

T.C
İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI

TÜRKLERİN FARKLI DİNLERİ BENİMSEMELERİNİN
DEĞERLENDİRİLMESİ: UYGURLAR, HAZARLAR, İTİL
BULGARLARI VE KARAHANLILAR ÖRNEKLERİ

Yüksek Lisans Tezi

ÖZGE ERDEN GÜNER

DANIŞMAN

DOÇ. DR. NİLGÜN DALKESEN

OCAK 2021

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu, akademik ve etik kuralları gözeterek çalıştığımı ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt ederim.

İmza

Özge Erden Güner

Danışmanlığını yaptığım işbu tezin tamamen öğrencinin çalışması olduğunu, akademik ve etik kuralları gözeterek çalıştığımı taahhüt ederim.

İmza

Doç. Dr. Nilgün Dalkesen

İMZA SAYFASI

Özge Erden Güner tarafından hazırlanan ‘Türklerin Farklı Dinleri Benimsemelerinin Değerlendirilmesi: Uygurlar, Hazarlar, İtil Bulgarları ve Karahanlılar Örnekleri’ başlıklı bu yüksek lisans tezi, Tarih Anabilim Dalında hazırlanmış ve jürimiz tarafından kabul edilmiştir.

JÜRİ ÜYELERİ

İMZA

Tez Danışmanı:

[Doç. Dr. NİLGÜN DALKESEN]

Kurumu: İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ

Üyeler:

[Prof. Dr. HAYRUNNİSA ALAN]

Kurumu: İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ

[Prof. Dr. YAŞAR ÇORUHLU]

Kurumu: HALIÇ ÜNİVERSİTESİ

[Ünvanı, Adı ve Soyadı]

Kurumu:

[Ünvanı, Adı ve Soyadı]

Kurumu:

Tez Savunma Tarihi: 14/ 01/ 2021

ÖNSÖZ

İnsanın manevi hayatında rol oynayan din kavramı aynı zamanda toplumsal yaşam üzerinde de etkili olmaktadır. Dinlerin toplumsal yaşama etkisi düşünüldüğünde, Türklerin hayatlarının şekillenmesinde dinler ve dini hareketliliklerin etkisinin göz önünde bulundurulması önem taşımaktadır.

Türklerin geniş bir coğrafyaya yayılması sonucunda birçok medeniyet ile karşılaşmıştır. Temas kurdukları toplumlarla karşılıklı kültürel etkileşimde bulunmuşlardır. Bu durum genel olarak Şamanizm, Atalar Kültü, Tabiat kültleri ve Gök Tanrı inançlarına sahip Türklerin, yeni dinleri tanınması ve kendilerini etkileyen dinleri benimsemesi ile sonuçlanmıştır. Benimsedikleri yeni dinler ile geleneksel dinlerini, kendi değerleri içinde özümsemişlerdir. Bunun sonucunda ise Türkler arasında dini, kültürel çeşitlilik artmış ve Türklerin yaşam biçimlerinde değişiklikler meydana gelmiştir. Bu bağlamda Türklerin, dışarıdan gelen dinleri benimseme sebepleri, Türklerin yaşadıkları siyasi, ekonomik, kültürel, sosyal değişimi ve ihtiyaçları ortaya sermektedir.

Bu çalışmamızda ise Türklerin geleneksel dinleri dışında kabul ettikleri dinler olan Budizm, Nesturi Hristiyanlığı, Maniheizm, Yahudilik ve İslam dinlerinin benimseme sebeplerini değerlendirdik. Çalışmamızda Türklerin geleneksel dinleri İslamiyet Öncesi Türk devletleri ve toplulukları baz alınarak incelenmiştir. Türklerin farklı dinlere karşı olan reaksiyonlarının ortaya koyulması ve dinleri nasıl benimsedikleri sorusunu cevaplandırmak için Türkler arasında yayılan Budizm ve Nesturi Hristiyanlığı çalışmaya dahil edilmiştir. Türkler’de Budizm konusu Hun, Tabgaç ve Gök Türk Devletleri, Nesturi Hristiyanlığı ise Hun ve Gök Türk Devletleri ile sınırlandırılmıştır. Devlet dini ilan edilen Maniheizm için Uygurlar, Yahudilik için Hazarlar ve İslam dini için ise geleneksel Türk dinleri ile kurulup İslam’ı benimseyen İtil Bulgar Hanlığı ve Karahanlılar örnek alınmıştır. Türklerin dini hareketliliklerini ve din değişimi sebeplerini bütüncül bir şekilde inceleyebilmek için Türk-İslam kimlikli Türk devletleri dönemi öncesi 4. ve 10. yüzyıllar arasında din değiştiren Türk devletleri ve toplulukları çalışmaya konu edilmiştir. Coğrafya ve kültürel etkileşimin etkilerini de göz önünde bulundurmak için Orta Asya, Kafkasya ve Maverâünnehir gibi geniş bir coğrafya yayılan Türk devletleri araştırmaya dahil edilmiştir. Din değişiminin sosyolojik bir olgu olması sebebiyle, Türklerin din değiştirmesi de din sosyolojisi üzerine yapılmış bazı çalışmalar ışığında inter-disipliner bir yöntemle incelenmeye çalışılmıştır. Bu çerçevede Türklerin din değişimlerini etkileyen faktörler ortaya konulmuş ve tartışılmıştır.

Bu alışma hakkında fikir veren ve konunun araştırılmasını mümkün kılan, tez yazım sürecinde bana sürekli destek olan ve yol gösteren danışmanım sayın Doç. Dr. Nilgün DALKESEN'e teşekkürlerimi sunuyorum. Çalışmamıza Türklerde Budizm konusunda verdiği bilgiler ile katkı sağlayan Dr. Feruza DJUMANİYAZOVA'ya teşekkürü borç bilirim. Lisansüstü eğitimim boyunda yanımda olan ve bana olan inançlarını yitirmeyen ailem, halam Melahat ERDEN ve eşim Suat GÜNER'e teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

ONAY.....	
ETİK İLKELER BEYAN FORMU.....	
ÖNSÖZ.....	
İÇİNDEKİLER.....	
KISALTMALAR.....	
ÖZET.....	
ABSTRACT.....	
GİRİŞ.....	1
1 BÖLÜM I: DİN DEĞİŞİMİNİN SOSYOLOJİK ALT YAPISI.....	5
1.1. Din Değişimi.....	5
1.2. Din-Toplum İlişkisi.....	7
1.3. Din-Devlet İlişkisi.....	12
1.4. Geleneksel (Milli) Dinlerin Evrensel Dinlere Evrilmesi.....	17
2. BÖLÜM II: TÜRKLERDE ŞAMANİZM, DİN VE SOSYAL HAYAT.....	21
2.1. Türklerin Din ve İnançlarına dair Görüşler	21
2.1.1. Gök Tanrı İnancını Esas Din Kabul Eden Görüşler.....	21
2.1.2. Şamanizm Esas Olmak Üzere Diğer Dinleri de Kabul Eden Görüşler.....	24
2.2. Şamanizm.....	27
2.2.1. Türklerde Şamanizm.....	35
2.3. Türklerde Din ve İnanç	39
2.3.1. Türklerde Dini İnançlar ve Yaşam	40
2.4. Türklerin Dinlere Karşı Bakış Açıları	49
2.5. Türklerde Siyasal ve Sosyal Değişimlerin Dini-Kültürel Anlayışlarına Etkisi.....	54
2.5.1. Türklerde İktisadi Hayat	56
2.5.1.1. Hayvancılık	56
2.5.1.2. Ticaret	59
2.5.1.3. Tarım	60
2.5.2. Sosyal Hayat	61
2.5.3. Sosyal Yapı.....	62
3. BÖLÜM III: TÜRKLERİN BENİMSEDİĞİ DİNLER.....	65
3.1. Türk- Soğd İlişkileri	66

3.2. Türklerde Budizm.....	73
3.3. Türklerde Nesturi Hristiyanlığı.....	77
4. BÖLÜM IV: UYGURLARIN MANİHEİZM’İ BENİMSEMESİ.....	79
4.1. Maniheizm	79
4.2. Uygurların Maniheizm’i Benimsemesi	84
4.2.1. Uygurların Maniheizm’i Benimsemesinin Sebepleri	85
4.2.1.1. Asimilasyon Tehlikesi	85
4.2.1.2. Siyasi Çıkarlar mı? Yoksa toplumsal Dönüşüm mü?	86
4.2.1.3. Ekonomik Sebepler	91
5. BÖLÜM V: HAZARLARIN YAHUDİLİĞİ BENİMSEMESİ.....	94
5.1. İslam Kaynaklarında Hazarlar ve Yahudilik	95
5.2. İbrani Kaynaklarında Hazarlar ve Yahudilik.....	99
5.3. Hazarların Yahudiliği Benimseme Sebepleri.....	103
6. BÖLÜM VI: İTİL BULGAR HANLIĞI VE KARAHANLILARIN İSLAMİYET’İ BENİMSEMESİ.....	107
6.1. İtil Bulgar Hanlığı’nın İslamiyet’i Kabulü	107
6.2. Karahanlıların İslam’ı Kabulü	111
6.2.1. Türkler ve Müslüman Arapların Maverâünnehir’de ilk Karşılaşmaları.....	113
6.2.2. Türkler ve Müslüman Arapların Mücadeleleri	114
6.2.3. Karahanlılar’ın İslamiyet’i Benimseme Sebepleri.....	116
6.2.4. Türklerin İslamiyet’i Benimsemesi Hakkında Birkaç Söz.....	122
7. BÖLÜM VII: DEĞERLENDİRME.....	126
8. BÖLÜM VIII: SONUÇ.....	121
KAYNAKÇA	132
ÖZGEÇMİŞ.....	144

KISALTMALAR

ABD	:Anabilim Dalı
a.g.e	:Adı geçen eser
a.g.m	:Adı geçen makale
a.g.t	:Adı geçen tez
a.y	:Aynı yer
bkz.	: Bakınız
bs.	: Baskı
C.	: Cilt
çev.	: Çeviren
ed.	: Editör
haz.	: Hazırlayan
No.	: Numara
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
Yay.	: Yayını/Yayınları

ÖZET

TÜRKLERİN FARKLI DİNLERİ BENİMSEMELERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ: UYGURLAR, HAZARLAR, İTİL BULGARLARI VE KARAHANLILAR ÖRNEKLERİ

Özge Erden Güner

Yüksek Lisans Tezi, Tarih Anabilim Dalı

Danışman: Doç. Dr. Nilgün Dalkesen

OCAK, 2021, 154 Sayfa.

Türklerin geleneksel dinlerini çoğunlukla Şamanizm, Gök Tanrı dini, Atalar kültü ve Tabiat kültleri gibi inanışlar oluşturmaktaydı. Türkler arasında dini inanışlar incelendiği zaman ise dini çeşitlilik göze çarpmaktadır. Orta Asya, Kafkasya ve İran gibi geniş bir coğrafyaya yayılan Türkler, temas kurdukları farklı topluluklar vasıtasıyla yeni dinler tanıdılar ve şartlar olgunlaştığında ise bu farklı dinleri kabul etmişlerdir. Benimsedikleri yeni dinler ile geleneksel dinlerini de bağdaştırmışlardır. Böylece Türklerin yaşamında önemli değişiklik meydana gelmiştir. Bu sebeple, Türklerin yaşamında meydana gelen değişimlerin, diğer dinlere duyduğu ilginin ve motivasyonlarının anlaşılması için Türklerin din değiştirme sebeplerinin incelenmesi gerekmektedir. Bu çalışmamızda Türklerin din değişimlerinin sebepleri benimsedikleri farklı dinler ele alınarak değerlendirilecektir.

Türkler yüzyıllar içinde birçok medeniyet ile karşılaşmış ve kültürel etkileşimde bulunmuştur. Hun Devleti döneminde Budizm ve Nesturi Hristiyanlığı Türkler arasında görülmeye başlamıştır. 8.yy'da ise ilk kez bir Türk devleti olan Uygurlar Maniheizm'i devlet dini olarak kabul ederek resmi din değişikliği yapmışlardır. Uygurların ardından Hazarlar, 8.yy'da Yahudiliği benimsemiştir. 10.yy'da geleneksel Türk inançlarına mensup İtil Bulgar Hanlığı ve Karahanlılar ise din değiştirip resmi olarak dinlerinin İslam olduğunu açıklamışlardır. Farklı çağlarda ve coğrafyada bulunan Türklerin din değişim sebepleri muhakkak ki farklılıklar ve ortak noktalar barındırmaktadır. Din değişim sebepleri Şamanizm ve Türk dinlerinin özellikleri, sosyolojik süreçler, kültürel etkileşim, siyasi, ekonomik ve kültürel sebepler üzerinden değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Maniheizm, Hazar Türkleri, Türklerin İslamiyet'i benimsemesi, Budizm, Şamanizm, Kitlese Din değişimi, Gök Tanrı dini, Uygurlar.

ABSTRACT

AN EVALUATION ON RELIGIOUS CONVERSIONS OF TURKISH STATES: UIGHURS, KHAZARS, VOLGA BULGARS AND QARAKHANIDS EXAMPLES

Özge Erden Güner

Master Thesis, History Department

Advisor: Assos. Dr. Nilgün Dalkesen

January, 2021. 154 Pages.

Turkic people mostly believed in Shamanism and their national Sky God- Kök Tengri religion, ancestral and nature cults during early ages. Religious diversity among Turks was drew the attention. As Turkic people those spread over a wide area from Turkestan to Iran and Caucasia, they were effected by different civilizations and when conditions matured, adopted different religions. Also, Turks reconciled the new religion they adapted with their traditional religions. Thus, important changes occurred in Turkish life style and mindset. In order to understand changes in Turkish life style, interest in foreign religions and motivations led them to conversion, we need to examine the reasons of religious conversions of Turkish people. Because of the fact that, in this study, religious conversions of Turkish people will be evaluated in comparative and interdisciplinary perspective.

Turks has encountered many civilizations and make contacts with them. During Hsiung-nu Empire, Buddhism and Nestorian Christianity had begun to known among Turkish realm and some of Turks were converted. In the 8th century, Uyghur Empire adopted Manichaeism as official state religion. In the first time of the Turkish history, a Turkish Empire has changed their state religion officially. Then, Khazar Empire has followed the official religious conversion. They had adopted Judaism as official state religion. Afterwards, in the 10th century Volga Bulgar Khanate and Qarakhanids converted to Islam. Moreover, there are different and similar motives for those religious conversions of Turks who live in different areas and places. In this study, reasons of conversions are evaluated with regard to characteristics of Shamanism and traditional Turkic religions, cultural interactions, sociological, political, economic and cultural parameters.

Keywords: Manichaeism, Khazar Empire, Islamization of Turkish People, Buddhism, Shamanism, Mass Religious Conversion, Turkic Sky God Religion, Uighurs.

GİRİŞ

Türkler, çeşitli sebepler dolayısıyla birçok medeniyet ile temas kurmuştur. Şüphesiz bu temaslar, toplulukların karşılıklı kültürel alış-verişlerde bulunmalarına yol açmıştır. Kültürel öğelerden biri olan din, söz konusu etkileşimler esnasında toplumlar arasında paylaşılmıştır. Bu noktada, Türklerin İpek Yolu üzerinden devam eden canlı bir ticari hayatın olduğu geniş Orta Asya coğrafyasına yayılmış olması, farklı kültürler ile etkileşimde bulunmalarına olanak sağlamıştır. Böylece, Türkler kendi geleneksel dinleri Şamanizm, Gök Tanrı dini, atalar kültü ve tabiat kültleri dışında karşılaştıkları farklı dinleri benimsemişlerdir. Benimsedikleri bu dinleri, geleneksel dinlerine adapte etmişlerdir. Böylece Türkler arasında dini çeşitlilik artmıştır. Dinlerin kurallar bütünü olması nedeniyle, din değişimi toplumsal kuralların ve yaşamışın da değişimi anlamına geliyordu. Böylelikle Türklerin dini değişimleri, yaşamlarında ve dünya görüşlerinde değişimleri de beraberinde getirmiştir. Din değişimi sürecinde yaşananlar ve bunları etkileri Türk tarihine ve Türk yaşamına yön vermiştir. Bu bağlamda tezin ana problemini Türklerin yaşam biçimlerinin değişmesinde etkili olabilen, farklı dinleri benimsemelerinin arkasında yatan sebepler oluşturmaktadır. Ana problem, Türk devletlerinin benimsediği dinlerin hangi kanallar tarafından, nasıl benimsendiği ve Türk devletlerinin din değiştirme süreci ve motivasyonlarının birbiri ile ortak ve benzer yanları soruları ile birlikte değerlendirilecektir.

Türklerin dini değişimlerini bütüncül bir gözle değerlendirebilmek için Türklerin arasında yaygın olan Budizm, küçük gruplar olarak benimsediği Nesturi Hristiyanlığı, resmi din ilan edilen Maniheizm, Yahudilik ve İslam dinleri örnek alınmıştır. Bahsi geçen dinleri benimseyen Hun ve Gök Türk Devletleri, Uygurlar, Hazarlar, İtil Bulgar Hanlığı ve Karahanlı devletleri araştırmaya dahil edilmiştir. Çalışmada 4. ve 10. Yüzyıllar arasındaki Türk dini hareketlilikleri bahsi geçen örnekler üzerinden incelenmiştir. Coğrafi olarak Orta Asya, Maverâünnehir ve Kafkasya bölgelerinde kurulan Türk devletleri dini çeşitliliği daha net görebilmek amacıyla çalışmaya dahil edilmiştir. Çalışma, geleneksel dinlerine mensup Türkler tarafından kurulup ardından din değiştiren Türk devletlerini konu edinmektedir. İslam'ın benimsenmesi hususunda ise örnekler İslam'ı resmi devlet dini olarak sonradan benimseyen İtil Bulgarları ve Karahanlılar ile sınırlandırılmıştır. Araştırmada örnek alınan dinler arasında Mazdaizm, Zerdüştlük, Taoizm, Konfüçyanizm ve Hinduizm dinleri yer almamaktadır.

Türkler, iletişim kurduğu medeniyetler vasıtası ile birçok dini tanımıştır. Bu dinleri ise belli motivasyonlara göre benimsemiştir. Buradan hareketle, Türklerin farklı dinleri benimsemesinde sadece kültürel etkileşimin değil, siyasi, ekonomik, manevi faktörlerin de

önemli rol oynadığını düşünebiliriz. Türklerin önem atfettiği bu motivasyonların açıklığa kavuşturulması ise Türklerin yaşamlarında etkili olan ve önem verdikleri değerlerin anlaşılmasını sağlayabilir. Bizlere Türk düşünce ve yaşam sistemini anlamlandırmada yardımcı olabilir. Türklerin tarihini ve yaşamlarını daha iyi anlamlandırmak için dini hareketliliklerini de araştırmak gerekmektedir. Bu sebeple bu çalışmada, Türklerin farklı dinleri benimsemesi değerlendirilerek Türklerin din değiştirmelerinin sebepleri bütüncül bir bakış açısı ile ele alınmaya çalışılacaktır. Türklerin din değişimi sebeplerinin araştırılması, Türklerin düşünce dünyası, ihtiyaçları, toplumsal değişimlerini aydınlatılabilir ve Türk tarihi çalışmalarına katkı sağlayabilir.

Tezin birinci bölümünde, Türklerin din değişimi sebeplerinin daha iyi incelenebilmesi için sosyolojik bir süreç olan din değişimi olgusu, din-devlet, din toplum ilişkileri ve milli dinlerin evrensel dinlere evrimi konuları bazı sosyal teoriler çerçevesinde açıklanmaya çalışılmıştır. Birinci bölümde toplum yaşamında etkili olan din faktörü haricindeki etkenlere, çalışmanın konusunun din ilişkileri perspektifinde olduğu için yer verilmemiştir.

İkinci bölümde Türklerin din değişimlerinde kilit rol oynayan ve önemli etkenlerden biri olan Türklerin sosyo-kültürel yapısı, Türklerin dini yaşamlarına dair görüşler incelenmiştir. Bölüm araştırmacıların Türklerin dinleri hakkındaki görüşleri ile başlamaktadır. “2.1. Türklerin Din ve İnançlarına dair Görüşler” bölümünde; Türk dinlerine dair tek tanrılı Gök Tanrı dini fikrini ortaya atan araştırmacıların görüşleri ile Şamanizm ve atalar, Gök Tanrı, tabiat kültlerinin Türk dinleri olduğunu savunan araştırmacıların görüşlerine yer verilmiştir. Şamanizm ve Türklerin geleneksel dinlerinin yapısı Türklerin din değişimi ve tercihinde etkili olmuştur. Bu sebeple, ilk olarak genel hatları ile Şamanizm, ardından Türklerin dini yaşamı ve özelliklerine değinilmiştir. Türklerin farklı dinleri benimsemesinin altında yatan sebeplerin oluşmasında etkili olduğu için sosyo-kültürel ve düşünsel yaşama da yer verilmiştir.

Tezin üçüncü bölümünde ise Türklerin benimsediği dinlerin bazılarının, Türkler tarafından tanınmasında ve tercih edilmesinde rol oynayan Soğdlar ile ilişkilere yer verilmiştir. Türklerin geleneksel dinleri dışında benimsedikleri ilk dinler olması sebebiyle Budizm ve Nesturi Hristiyanlığı örnek olarak incelenmiştir. Bu dinlerin benimsenmesinde Soğdlar başta olmak üzere, kültürel etkileşimin ve diğer sebeplerin üzerinde durulmuştur.

Dördüncü bölümde Uygurların Maniheizm’i resmi din olarak benimsemesi yer almaktadır. Türklerin ilk kez bir dini resmi din ilan etmesi nedeniyle Maniheizm’in benimsenmesi büyük önem taşımaktadır. Bu bölümde Uygurların Maniheizm’i benimseme süreci ve sebepleri

üzerinde durulmuştur. Uygurların Maniheizm'i hangi vasıta ile nasıl tanıdığı, dinin benimsenmek istenmesinin amaçları, dinin yönetici elit ve halk tarafından ne kadar benimsendiği sorularına cevap getirmeye çalışılmıştır.

Beşinci bölümde Hazarların Yahudiliği benimsemesi incelenmiştir. Türklerin benimsediği ilk semavi din olan Yahudiliğin neden kabul edildiği, Türklerin dini hareketliliği için önemlidir. Yahudiliğin benimsenmesi süreci dış siyaset, ekonomik, kültürel nedenler ve misyonerlik faaliyetleri çerçevesinde değerlendirilmiştir. Hazarların din değişimi süreci ve Yahudiliğin topluma etkisi Arap ve İbrani kaynaklarına dayandırılmıştır.

Altıncı bölümde ise geleneksel Türk dinleri ile kurulup sonradan İslam'ı resmi devlet dini olarak benimseyen İtil Bulgar Hanlığı ve Karahanlılar'ın din değişimi sebepleri ve süreci üzerinde durulmuştur. Müslüman Türklerin kurduğu Türk devletleri değerlendirmeye alınmamıştır. İtil Bulgarları ve Karahanlıların İslam'ı benimseme süreci İslam kaynaklarının verdiği bilgiler doğrultusunda siyasi, ekonomik ve kültürel faktörler göz önünde bulundurularak değerlendirilmiştir.

Çalışmada Türklerin geleneksel dinleri ve kültürleri hakkında birincil kaynak olarak Çin kaynakları, Türklere ait yazıtlar ve Arap gezginlerin coğrafya eserlerinin tercümeleri kullanılmıştır. Eduoard Chavannes'ın Çin kaynaklarında derlediği *Batı Türkleri* ve Liu Mau Tsai'nin *Doğu Türkleri*, İsenbike Togan, Gülnar Kara ve Cahide Baysal'ın T'ang Döneminde Türklere ait kayıtlara yer verdiği *Çin Kaynaklarında Türkler, Eski Tang Tarihi (Chiu T'ang-shu)*, Wolfram Eberhard'ın *Çin'in Şimal Komşuları*, Mehmet Ölmez'in Gök Türk ve Uygur dönemlerine ait yazıtların çevirilerinin olduğu *Orhon- Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları: Metin, Çeviri, Sözlük*, Talat Tekin'in Gök Türk abileri hakkında hazırladığı *Orhon Yazıtları: Kül Tigin, Bilge Kağan, Tonyukuk*, Kaşgarlı Mahmud'un *Divan-ı Lügat-it-Türk* eserleri, Türklerin bozkır yaşamlarına dair siyasi, sosyal, kültürel ve dini hayatlarına dair önemli bilgiler içermektedir.

Türklerin geleneksel dinleri ve sosyal hayatlarına değinen ve yanı sıra Türklerde Budizm'e dair önemli bilgiler içeren Kürşat Yıldırımın yayımladığı *Fa Hsien'in Türkistan'da Seyahati*, Wu Gong *Seyahatnamesi* ve Sung Yün'ün *Türkistan'daki Seyahati* çevirileri, İsmail Hakkı Ergüven'in tez çalışması "*Hsüan-Tsang'ın Seyahatnamesi (7. Yüzyıl) (Metin Çevirisi ve Değerlendirme)*," kullanılmıştır. Uygurlarda Budizm, Maniheizm ve sosyal hayat ve şehirleşmeye ilişkin önem arz eden Özkan İzgi'nin tercüme ettiği *Wang-Yen-Te Seyahatnamesi* ve Minosky'nin Temim b. Bahr *Seyahatnamesi* tercümesi "*Tamīm Ibn Baḥr's Journey to the*

Uyghurs," ve Uygur Maniheizm'i ile ilişkili Mehmet Ölmez'in bahsi geçen eserinde yer alan *Kara Balsagun Yazıtı* çevirisi, Klyāstornıy'ın Tes Yazıtı'na yer verdiği, *"The Tes Inscription of the Uighur Böğü Qaghan,"* Geng Shimin'in resmi kayıtlarda yer alan Uygur Mani manastırı kaydının çevirisi olan *"Notes on an Ancient Uighur Official Decree Issued to a Manichaeon Monastery,"* ve Uygurlara ait Abitaki'de bulunan metnin çevirisi *"Study of Another Two Folios of the Uighur Text "abitaki,"* Larry Clark'ın Uygur Maniheist metinlerini tercüme edip derlediği, *Corpus Fontium Manichaeorum: Uygur Manichaeon Texts, Texts Translations and Commentary- Volume II* eserlerinden faydalanılmıştır.

Hazarların din değişimlerinin değerlendirilmesinde dönemin Hazarlara ait siyasi, kültürel, dini, sosyal hayat hakkında bilgiler içeren oldukça önemli İbrani ve İslam kaynaklarına yer verilmiştir. İbrani kaynakları için Osman Karatay ve Muvaffak Duranlı'nın *"Hazar Kağanı Yusuf'un Endülü's'e Mektubu,"* Osman Karatay'ın çevirisi ve incelemesin yer aldığı *"Hazarların Musevileşmesine Dair Bir Belge: Kenize Mektubu,"* Ergün Olgun ve Paşa Cengiz Kara'nın olduğu *Schechter letter, Hasday b. Şaprut'un mektubu ve Kağan Yusuf'ın mektubu* çevirilerinin, *Özgün Belgeler Işığında Yahudi- Hazar Yazışmaları*; İslam kaynakları için ise Abdullah Duman ve Murat Ağarı'nın çevirisi Anonim eser *Hudûdu'l- Âlem*, İbn Hurdadbih'in *Yollar ve Ülkeler'i*, İbn Havkal'in *Sûrat el-Arz'ı*, Mes'udi'nin , *Muruc Ez Zeheb'i* ve Ramazan Şeşen'in İslam Kaynaklarında Türkler ile ilgili çevirilerine yer verdiği eseri *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*'nden İbnü'l Fakih'in *Kitâbü'l- Büldân*, İbn'i Rüste'nin *A'lâku'n- Nefise*, İstahri'nin *Kitâbü'l- Mesâlik ve'l- Memâlik*, Yakut el Hamevi'nin *Mu'cemü'l-Büldân*, Zakeriyya b. Muhammed b. Mahmud el Kazvini'nin *Asarü'l- Bilâd ve Ahbârü'l- 'ibâd*, Abdullah b. Abdülaziz el- Bekri, *Kitâbü'l- Mesâlik ve'l- Memâlik* ve Ramazan Şeşen'in çevirisiyle *İbn Fadlan Seyahatnamesi* eserleri başlıca kullanılmıştır.

İtil Bulgarları ve Karahanlıların İslam'ı benimsemesi hususunda ana kaynaklar olarak Hazar için başvuru İslam kaynaklarının yanı sıra Bulgarlar ve Türkler ile ilgili önemli gözlemlerin yer aldığı Ramazan Şeşen çevirisi *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, Türklerin İslam dünyası ile temaslarına dair bilgilerin yer aldığı Mukaddesi'nin *Ahsenü't-Takasim'i*, Şihabeddin b. Fazlullah Ömeri'nin *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım* coğrafya eseri, Türkler ve Müslüman Arapların mücadelelerinin yer aldığı Mustafa Fayda çevirisi Belazuri'nin *Fütuhu'l Büldân'ı*, İbnü'l Esir'in *El kamil fi't tarih* tercümelerinin III, V ve IX. ciltleri ve Yusuf Has Hacıp'in *Kutadgu Bilig* eserleri kullanılmıştır.

1. BÖLÜM I: DİN DEĞİŞİMİNİN SOSYOLOJİK ALT YAPISI

1.1. DİN DEĞİŞİMİ

Bir toplumun din değişimlerinin incelenmesi için ilk olarak din kavramı ve din değişimi olgusunun açıklanması önem taşımaktadır. Araştırmacılar, dinin tek bir tanımının olmadığını ve din tanımlarının toplumlara ve dinin muhteviyatına göre değişiklik gösterdiğini vurgulamaktadır.¹ Farklı tanımlar içinde din kavramını Abdurrahman Küçük, “*İnanış ve davranış şekilleri ile insanlar arası ilişkileri düzenleyen ve insanların iyi işler yapmasını, barış ve huzur içinde bir arada yaşamasını sağlayan genel kurallar bütünüdür*” şeklinde tanımlamıştır.² Din, TDK’da ise “*Tanrı’ya, doğüstü güçlere, çeşitli kutsal varlıklara inanmayı ve tapınmayı sistemleştiren toplumsal bir kurum*” ve “*Bu nitelikteki inançları kurallar, kurumlar, töreler ve semboller biçiminde toplayan, sağlayan düzen*” olarak tanımlanmıştır.³ Yukarıdaki tanımlara göre dinin bireysel ve toplumsal yaşamda etkili olan psikolojik ve sosyolojik yönleri bulunmaktadır.

İnsanın bireysel, toplumsal yaşamında etkili olan birçok faktör bulunmaktadır. Bu çalışmada Türklerde din değişimi olgusundan bahsedileceği için diğer öğelerden ziyade din faktörünün toplum ve devlet ile ilişkileri üzerinde durulacaktır.

Din insan hayatının birçok alanında etkin olabilmektedir. Din, kişinin manevi dünyasında ihtiyaç duyduğu inanma, güvende hissetme ve sevgi gibi hisleri gideren rolü ile öne çıkmaktadır. Fakat din bireysel yaşamda etkili olduğu kadar toplumsal yaşamda da etkilidir. Yaşamı ve insan ilişkileri düzenleyen kurallar içeren dinler, toplumsal yaşama yön verebilmektedir.⁴ Bu sebeple din değişimi hususu önemlidir. Çünkü bir toplumun dininin değişmesi aynı zamanda toplumsal yaşam için uyguladıkları kural, kaidelerde de değişikliklerin meydana gelmesi anlamına gelmektedir. Bu durumda Türklerin din değişimi sebeplerinin anlaşılması için din değişimi olgusunu değerlendirmek gerekmektedir.

¹ Abdurrahman Küçük, Günay Tümer, Mehmet Alparslan Küçük, *Dinler Tarihi* (Ankara: Berikan Kitabevi, 2018), 3; Günay Tümer, “*Din*”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (20.02.2020), 315; Ahmet Kahraman, *Mukayeseli Dinler Tarihi* (İstanbul: M. Ü İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017), 36.

² Abdurrahman Küçük, Günay Tümer ve Mehmet A. Küçük, *a.g.e*, 4.

³ TDK, “*Din*”, (20.02.2020), <https://sozluk.gov.tr/>.

⁴ Abdurrahman Küçük, Günay Tümer ve Mehmet A. Küçük, *a.g.e*, 27-28.

Din değişimi genel tabiri ile kişinin inanç ve davranışlarında meydana gelen ciddi değişimi ifade etmektedir. Sosyolojik bir olgu olmasından dolayı bir çeşit yeniden sosyalleşme anlamına gelmektedir.⁵ Din değişiminde manevi ve psikolojik sebeplerin yanında toplumsal, ekonomik ve siyasi sebepler de rol oynamaktadır. Yapılan araştırmalara göre din değişimi hemen ve hızlı gerçekleşen süreç olmayıp yavaş gerçekleşmektedir. Kişinin yeni bir dini tanıması, dine girişi ve eski dininden uzaklaşma aşamaları, din değişim sürecini zamana yaymaktadır.⁶ Din değişimi için rol onayan kilit nokta ise kişinin bulunduğu sosyo-kültürel çevredir. Çünkü evre ve sosyal koşullar kişinin yeni dini için uygun olup olmadığını belirlemektedir.⁷ Buna göre din değişimi uygun toplumsal bir ortamda mümkün olabilmektedir.⁸ Bireyler içinde bulunduğu psikolojik, ekonomik, toplumsal ve dini koşullardan memnuniyetsizlik hissetmeye başladığı zaman önceden öğrendiği ve yatkın olduğu değerler çerçevesinde din değişirme sürecine girer.⁹ Din kavramı sosyalleşme, kimlik ve sosyal ilişkilerde etkili olduğu için din değişimi sonrası kişinin kimlik tanımlamasında ve sosyal değerlerinde değişiklik gerçekleşebilmektedir.¹⁰ Buradan hareketle din değişiminde sosyal etkileşimin ve toplumsal yaşamın çok etkili olduğunu söyleyebiliriz.¹¹

Bir dinin kitlesel olarak benimsenmesinde ise dinin kaynağı, dinin öğrenildiği grubun tutumu ve bu topluluk ile iletişim oldukça önem taşımaktadır. Bu zellikler bir dinin toplum tarafından benimsenmesine veya reddedilmesine etkili olabilmektedir. Dinin tanıtıldığı topluluğun, tanıtın topluluğu bir tehdit veya sorun olarak algılamaması gerekmektedir. Eğer yeni dini benimseyecek toplum, dini tanıtın toplumu kendi varlığı adına tehdit olarak görmese; yeni din bu toplum için potansiyel tehditler için çözümler içerip kalkan görevi görüyorsa, bu etkileşim dinin benimsenmesi ile sonuçlanmaktadır. Toplum, tehditlerin ve problemlerin dinin kendisinden veya tanıtılan grubundan gelmediğine inanıyorsa yeni dini, sosyal düzeni sağlamak için gerekli bireysel ve toplumsal kimlikleri oluşturmak için kullanabilir. Bu durumda yeni din, geleneksel ve diğer dinlere nazaran dış tehditler ve sorunlar karşısında çözüm sunan veya

⁵ M. Ali Kirman, "Din Değişirme Olgusuna Sosyolojik Bir Yaklaşım" *Dini Araştırmalar*, c.6, s.18 (2015), s. 76.

⁶ A.g.m, 81.

⁷ A.g.m, 82-83.

⁸ A.g.m, 84.

⁹ A.g.m, 84.

¹⁰ A.g.m, 83.

¹¹ A.g.m, 83.

direnmeyi sağlayan kaynak olarak algılanmaktadır.¹² Bu durumu Türklerin benimsedikleri dinler üzerinden değerdendirebiliriz.

Fakat yeni tanıtılan din veya dini tanıtın toplumu, kendileri için tehdit olarak algılarlar ise; yeni din kabul edilmeyebilir. Ya da yeni din için toplumda direniş başlayabilir. Böyle bir durumda direniş olarak geleneksel din canlanabilir. Toplumda geleneksel ve yeni dinin bazı özellikleri sentezlenmiş bir formda farklı bir din de ortaya çıkabilir. Dini baskı hissedilen böyle bir durumda aynı zamanda başka bir yeni din benimsenebilir.¹³ Fakat toplumun yeni dini benimsemek dışında seçeneği kalmamışsa bu durumda tanıtılan din benimsenebilir. Yalnız bu durumda kendilerinin ve dışarıdan gelen, dini tanıtın baskıcı toplumu farklı kılan özellikler ön plana çıkartılmaya çalışılabilir.¹⁴ Bu hususa Maniheizm, Yahudilik ve İslam dinlerinin benimsenmesi bölümlerinde değinilecektir.

Yukarıda belirtildiği üzere din, bireysel olduğu kadar toplumsal etkilere sahiptir. Kişinin manevi hayatına yönelik kurallar getirdiği gibi toplumsal yaşamı yönlendiren kural, değerdler barındırmaktadır. Dinin bu özellikleri din değerişimi durumunda bireysel, toplumsal hayatta değerişim gerçekleştirebilmektedir. Din değerişimi, toplumsal kural ve değerdlerde değerişikliklere sebep olduğu için uzun bir süreçtir. Uygun koşullar olduğu zaman ise değerişim gerçekleşmektedir. Din değerişiminde vurgulanması gereken nokta ise dini tanıtın topluluk ile dinin tanıtıldığı topluluk arasındaki iletişim ve algılardır. Dini getiren toplumun yaklaşımları ve yeni din, dinin benimsenmesinde ana faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nokta, Türklerin benimsediği ve benimsemekten kaçındığı dinler ile din değerişimi süreçleri anlamlandırmamıza yardımcı olmaktadır.

1.2. DİN VE TOPLUM

Tarih boyunca toplum için önemli olan faktörlere bakıldığında din şüphesiz bunlar içerisinde etkili olanlarından birisidir. Din yapısı gereğince hem kişinin manevi yönünde hem de toplum içindeki konumunda çeşitler roller, yöntemler ve kurallar koymaktadır. Bu duruma göre insanın aile, cemaat, eğitim, sağlık ve siyasi ilişkilerinde oynayacağı roller içinde bulunduğu dine göre şekil alabilmektedir.¹⁵ Din, insanların yaşadığı dünyayı anlamlandırmalarına yardımcı olur ve

¹² Robert L. Montgomery, "The Spread of Religions and Macrosocial Relations", Sociological Analysis, c.52, s.1 (1991), s. 38.

¹³ A.g.m, 38-39.

¹⁴ A.g.m, 39.

¹⁵ Ejder Okumuş, *Dinin Toplumsal İnşası* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2015), 85.

yaşam tarzı oluşturur. Toplumun kültürel ögesi de haline gelebilen din, insanlar için kimlik oluşturma, sosyalleşme, sosyal istikrarın sürmesi, toplumsal değişimler ve bütünleşme gibi alanlara aktif rol oynamaktadır.¹⁶ Dinin toplum içinde olan rolünün anlaşılması, toplumun dinlere olan bakış açısının ve gerektiğinde toplulukların din değişimlerinin anlamlandırılmasına yardımcı olmaktadır.

Dinin toplum içinde belki de en önemli işlevlerinden birisi meşrulaştırma fonksiyonudur. Meşruiyet kısaca var olan veya meydana gelen durumun, hedef kitle tarafından uygun, geçerli ve haklı olarak değerlendirilmesidir.¹⁷ Dini meşrulaştırma ise meşruiyetin din ile uygulanması durumudur. Tarihin büyük bölümünde din toplumlar için temel unsurlardan biri olduğundan dolayı meşrulaştırma işlemi için en etkili araç olarak kullanılmıştır.¹⁸ Bu anlayışa göre dünya evrenin bir parçasıdır. Bu sebeple insanların ürettiği kurumlar, gündelik yaşam ve ilişkiler, dini sistemin gerekliliğine uygun şekilde olmalıdır. Çünkü tanrı veya tanrılar bu sistem ile yaşamaktadır ve dünya da bu sistemin bir parçasıdır. Buna göre toplum içinde kadın-erkek rolleri, kişiler ve grupların statüleri, sosyal grup ve cemaatler meşru hale gelebilmektedir. Sisteme gerekli meşruiyet kozmik örnekler ve kuvvetler tarafından kazandırılmaktadır. Sosyal kurumlara kutsal anlamlar kazandırılır, gerektiğinde yasaklar koyulur. Bu sisteme karşı çıkmak ise çok tehlikeli olabilir.¹⁹ Örneğin din, fakire fakir olduğunu, yöneticiye yönetici olduğunu ilahi olarak izah eder.²⁰ Ayrıca kişi duruma göre gerçekleştirebileceği veya gerçekleştiremeyeceği eylemleri din ile açıklar ve hareket eder. Dinin toplumsal meşrulaştırma işlevi aynı zamanda toplumun kabul ettiği ve benimsediği değerlerin korunmasında ve bunların arasında bir değerler hiyerarşisi kurmasında yardımcı olur.²¹

Bireylerin içinde bulunduğu grubun değerlerini kabul edip benimsemesi ve toplum içinde uyumlu olması sosyal bütünleşme kavramını ifade eder.²² İnsanların bir araya gelip toplum oluşturmada belirli amaç ve bu amacı şekillendiren inançlar, normlar ve değerler bulunmaktadır. İnsanları yakınlaştıran, aralarındaki bağları kuvvetlendiren etkenler arasında

¹⁶ A.g.e, 109-112.

¹⁷ Peter L. Berger ve Thomas Luckmann. *Gerçekliğin Sosyal İnşası: Bir Bilgi Sosyolojisi İncelemesi* (İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2008), 136-137; Ejder Okumuş, a.g.e, 43.

¹⁸ Ejder Okumuş, a.g.e, 68; Abdullah Özbolat, "Toplumsal Fonksiyonları Bağlamında Dini Otorite: Tipolojik Bir Deneme," *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tarihi*, c.20, s.2 (2015), s. 9.

¹⁹ Peter L. Berger, *The Social Reality of Religion* (Middlesex, UK: Penguin Books, 1973), 42-43; Ejder Okumuş, a.g.e, 68-70; Mustafa Keskin, "Din ve Toplum İlişkileri Üzerine Bir Genelleme," *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, c.4, s.2 (2004), s. 15-16.

²⁰ Ejder Okumuş, a.g.e, 110.

²¹ A.g.e, 110.

²² Ünver Günay, *Din Sosyolojisi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2018), 343.

dinin rolü yadsınamaz bir konumdur. Din, toplum içindeki bireylere ortak değerler, amaçlar, roller ve anlayış gibi toplumun bütünleşmesini sağlayan değerler katar. Aynı zamanda istikrarlı bir hale gelmesini ve sürdürülebilirliğini sağlayan bir motivasyon kaynağıdır. Aynı dini hislere sahip olan insanlar birbiri ile yakınlaşır, bağlar geliştirir ve toplumsal ilişkilerini sürdürür.²³

Dinin toplum içindeki bütünleştirici etkisi ile ilgili diğer sosyal işlevi ise organizasyondur. Dini inançlar doğrultusunda din adamlarının, peygamberlerin, dini grup ve cemaatlerin toplum içindeki siyasi ve sosyal alanlarda yapılanmaları, işleyişleri ve etkileri bu duruma gösterilebilecek örnekler arasında yer almaktadır.²⁴

Dinin toplum için sağladığı işlevlerden birisi de sosyalleşme işlevidir. Din bireye içinde bulunduğu sistem dahilinde sosyal rollerini, davranışlarını ve tutumlarını öğretir. Böylece kişi siyasi, hukuki, kültürel ve iktisadi hayatında dini değerlerini de davranış, düşüncelerine yansıtabilir.²⁵ Sosyalleşme aynı zamanda sosyal kontrolün sağlanmasında da önemlidir. Sosyal kontrolün sağlanmasında din rol oynamaktadır. Din, sosyal düzenin sağlanması, yöneticilerin ve halkın kontrolünün sağlanması, sosyal normların uygulanması ve devam ettirilmesinde meşrulaştırma özelliğini kullanır. Sosyal yapının devamını sağlar.²⁶ Sosyalleşmenin diğer önemi de toplumda istikrarı sağlamasıdır. İyi işleyen bir sosyalleşme istikrarın sürmesine katkı sağlar. Din ise birleştirici ve bütünleştirici rolü ile sosyalleşmeye bu yönde etki eder.²⁷

Dinin topluma etki eden özelliklerinden birisi de yapılandırma işlevidir. Din, bu işlevi ile normları vasıtasıyla toplum yaşayışına belirli kurallar koyar. Bu kuralları kurum ve çeşitli organizasyonlara yayar. Kişiler dinin getirmiş olduğu bu kurallar ile uygun yerlerde uygun hareket ederler. Buna göre din sosyal hayatı düzenleyici ve yapılandırıcı kurallar getirir ve kişiler buna göre eylemlerini gerçekleştirir.²⁸

Dinin bütünleştirici etkisinin yanında topluma getirdiği önemli sosyal işlevlerden birisi de kimlik oluşturma ve bir aidiyet hissi kazandırmadır. Kişi böylelikle bir gruba veya bir topluma ait olduğunu hisseder, kendisini bu şekilde tanımlayabilir ve istediği aidiyet hissini giderebilir. Aynı dini inanca mensup kişiler böylelikle bir kimlik inşa eder ve aralarında bulunan bağlar sağlamlaştıır.²⁹ Gerek bireysel gerek toplumsal anlamda dini değerler ile özdeşleşerek

²³ Ejder Okumuş, *a.g.e*, 110; Mustafa Keskin, *a.g.m*, 14.

²⁴ Ejder Okumuş, *a.g.e*, 111.

²⁵ Ünver Günay, *a.g.e*, 423; Ejder Okumuş, *a.g.e*, 111.

²⁶ Ejder Okumuş, *a.g.e*, 148-149.

²⁷ *A.g.e*, 151.

²⁸ *A.g.e*, 111; Mustafa Keskin, *a.g.e*, 16.

²⁹ Ünver Günay, *a.g.e*, 418-419; Ejder Okumuş, *a.g.e*, 112.

kendilerine birer kimlik oluştururlar. Dinin kimlik oluşturma görevi bazı durumlarda toplumda daha önemli hale gelir. Örneğin toplumsal değişim, asimilasyon riski, toplumsal bunalım, güvensizlik ve belirsizliğin hakim olduğu ortamda bireylerin daha muhafazakar hale geldikleri ve dini kimlikleri daha çok açığa çıkardıkları gözlemlenmiştir. Toplumda gerçekleşen göçebelikten yerleşik yaşama geçiş gibi yaşam düzenini değiştirme hareketleri, savaşlar, köyden kente göç, ekonomik bunalım, g hareketleri, kültür değişimi gibi süreçler esnasında din ve dini konulara eğilim artmış ve dini hareketler çeşitlenmiştir. Kimlik bunalımı sorununa çözüm olarak ortaya çıkan bu durum bireysel ve grup içerisindeki kimlik oluşturma aşamasının bir parçası olmuştur.³⁰

Din sosyal değişme olgusunda da etkili olmaktadır. Sosyal değişim, toplum içindeki yapıların ve işleyişlerinin değişime uğrayarak yeni bir forma bürünmesi olarak ifade edilebilir.³¹ Din sosyal değişim için engelleyici veya hızlandırıcı rol oynayabilir. Din, toplum içinde istikrarın sürmesi, bütünleşme ve belirli kişi veya grupların varlığını sürdürme gibi rolleri olduğu için değişime ve yeniliğe karşı direnç gösterebilmektedir. Toplumdaki değişmenin yaratıcı veya kutsal güce zarar verdiği ve eskiye dönülmesi gerektiği düşüncesini savunur.³² Dinin sosyal değişim için hızlandırıcı rolünde ise karizmatik lider olarak ortaya çıkan din adamlarının toplumsal alanda yaptıkları reform ve devrimler örnek gösterilebilir.³³

Toplumların kültür ve değerlerinin korunmasında din önemli bir rol oynamaktadır. Böylelikle din, koruyuculuğu sayesinde toplumun değerleri ve kültürünü içine alarak anlamlandırır, nesilden nesile kültürlerinin aktarılmasında yardımcı olur.³⁴ Türklerin din değişme sebepleri arasında kültürün korunması ve aktarılmasında önemli rol oynamıştır.³⁵

Din ayrıca insanlara ideoloji ve belli bir zihniyet katar. Toplum içinde bulunan bireyler bu anlayış sayesinde olağan ve özellikle olağan dışı durumları karşılayabilecek ve çözecek bir dünya görüşü kazanmış olurlar. Dini görüşün kazandırmış olduğu bu bakış açısı bireylerin karşılaştıkları olayları çözümleyip sonuca kavuşturmaları için belli yollar sunarak yardımcı olmaktadır.³⁶

³⁰ nver Günay, *a.g.e*, 420-421.

³¹ nver Günay, *a.g.e*, 361; Ejder Okumuş, *a.g.e*, 176.

³² nver Günay, *a.g.e*, 368-369; Ejder Okumuş, *a.g.e*, 187-189; Celil Abuzar, “Dinin Toplumsal Yaşam zerindeki Etkisi,” *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s.26 (2011), s. 148.

³³ nver Günay, *a.g.e*, 373; Ejder Okumuş, *a.g.e*, 192; Celil Abuzar, *a.g.m*, 147.

³⁴ Okumuş, *a.g.e*, 112.

³⁵ örnekler için Bkz. Uygurların Maniheizm’i Benimsemesi s. 85,86; Hazarların Yahudiliği Benimseme Sebepleri s. 103-107.

³⁶ Ejder Okumuş, *a.g.e*, 109; Mustafa Keskin, *a.g.m*, 11.

Din eski toplumlar da yaşamın neredeyse her alanında etkisini hissettiriyordu. Gündelik yaşam, yönetim, sosyal ilişkiler, ekonomi ve eğitim gibi kurumlarda da vazgeçilmez bir öge olarak karşımıza çıkar. Özellikle ilkel toplumlar da dini törenlerin toplum için çok önemli olduğunu görmekteyiz. İnsanlar, törenler vasıtası ile topluluğun bir parçası olmaktadır. Evlilik, yetişkinliğe geçiş, ölüm, savaş ve üretim faaliyetleri gibi önemli olaylar hep dini tören ve seremoniler ile gerçekleşmekteydi.³⁷ Önem atfedilen erişkinliğe geçiş törenleri ve bunun gibi ritüellerin yaygın olması örnek teşkil etmektedir.³⁸ “Mitik dünya” adı verilen bu duruma göre dünyanın bilinen mitler tarafından yaratılmıştır ve bu sebepten hayat mitlere göre şekil almıştır.³⁹ Kozmogoni, insan ve hayvanların yaradılışları için öncül teşkil ettiğinden daha önemli görülmüştür. Eski toplumlar için tarih anlamına gelen kozmogoniler, bu toplumların içinde insan yaşamının ve ilişkilerinin meşru olmasını sağlamıştır. Mitler bu hususlarda rollerin ve olguların nasıl gerçekleşmesi gerektiğini açıklamaktadır.⁴⁰ Bu toplumlar da gündelik yaşama etki ettiğ i düşünölen dini düşönceler bulunmaktadır. Atalar költünde görölen ölmüş ataların gazabından çekinme örnek gösterilebilir.⁴¹ Elbette bu ataların kötölüğünden korunmak için dini ritüeller düzenliyorlardı.

İptidai veya geleneksel dinleri benimsemiş toplumlar da dünya insanlar için bilinmeyen unsurlardan oluşmuştu. Bu unsurlar dini mitoslar ve törensel inançlar ile anlamlandırılıyordu. Dini sistemlerin işlevleri ise insanın aciz durumuna anlam getirmek, toplumsal yaşamı düzenlemek ve devam ettirmekt i. Bu işlevleri din kuralları ve dinin ifade ediliş biçimi olan törenler yerine getirmektedir. Bu kurallar, dini inançların sürdürölmesini de sağlamaktadır. Kurallara karşı gelme veya yasak bir davranışın yapılması, (tabunun çiğnenmesi) kişinin cezalandırılmasına neden olur.⁴² Suç işleyen kişi alay edilme, sürgün, linç edilme, dışlanma gibi cezalarla karşılaş ırdı. Bu cezaların verilmesinin sebebi kişinin sadece kendisinin değil bütün bir grubun kurtuluşunu tehlikeye atması olarak kabul edilmektedir.⁴³

³⁷ Gustav Mensching, *Din Sosyolojisi, Din, Költür ve Toplum İlişkileri*, çev. Mehmet Aydın (Konya: Liretatürk, 2012), 68-69; Okumuş, *a.g.e.*, 97; Günay, *a.g.e.*, 384.

³⁸ Mircea Eliade, *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu*, çev. Mehmet Aydın (Ankara: Költür Bakanlığı Yayınları, 1990), 121; Hans Freyer, *Din Sosyolojisi*, çev. Turgut Kalpsüz (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1964), 48.

³⁹ Ünver Günay, *a.g.e.*, 383; Mircea Eliade, *a.g.e.*, 80.

⁴⁰ Mircea Eliade, *a.g.e.*, 80-81; Mehmet Tevfik Özcan, *İlkel Toplumlar da Toplumsal Kontrol: Hukuk Dışı Mekanizmalar ve İlkel Hukuk* (İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2012), 61; Mustafa Keskin, *a.g.e.*, 12; Peter Berger, *a.g.e.*, 36.

⁴¹ Mircea Eliade, *a.g.e.*, 88.

⁴² Mehmet Tevfik Özcan, *a.g.e.*, 61-62.

⁴³ Mehmet Tevfik Özcan, *a.g.e.*, 74; Gustav Mensching, *a.g.e.*, 47.

Din, toplum içinde bütünleştirici, yapılandırıcı ve sosyalleşmeye yardımcı olan rolleri ile toplumu yönlendirir ve inşa eder. Türklerin inanç sistemleri yaşadıkları değişimler doğrultusunda bir süre sonra toplumsal yaşam için gerekli olan bütünleştirme, meşrulaştırma ve sosyal istikrar fonksiyonlarını etkili olarak yerine getirememeye başlamıştır.⁴⁴ Diğer köklü toplumlar ile olan münasebetleri sonucunda öğrendikleri evrensel dinler Türkleri etkilemiştir.⁴⁵ Toplumsal yaşamda değişen koşullara cevap veren ve ihtiyaç duydukları maddi-manevi gereksinimleri karşılayan dinlere yönelmiştir.

1.3. DİN VE DEVLET

Dinin bireysel, toplumsal yaşamda etkili önemli faktörlerden biri olması ile din, devlet veya toplum yöneticileri için önemli olabilmektedir. Bu bölümde dinin devlet ile ilişkisi açıklanacağından dolayı devlet kavramı için etkili olan diğer faktörlerden bahsedilmeyecektir. Devletler, var oldukları toplumun kültür, düşünce ve isteklerinden bağımsız değildir. Bu bağlamda toplumun dini, dini görüş ve hassasiyetleri de devlet mekanizması içinde görülmektedir.⁴⁶ Aynı zamanda toplumun yapısı ile paralel gelişen siyasi iktidarın özelliği de (monarşik, oligarşik, teokratik) dinin devlet içinde nasıl şekillendiğini ve toplum üzerinde nasıl göstermektedir.⁴⁷ Buna göre farklı toplum tiplerinde daha farklı siyasi yönetimler ortaya çıkmakta ve dinin devlet içinde ve toplum üzerinde etkisi farklı gerçekleşmektedir.⁴⁸ Bu sebeple Türklerin din değişimlerini daha iyi anlamlandırmak için din ve devlet ilişkisinin açıklanması gerekmektedir.

Devlet için yapılmış ve kabul edilen tanım; “Devlet, belirli bir toprak parçası üzerinde egemen olan belirli bir insan topluluğunun oluşturduğu bir varlıktır.”⁴⁹ şeklindedir. Bu tanıma göre devletin var olması için bir insan topluluğu, belirli bir toprak parçası ve egemenlik gerekmektedir.⁵⁰ Devletler, toplumların dinlerine göre değişiklik göstermişlerdir. Toplumun dini, hukuk kuralları, egemenlik şekilleri ve meşrulaştırma açısından devlet için kritik öneme

⁴⁴ Ünver Günay ve Harun Güngör, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2018), 214-215.

⁴⁵ Jean Paul Roux, *Türklerin Tarihi, Pasifikten Akdeniz'e 2000 yıl*, çev. Aykut Kazancıgil, Lale Arslan Özcan (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2015), 151-152.

⁴⁶ Ejder Okumuş, *Meşruiyet Ekseninde Din ve Devlet* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2003), 125.

⁴⁷ A.g.e, 130.

⁴⁸ A.g.e, 130- 131.

⁴⁹ Kemal Gözler, *Devletin Genel Teorisi: Bir Genel kamu Hukuku Ders Kitabı*, (Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım, 2018), 4.

⁵⁰ Kemal Gözler, *a.g.e*, 4; Joachim Wach, *Sociology of Religion* (Chicago, USA: The University of Chicago Press, 1962), 288; Mehmet Taplamacıoğlu, *Din Sosyolojisi* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1963), 98-99;

sahip olmuştur. Devletlerin yönetim şekilleri, işleyişleri ve egemenlik anlayışları zaman içerisinde dinlere göre değişikliğe uğramıştır.⁵¹ Devletin din ile olan ilişkisi, dinin devlete vermiş olduğu kendini meşru kılma ve egemenliğini toplum üzerinde hissettirmesi ile alakalıdır. Meşruiyet ve dini meşrulaştırma kavramlarının açıklanması devletin din ile olan ilişkisini daha açık hale getirecektir.

Meşruiyet kavramı devlet veya siyasal düzenden ayrı düşünüldüğünde; meydana gelen bir durumun var olan bilgiler tarafından içerisinde bulunduğu veya hedeflediği kişi ve kişilerce, geçerliliğinin, açıklamasının ve haklılığının kabul görmesidir.⁵² Devlet ve siyasal düzen için meşruiyet kavramı ise belirli bir siyasi otoritenin kitle tarafından haklı ve geçerli bulunması halidir. Yani devlet olarak ortaya çıkan kurumun, yönetilen kitle tarafından meşru olması onun geçerli olduğu anlamına gelmektedir. Böyle bir kurum, toplum tarafından bir güç olarak tanınır ve onaylanır.⁵³ Adalet, din, etnik kimlik, sınıflar arası ilişkiler gibi etmenler meşrulaştırımın değerlerini oluşturur. Karizmatik lider, eşitlik, demokrasi ortamı ve zulüm gibi faktörler ise meşrulaştırım niteliklerini simgelemektedir.⁵⁴ Meşrulaştırım kavramı ve devlet arasındaki ilişkinin boyutunu gösteren önemli faktörlerden biri ise meşrulaştırımın devlet veya hakim grup tarafından yapılan eylemleri geçerli gösterip, haklılık düzlemine oturtmasıdır.⁵⁵ Toplum içerisinde meşruiyetin işleyişini daha iyi anlayabilmek için ayrıca meşrulaştırmacılar da bahsetmek gerekmektedir. Meşrulaştırmacılar ise meşrulaştırım sürecinde etkili olan bireysel, siyasal ve sosyal faktörlerdir.⁵⁶ Din için örnek vermek gerekirse meşru olmak isteyen iktidar için bu faktörler din adamları, dini liderler, dini tarikat ve cemaatlerdir.

Bir siyasal düzenin meşrulaştırım aracı olarak en çok kullanmış olduğu ve kabul gören etmeni ise din olmuştur. Bu durum ise dinin dünyeviliğin ötesinde, insan üstü ve ilahi özelliğinin olması ile açıklanmaktadır.⁵⁷ Günümüz modern devletlerinin laik olması sebebiyle dinin devlet üzerinde olan meşrulaştırmacı etkisini görmek zor olabilir. Fakat bu durum ele alacağımız ilk çağ ve orta çağ devletleri için geçerli değildi. Dinler insanların dünyevi problemlerini çözmek ve yaşamlarını düzenlemek adına kurallar koyduğu gibi aynı zamanda yaşamdan sonrası için de birtakım açıklamalar barındırır. Dinlerin insanüstü ve dünyevi etkiler dışında ilahi kaynaklı

⁵¹ Joachim Wach, *a.g.e.*, 297-311; Mehmet Taplamacıoğlu, *a.g.e.*, 99-105.

⁵² Peter L. Berger ve Thomas Luckmann, *a.g.e.*, 136; Ejder Okumuş, *Meşruiyet Ekseninde Din ve Devlet*, 32.

⁵³ Ejder Okumuş, *Meşruiyet Ekseninde Din ve Devlet*, 33.

⁵⁴ *A.g.e.*, 34.

⁵⁵ *A.g.e.*, 35.

⁵⁶ *A.g.e.*, 38.

⁵⁷ Peter L. Berger, *Dinin Sosyal Gerçekliği*, çev. Ali Çoşkun (İstanbul: İnsan Yayınları, 1993), 65.

olması hem kişiler hem de devletler için kuvvetli bir meşrulaştırım oluşturmaktadır.⁵⁸ Meşruiyet kazanmak isteyen yönetimler de dinin meşrulaştırma gücünden az ya da çok faydalanmışlardır. Elbette mevcut yönetimin, toplumun dini dışında bir din benimsemesi veya din kurallarına uymaması yöneticilere problem yaratabilir.⁵⁹ Bazı durumlarda kendi varlığını devam ettirmek isteyen yönetimler meşruiyetlerini ve temellerini dini kurallara doğru değiştirmiş veya inşa etmiştir.⁶⁰ Dini öğelerin yoğun olduğu toplumlarda dini meşruiyetini kullanmayan veya etkisini yitiren siyasal düzenler gayrimeşru duruma düşebilir veya ortaya bir meşruiyet krizi çıkabilir.⁶¹

Dini meşrulaştırma konusunda örnek vermek gerekirse Türklerde kağanların yönetimlerini Tengri'den aldıkları “kut” ile meşru kılmak istemeleri Şamanist Türk devletleri için en önemli örneğidir. Bu şekilde Türk kağanları yönetimlerini kutsal bir karar ile meşru kılmaktadır.⁶² Yalnız burada kağanların almış oldukları “kut” sonsuza kadar bir kişinin değildir. Devletin iyi yönetilememesi gibi durumlarda verilmiş olan “kut” geri alınabilmektedir. Kağan, halkını memnun edemezse veya halk kağanın yapmış olduğu uygulamayı beğenmez ve de kendilerine iyi gelmeyeceğini düşünürse, kağanı tahttan indirebilir. Bu durum Türklerde sık görülen bir durumdur.⁶³ Veya kağanın kardeşlerinden, tahtta söz hakkı bulunanlardan biri tıpkı kağan gibi “kut” sahibi olduğunu iddia edebilir ve kağanı tahttan indirmek isteyebilirdi.⁶⁴

Dinler hakkında çalışmalar yapan din tarihçileri ve din sosyologları, dinleri yapı ve özelliklerine göre tasnif etmişlerdir. Araştırmacılar tarafından farklı kriterlere göre birçok sınıflandırma bulunmaktadır.⁶⁵ Çalışmamızda Gustav Mensching'in yaptığı dinler tasnifi metodu kullanılacaktır.⁶⁶

⁵⁸ Ejder Okumuş, *Meşruiyet Ekseninde Din ve Devlet*, 106-107.

⁵⁹ A.g.e, 107-108.

⁶⁰ A.g.e, 108.

⁶¹ A.g.e, 46-47.

⁶² Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2017), 76-77; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü* (İstanbul: Ötüken yayınları, 2017), 239-241; Şeniz Anbarlı Bozatay, *Eski Türk Devlet Anlayışında İktidar ve Hakimiyet* (İstanbul: Kriter Yayınevi, 2019), 67-68; Aydın Taneri, *Türk Devlet Geleneği: Dün-Bugün* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2015), 94.

⁶³ Şeniz Anbarlı Bozatay, *a.g.e.*, 72-73.

⁶⁴ Şeniz Anbarlı Bozatay, *a.g.e.*, 17-19

⁶⁵ Dinler tarihinde tasnifler için bkz. Schimmel, Annamarie. *Dinler Tarihine Giriş*. İstanbul: Kırkambar Yayınevi, 1999; Kahraman, Ahmet. *Mukayeseli Dinler Tarihi*. İstanbul: M. Ü İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017; Küçük, Abdurrahman, Günay Tümer, Mehmet Alparslan Küçük. *Dinler Tarihi*. Ankara: Berikan Kitabevi, 2018.

⁶⁶ Mensching, Gustav. *Din Sosyolojisi, Din, Kültür ve Toplum İlişkileri*. Çeviren Mehmet Aydın. Konya: Liretatürk, 2012.

Geleneksel (Milli) dinler⁶⁷, devletin egemenliği belli toprak parçasından ziyade yaşayan topluluğa yöneliktir ve hitap ettiği halk kitlesi önemlidir.⁶⁸ Bu tür toplumlarda mana, tabu, büyü, sihir kavramları önemli yere sahiptir. Aile ve cemaatler birbiriyle kutsal bağlar vasıtasıyla ilişkilendirilmiştir. Bu toplumlar ayrıca “kutsal toplumlar” olarak nitelendirilmektedir.⁶⁹ Dünyevi birçok kavram, davranış kutsal olarak kabul edilmiş ve ilahi anlamlar yüklenmiştir.⁷⁰ Bu tip toplumlardaki egemenlik şekli ise çoğunlukla ilkel karizmatik krallık olarak kendini göstermiştir.⁷¹ Burada önemli olan kavram karizma kavramıdır. Yönetme hakkının tanrısal kaynaklı olduğu düşünülmektedir. Yöneticiler; tanrı tarafından gönderilmiş, tanrı-kral, içinde tanrısallık barındıran veya tanrı tarafından kendisine güç verilmiş olarak kabul edilirler. Yöneticilerin başarıları tanrısallıklarının birer göstergesidir. Yöneticilerin başarıları ve halkı memnun etmeleri, yönetimlerinin devam etmesini ve karizmalarının artmasını sağlar. Fakat başarısızlıklar ise halk tarafından kralların kutsallıklarının yok olması olarak değerlendirilebilmekteydi. Bunun sonucunda kralın meşruiyeti sorgulanmaya başlar, tahttan indirilmesiyle sonuçlanabilir.⁷² Bu kralların yaptıkları her şey kutsal olarak kabul edilmekteydi. Bu tutum dini, din dışı faaliyetlerin kral tarafından yapılmasından ve kutsal-kutsal olmayan ayrımının olmamasından kaynaklanıyordu. Arıca bu durum kralı dini lider, devlet lideri ve ordunun lideri de yapmaktaydı.⁷³

Türk devletlerinde Kağan tanrı-kral veya tanrıdan bir parça olmaktan ziyade tanrının lütfunu kazanmış liderler olarak karşımıza çıkmaktadır.⁷⁴ Kağan, toplumun kabul ettiği gelenek-görenek, örf ve adetler, dini ritüelleri gerçekleştirmede aktif rol oynamaktadır. Burada Kağan, Şaman gibi davranmaz, şamanın görevi ayrıdır. Tanrılarla ve ruhlarla iletişime geçen kişi şamandır. Kağan toplum içerisinde gerçekleştirilecek olan tören ve ritüellere öncülük eder. Yılın belli zamanlarında yapılacak olan toyları düzenler ve katılır, Kök-Tengri’ye kurban sunar, kurban sunma törenlerine öncülük ederdi.⁷⁵ Aynı zamanda orduyu yönetirdi. Savaş becerileri de Türkler için oldukça önemli olabilmekteydi.⁷⁶

⁶⁷ “Kabileye veya millete bağlı dinlerdir.” Gustav Mensching, *Din Sosyolojisi, Din, Kültür ve Toplum İlişkileri*, çev. Mehmet Aydın (Konya: Liretatürk, 2012,) 31. Çalışmamızda “Milli din tabiri”, “geleneksel din” ifadesi ile kullanılmıştır.

⁶⁸ Mehmet Tevfik Özcan, *a.g.e*, 177.

⁶⁹ Ünver Günay, *a.g.e*, 455.

⁷⁰ Gustav Mensching, *a.g.e*, 50; Ünver Günay, *a.g.e*, 455.

⁷¹ Gustav Mensching, *a.g.e*, 57; Ünver Günay, *a.g.e* 456.

⁷² Gustav Mensching, *a.g.e*, 58-59.

⁷³ *A.g.e*, 60-63.

⁷⁴ Bahaeddin Ögel, *a.g.e*, 76.

⁷⁵ Bahaeddin Ögel, *a.g.e*, 100,102,103.

⁷⁶ Bahaeddin Ögel, *a.g.e*, 136-137, 162.

Din değişimlerinin daha net anlaşılabilmesi için geleneksel dinlerden sonra evrensel dinlerin⁷⁷ devlet için nasıl birer yapı olduğunu açıklamak uygun olacaktır. Bütün evrensel dinler, içerisinde bulundukları geleneksel (milli) dinlerden türemişlerdir.⁷⁸ Küçük etnik gruplara hitap etmek yerine bütün insanlık için değerler taşıyan, daha net kurallardan oluşan, dünyevi ve ilahi mesajlar taşıyıp, açıklamalar yapan bir yapıya dönüşmüşlerdir. Yayılmacı karaktere sahiptirler ve bireye seslenirler.⁷⁹ Evrensel dinlerin ortaya çıktığı zaman devletle olan ilişkileri ise ilk başta devlete karşı kayıtsız kalmalarıdır. Fakat din kabul gördükçe gücü artmış, kutsal olarak kabul edilen geleneksel din kökenli devlet ile çatışmaya başlamış ve muhalefet atmosferine girmiştir.⁸⁰ İlerleyen dönemlerde ise evrensel dinin gücüne göre ya i din kaynaklı devlet, evrensel dini kabul etmek zorunda kalmış ya da yıkılmışlardır. Evrensel dinler, kendisine inanların hayatlarını organize eder ve evrensel dini, devleti yönetmeye veya devlet dini yapmaya teşvik eder.⁸¹ Bu durum dışında evrensel dinler toplumda herkese aynı şekilde yaklaştığı ve eşitlik prensibi ile aynı kuralları sunduğu için Türk devleti içerisinde bulunan federatif boy yapısından kaynaklanan farklılıkları da pratik düzlemde giderme etkisi bulmuş olabilir.⁸²

Konik soy iktidarının görüldüğü toplumlarda iktidar tek bir elde toplanmış değildir. Birçok kabile veya boy reisi tarafından iktidar paylaşılır. Devlet içindeki her geniş soy kendi içerisinde bir egemenlik sistemi geliştirmiştir. Devletin tamamını ilgilendiren bir konu olduğunda tüm reisler toplanır ve alınan karara göre hareket edilir. Fakat bazı reislerin bu kararları kabul etmemesi durumunda kesin bir hareket ile onları bu kararlarından vazgeçirecek meşru bir hukuki yapı mevcut değildir. Ortak alınan karar bağlamında bir meşruiyet sağlanabilir fakat bu her zaman geçerli olamayabilir.⁸³

Evrensel dinler de geleneksel dinler gibi yönetici sınıfı kutsal kılmıştır. Bu kutsallık genellikle dini meşrulaştırma aracı olan din adamları sınıfı tarafından yapılabilmektedir.⁸⁴ Örneğin;

⁷⁷ “İnsana ferd olarak hitap eder. Herkese hitap eden evrensel bir mesaja sahiptir ve mesajın kendisi de evrenseldir.” Gustav Mensching, *Din Sosyolojisi, Din, Kültür ve Toplum İlişkileri*, çev. Mehmet Aydın (Konya: Liretatürk, 2012), 96.

⁷⁸ Joachim Wach, *a.g.e*, 309.

⁷⁹ Gustav Mensching, *a.g.e*, 95-98.

⁸⁰ Joachim Wach, *a.g.e*, 310; Gustav Mensching, *a.g.e*, 130-131.

⁸¹ Gustav Mensching, *a.g.e*, 130-131.

⁸² Bkz. Uygurların Maniheizm’i Benimsemesi s. 86-91.

⁸³ Mehmet Tevfik Özcan, *a.g.e*, 203-204.

⁸⁴ Ejder Okumuş, *Meşruiyet Ekseninde Din ve Devlet*, 107.

Maniheist rahiplerin Kağanı kutsaması⁸⁵ ve Müslüman halifelerin veya imamların sultanlar için hutbe okutması ilahi kökenli meşruiyetin göstergesi olabilmektedir. Yöneticiler kutsallığı yine tanrı tarafından almaktadır, yine seçilmiş ve haklı kişilerdir. Fakat direk tanrı yerine tanrının işlerini yerine getiren din adamları sınıfı tarafından meşruiyet güçlerini almaktadırlar. Bu meşruiyet dışında, devletin üyelerinin de devlete karşı olan sorumluluk ve ödevleri daha ciddi hale gelmiştir. Artık devlet kendisine tehdit olarak gördüğü kişi, grup veya durumları dini meşrulaştırma yoluyla tasfiye etme gücünü kuvvetlendirmişti.⁸⁶ Ayrıca yöneticiye yapılan bir yanlış hareket direk devlete ve dine yapılmış olarak kabul edilebiliyordu.⁸⁷ Eğer yöneticinin tutumlarından hoşnut olunmadıysa ve bir muhalefet oluşacaksa, muhalefet kesinlikle arkasına dini meşruiyeti almalıydı yoksa mevcut yöneticiyi yerinden etmek uygun değildi.⁸⁸

1.4. GELENEKSEL (MİLLİ) DİNLERİN EVRENSEL DİNLERE EVRİLMESİ

Din değişiminin sebeplerinin anlaşılabilmesi için tarihte toplumların geleneksel dinlerinin (milli dinler) özelliklerini ve karşılaştıkları evrensel dinin özelliklerini incelemek önem arz etmektedir. Tarihte evrensel dinlerin karşılaştığı geleneksel dinlerin bir süre sonra yerlerini almaları bu farklı dini yapıların insanlara veya toplumlara neden cazip geldiği ve diğerinin artık yararlı bulunmaması açıklama gerektirmektedir.

Geleneksel dinler genellikle dinler belli kabile, boy veya millete aittirler. Bu dinler toplumun kendisini meydana getiren temel kurumları içerisinde yer almaktadır. Yani din aile ve kabile ya da boyun içerisinde yer almaktadır. Bu sebepten dolayı kişinin hayatı cemaatin içerisinde var olabilmekteydi.⁸⁹ Bireyin tek başına varlığının bir ehemmiyeti yoktur, birey varlığını kolektif olarak açıklar ve cemaatin bir üyesi olarak varlık gösterir, sisteme dahil olur.⁹⁰

Bireyden ziyade topluluğun ön planda olması kurtuluşun toplum ile beraber olabileceği fikrini getirmektedir. Kişinin cemaatten ayrılması kurtuluştan mahrum kalması anlamını taşıyordu. O kişi için bu ölüm demektir.⁹¹

⁸⁵ Münevver Ebru Zeren, "Uygurlarda Maniheizm Etkisi Altında Gelişen Din-Devlet İlişkisi," *Journal of Old Turkic Studies*, c.2, s.1 (2017), s. 147-148.

⁸⁶ Bkz. Uygurların Maniheizm'i Benimsemesi s. 86-91.

⁸⁷ Gustav Mensching, *a.g.e*, 276.

⁸⁸ Ejder Okumuş, *Meşruiyet Ekseninde Din ve Devlet*, 46-47.

⁸⁹ Gustav Mensching, *a.g.e*, 31; Abdurrahman Küçük, Günay Tümer, Mehmet A. Küçük, *a.g.e* 43.

⁹⁰ Gustav Mensching, *a.g.e*, 32.

⁹¹ Gustav Mensching, *a.g.e*, 32; Ünver Günay, *a.g.e*, 389.

Geleneksel dinlerin bir diğer önemli özelliği ise yayılma amacı gütmemeleridir. Yani bu dinlerin tebliğ ve misyonerlik faaliyetleri yoktur, dinlerine kendi kabileleri dışında üye katmak gibi bir niyetleri bulunmamaktadır. Geleneksel dinlerde belirli bir topluluğa ait milli nitelikte bir tanrı, milli vatan ve kendi toplulukları büyük önem arz etmektedir. Bu durum ise tanrıların kendilerine saklamalarını ve dışarıdan korumalarını gerektirmektedir. Bu sebeple yayılmanın tam tersine dış dünyadan gizlemek önemlidir.⁹²

Geleneksel dinler günümüzde Şintoizm⁹³ haricinde kaybolmuştur. Bu hususta, ya geleneksel din yerini dışarıdan gelen bir evrensel dine bırakmıştır ya da bulunulan coğrafya içinde bir geleneksel din evrensel karakterli bir dine dönüşmüştür. İlk durum için Avrupa'nın Hristiyanlığı benimsemesi, ikinci durum için ise Arabistan coğrafyasında İslam'ın doğması ve egemen olması örnek gösterilebilir.⁹⁴ Bu değişimi süreci sadece evrensel dinlerin yayılcı karakterine ve tebliğ esaslarına dayanmamaktadır. Asıl etken dini koşulların ve topluluğun iç dinamiklerinde olan değişimin başlamasıyla gerçekleşmektedir. Toplumun içindeki milli kutsal cemaat kavramının değişmesi ve yok olmasıyla bağlantılıdır.⁹⁵ Fakat geleneksel dinin yerini evrensel dine bırakması durumu, geleneksel dinin izlerinin toplumdan tamamen bir anda kesilmesi anlamına gelmemektedir. Geleneksel din, yeni dinin içinde harmanlanıp yeni bir form oluşturabilir. Ya da geleneksel dinin bazı pratikleri, anlayışları yeni dinin içinde yaşayabilir.⁹⁶ Burada bahsedilen husus kişilerin din değişiminden sonra, dini kimliğini geleneksel dinlerinden ziyade evrensel din ile tanımlayabilmeleridir. Geleneksel din pratiklerinin tamamen yok olması değildir.

Dini sistemde olan bu değişimler toplumun değişmesine sebebiyet verebilen (göç, savaş, doğal afet) olaylar ile karşılaşmalarıyla bu problemlerle başa çıkmalarını sağlayacak yenilikler aramalarıdır. Bu süreçte din değişimi topluluğun yeni bir dini benimsemesi veya eski dinleri ile

⁹² Gustav Mensching, *a.g.e*, 33; Ünver Günay, *a.g.e*, 389.

⁹³ “Japonya'nın yerli dini, Budizm'in o memlekete geldiğinden beri Budda'nın yoluna mukabil "İlahların yolu" yani şin -to, adını almıştır. Bu dinin iki hususiyeti var; bir taraftan, tipik bir milli' dindir, diğer taraftan, tabiata perestiş pek ehemmiyetli bir rol oynamaktadır. Şintoizm'in milli bir din oluşu takvin esatirinden belli olur: kardeş olan gök babası ile yer anası ilk adaları doğurmuşlardır. Anne, başka ilahlar doğurduktan sonra ateş ilahım doğururken ölür, yeraltı ülkesine gider. Onu takip eden gök ilahı onu bulamıyor; yüzünü toz ve topraktan yıkarken yeni ilahları yaratır; gözlerinden güneş ilahesi Amaterasu çıkar. Bu ilahe, bir mağaraya kaçıp dünyayı karanlıklara batırdıktan sonra bir ayine vasıtası ile yine göğe çekilir. Onun bir torunu Japonya kralı olur.” Annamarie Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş* (İstanbul: Kırkambar Yayınevi, 1999), s.32.

⁹⁴ Gustav Mensching, *a.g.e*, 33; Ünver Günay, *a.g.e*, 389.

⁹⁵ Gustav Mensching, *a.g.e*, 87; Ünver Günay, *a.g.e*, 389.

⁹⁶ Gustav Mensching, *a.g.e*, 94; Ahmet Yaşar Ocak, *Alevî Beştaşî İnançlarının İslâm Öncesi Temelleri: Bektaşî Menâkıbnâmelerinde İslam Öncesi İnanç Motifleri* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), 53.

yeni dini birleştirip bir sistem oluşmalarıyla yani bağdaştırmacılık (senkretizm) yoluyla da gerçekleşebilir.⁹⁷ Evrensel dinler yayıldıkları coğrafyalarda geleneksel dinler ile çatışmıştır fakat bu çatışma evrensel dinlerin benimsenmesi ile sonuçlanmıştır.⁹⁸ Din değişimi yüksek tipli bir dinin savaş zoru veya zor kullanarak diğer toplumlara nüfuzu ile gereklememiş, gerekli manevi ve dahili şartların toplum içinde vuku bulması ile olmuştur.⁹⁹

Evrensel dinlere baktığımızda ise geleneksel dinin aksine dinin kaynağı cemaat değil bireydir. Yaşamın bireyselleşme durumunda cemaat sistemine dayanan geleneksel din bu probleme çözüm bulamamış ve bireye hitap eden evrensel din için gerekli ortam oluşmuştur.¹⁰⁰ Kurtuluşun artık bireysel olması dini milli nitelikte olmaktan çıkarmış ve herkese hitap eden bir yapıya büründürmüştür. Dinin mesajı herkese yöneliktir ve kurtuluş kabul edenler için mümkündür.¹⁰¹

Kolektivist kurtuluş anlayışının çökmesi ve kişinin tanrı ile bireysel olarak temas kurması anlayışının yerleşmesi ile yaşamın tüm alanlarında görülen din ve kült artık özel hale gelmiştir.¹⁰² Din bu şekilde “kalp dini” formuna bürünebilir ve kişinin dini iten yaşaması neticesinde bütün hayatını şekillendiren bir hale gelebiliyordu. Fakat bu din geleneksel dinde olduğu gibi günlük yaşam için ritüeller ve sihir gerektirmiyordu.¹⁰³

Evrensel dinler, geleneksel dinlerin aksine kutsal dışı bağlardan oluşan bir toplum meydana getirmişlerdir. Kişileri ibadet, ahlak ve mitolojileri ile şekillendiren evrensel dinler devletlerin savunucu olmuş veya yıkmışlardır. Yeri geldiğinde ise sanata yn vermişlerdir. Bu şekilde başta dünya ile ilişki kurmayan bu dinler zamanla canlı ilişkiler geliştiren bir yapıya bürünmüştür.¹⁰⁴

Evrensel dinler sosyal hayatta reform niteliğinde değişimler gerçekleştirmeyi hedefleyen ve önerdiği yaşam biçimini devam ettirmeyi isteyen yapılardadır. Zerdüştlüğün göçebeleri ve soyluları, çiftçilere ve topluma zarar veren ve yağmalayan gruplar olarak görmüş ve düşman ilan etmiştir. Bu durum dini köylülerin, fakirliğin ve ifti hayatın savunucu yapmıştır.

⁹⁷ Robert H. Lavenda ve Emily A Schultz, *Kültürel Antropoloji: Temel Kavramlar*, ev. Dilek İşler ve Onur Hayırlı (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2019), 109.

⁹⁸ nver Günay, *a.g.e.*, 480.

⁹⁹ nver Günay, *a.g.e.*, 390.

¹⁰⁰ Gustav Mensching, *a.g.e.*, 95; nver Günay, *a.g.e.*, 392.

¹⁰¹ Gustav Mensching, *a.g.e.*, 96; nver Günay, *a.g.e.*, 392.

¹⁰² Milli ve Evrensel Dinlerde kolektivist ve ferdiyetçi anlayış için bkz. Gustav Mensching, *Din Sosyolojisi, Din, Kültür ve Toplum İlişkileri*, ev. Mehmet Aydın (Konya: Liretatürk, 2012), 87-91.

¹⁰³ Gustav Mensching, *a.g.e.*, 90.

¹⁰⁴ Gustav Mensching, *a.g.e.*, 98.

Yahudilikte ise yerleşik düzene geçen İsrail halkının arasında zengin ve fakir ayrımının derinleşmesine yönelik bir sosyal adalet çabası görülmektedir. Sosyal hayattaki değişimin ardından dinin yönetimine bağlı toplumda evrensel dinler bu sistemin korunmasını amaçlamıştır.¹⁰⁵

Özetle geleneksel dinler, toplumun içinde gerçekleşen değişimlere ayak uyduramamış açıklamaları yetersiz kalmış ve toplumun yeni ihtiyaçlarını karşılayamaz hale gelmiştir. Bu durum karşısında evrensel dinler doğmuştur. Toplumda karşılaşılan bir evrensel din ise zamanla benimsenmiştir. Bu durum geleneksel dinin komple reddedilmesi anlamına gelmemektedir. Geleneksel din yeni dinle birleşip yaşayabilmektedir. Ya da bazı pratik, anlayış yeni dinin içinde varlığını devam ettirebilmiştir. Fakat bu durum evrensel dinin milli din topluluğunu kılıç zoruyla ele geçirmesi anlamına gelmemektedir. Toplumun iç dinamiklerinde olan değişim sonunda bu yeni karakterli dini toplum kendisi ihtiyaçları doğrultusunda benimsemiştir.

¹⁰⁵ Gustav Mensching, *a.g.e*, 125-127.

2. BÖLÜM II: TÜRKLERDE ŞAMANİZM, DİN VE SOSYAL HAYAT

2.1. TÜRKLERİN DİNİNE DAİR GÖRÜŞLER

Türklerin dini inançlarının ne olduğu hususunda ciddi tartışmalar bulunmaktadır. Araştırmacılar Türklerin dinleri ile ilgili zaman zaman karşıt olabilen, farklı bakış açılarına sahip görüşler bildirmişlerdir. Yazarlara ait bu görüşler iki ana başlık altında; Gök Tanrı inancını esas din olarak kabul eden görüş, ikinci olarak ise Şamanizm ile birlikte atalar, tabiat kültü ve Gök Tanrı dinlerinin de var olduğunu kabul eden görüş olarak toplanmıştır. Araştırmacıların farklı fikirlere sahip olmasına ise Türklerin aynı dönemde, coğrafyada birden fazla inanca sahip olmaları¹⁰⁶ ve araştırmacıların belli bir inanca odaklanarak inceleme yapması olabilir. Fakat, inanç sistemleri değişken olan Türklerin dinlerini tek bir yorum altında veya din ile birleştirip genelleme yapmak mümkün değildir. Türklerin farklı dinlerinin olması ise araştırmacıların farklı çıkarımlara varmaları ile sonuçlanmıştır. Özellikle Türk araştırmacılar ise farklı ekollere bağlı kalarak Türklerin dinleri hakkında araştırmalar yapmış ve sınıflandırmaya çalışmıştır.¹⁰⁷ Araştırmacıların farklı görüşlerini incelemek Türklerin dinlerinin özelliklerinin ortaya çıkmasına yardımcı olabilir. Bu sebeple bu bölümde farklı düşüncelere sahip yazarların görüşleri verilecektir.

2.1.1. Gök Tanrı İnancını Esas Din Kabul Eden Görüşler

İbrahim Kafesoğlu, “*Eski Türk Dini*” eserinde Türklerin dinlerinin Gök Tanrı inancı, atalar kültü¹⁰⁸ ve tabiat kuvvetlerine inanma¹⁰⁹ etrafında toplanabileceğini ifade etmektedir. Türklerin

¹⁰⁶ Ahmet Yaşar Ocak, *a.g.e*, 56.

¹⁰⁷ Aytaç Kaya, “Türkiye’de Yapılan Tarih Araştırmalarında Türklerin İslam Öncesi İnanç Dünyası Üzerine Görüşler (1923-1980)” (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2015), 104.

¹⁰⁸ “Atalar kültü ailenin ölmüş üyelerine karşı saygı, tâzim ve korkuyu ifade eder. Saygı ve tâzim esasen hayatta iken büyüklere, yaşlılara, özellikle baba ve atalara karşı duyulan ilgi ve yakınlıktan kaynaklanır. Korku ise ata ruhlarının mekân ve zamana bağlı olmaksızın geriye döneceği, yaşayanlara zarar verebileceği inanç ve endişesinden ileri gelir. Her iki durumda da ata ruhlarının hayattaki insanlarla ilişkisinin devam ettiği inancı esastır.” (Günay Tümer, “Atalar Kültü”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV, 1991, c.4, s. 42-43.)

¹⁰⁹ “fizikî çevrede rastlanan yanardağ, deniz, ırmak, ateş, fırtına, gök gürültüsü, yıldırım, ay, yıldızlar, güneş vb... gibi tabiat şekil ve hâdiseleri karşısında duyulan hayret, korku, saygı hisleri dolayısı ile bunların kutsallaştırılmasından doğmuştur.” İbrahim Kafesoğlu, *Eski Türk Dini* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980), 42-43.

dinlerinin Şamanizm olarak ifade edilmesinin eksik olduğunu ve totemizmin¹¹⁰ olmadığını savunmaktadır. Altay ve Yakut şamanlarının Bayülgen, Erlik ile iletişime geçmesi için göğün ve yerin katmanlarını geçmesi, tufan söylenceleri, Eje ve Törüngen'in Adem ve Havva hikayesine benzemesi, kıyamet efsanesi gibi inanışların Şamanizm'e has olmadığını söylemektedir. Bu sebeple Türklerin diğer dinlerden etkilenerek bu öğeleri aldıklarını ileri sürmektedir. Türklere has olmayan bu efsaneler ve inanışlardan dolayı şamanizm'in Türklerin dini olmadığını savunur.¹¹¹ Ayrıca Türklerde yalnızca bu inanışların olmadığını, Gök Tanrı inancı, dağ, ateş, su, atalar kültü olduğunu ve Şamanizm'in bu unsurları içermediğini belirtmiştir.¹¹² Totemizm'in ise, üretici değil avcı toplayıcı ilkel kabilelerde görüldüğünü, bu toplumların anaerkil olduklarını, yaptıkları totemlerden türediklerini düşündüklerini ve bunlara taptıklarını açıklamıştır. Türklerin ataerkil yapıda ve üretici olduklarını, yaptıkları töslerin bir totem değil atalar kültüründen kaynaklanan atanın suretini yapma davranışı olduğunu söylemiştir. Türklerde ata hayvan olarak sadece kurt olduğunu ve kurt resim ve heykellerinin töş niteliği taşıdığını ve töslere tapılmadığını savunur.¹¹³ Gök Tanrı inancı için ise Türklerin başlıca inancının Gök Tanrı inancı olduğunu ve semavi nitelikler taşıdığını söylemektedir. Türklerin aynı zamanda bu inançla tek tanrı inancına sahip olduğunu ifade eder. Orhun kitabelerinde ve diğer yazıtlarda yer alan Gök Tanrı'nın Türklerin kaderini tayin etmesini örnek¹¹⁴ göstermektedir.¹¹⁵

¹¹⁰ "Ongunculuk, adına klan denen bir insanlar grubunu bazı kutsal yaratıklara, ya da kimi kutsal nesnelere bağlayan dindir." Felician Challaye, *Dinler Tarihi*, çev. Semih Tiryakioğlu (İstanbul: Varlık Yayınları), s. 11.

¹¹¹ İbrahim Kafesoğlu, *Eski Türk Dini* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980), 22-23.

¹¹² A.g.e, 24-28.

¹¹³ A.g.e, 9- 17.

¹¹⁴ A.g.e, 55-60.

¹¹⁵ Kafesoğlu'nun Türklerde sadece totem hayvan olarak 'kurt' motiflerinin olduğu fikri daha ziyade Gök-Türk Devleti için kabul edilebilir bir yargıdır. Türklerde totem hayvan olarak geyik, keçi ve koyun motifleri yaygın olarak kullanılmıştır. Teşkilatlı devlet yapısının görüldüğü Hun ve Gök-Türk Türklerinde geyik ve keçi motiflerinden ziyade vahşi hayvan (kurt, kartal) motifleri görülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Dalkesen, Nilgün. "Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Kültüründe Geyik Kültü." *Milli Folklor* 2015, s.106 (2015): 58-69, Jacobson, Esther. *The Deer Goddess of Ancient Siberia: A Study in the Ecology of Belief*. Leiden: E.J. Brill, 1993, Türklerde Gök Tanrı dini meselesinde ise yine Gök Türk Devleti döneminde 'Gök Tanrı' motifi ağırlık olarak görülmektedir. Bu sebeple imparatorluk döneminde daha merkezîyetçi yapı etkisiyle Gök Tanrı inancının, Gök Türkler'de yaygınlaştığı söylenebilir. Fakat Gök Tanrı inancının daha erken dönemler ve diğer Türk grupları için de geçerli olduğunu ve ana inanç olduğunu iddia etmek doğru bir yargı değildir. Ayrıntılı bilgi için bkz. İnan, Abdülkadir. *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*. Ankara: TTK Basımevi, 1986, Esin, Emel. *İslamiyetten önce Türk kültür tarihi ve İslama giriş*. İstanbul: Edebiyat fakültesi yayınları, 1978.

Hikmet Tanyu, *Türklerin Dini Tarihi* eserinde, Türklerin Hunlar döneminde itibaren tek tanrılı inanç olan Gök Tanrı'ya inandıklarını söylemiştir. Bazen fetişizm¹¹⁶ özellikleri görülse de yaygın olmadığını belirtmiş, Türklerde görülen atalar kültü ve tabiat kuvvetlerine inanma meselelerini ise bunlara saygı gösterme olarak yorumlamıştır.¹¹⁷ Hikmet Tanyu, Hun kağanı Mete'nin diğer boylar ile savaşları ve babasıyla olan mücadelesinin dini karakterde olduğunu ve savaşların aynı zamanda Gök Tanrı inancı olmayanlara karşı olduğunu savunmuştur.¹¹⁸ Çin kaynaklarında geçen töşlerin Şamanizm inancı savunucuları tarafından töş olarak ifade edildiğini, fakat bunlara tapılmadığını, kimisinin kültür seviyesi düşük kimseler tarafından fetişizm etkisinde yapıldığını, dolayısıyla Türklerin çoğunluğunu yansıtmadığını savunmaktadır. Diğer eşyaların ise Gök Tanrı'ya kurban verilirken kullanıldığını ifade etmiştir.¹¹⁹ Şamanizm inancı ile ilgili olarak ise Türklerde Şaman ve Şamanizm diye kelimelerin olmadığını, etkili bir şaman grubu bulunmadığını, ayrıca Şamanizm'in bir din olmadığını vurgulamıştır. Ayrıca Şaman diye belirtilenlerin ise kadın kamlar olduğuna¹²⁰ işaret etmektedir.¹²¹

Bahaeddin Ögel, Türklerde tek tanrı inancı olduğuna işaret etmektedir. Yerleşik kültürlerin çok tanrılı dini sistemleri mevcutken atlı göçebe Türklerin odak noktasının gökte olduğunu ifade etmektedir. Ögel'e göre Türkler birlik ve düzen içinde olmaya özen gösteriyordu. Dolayısıyla tek kağan ve tek tanrının topluma birlik ve düzen getirdiğini¹²² savunmaktadır.¹²³

¹¹⁶ "İlkel toplumlarda doğaüstü bir güç ve etkisi olduğuna inanılan canlı veya cansız nesnelere tapınma, tapıncakçılık, putperestlik." TDK, "Fetişizm", <https://sozluk.gov.tr/>, (15.02.2020)

¹¹⁷ Hikmet Tanyu, *Türklerin Dini Tarihi*, (İstanbul: Türk Kültür Yayınevi, 1978), 17-19.

¹¹⁸ A.g.e, 18.

¹¹⁹ A.g.e, 20.

¹²⁰ A.g.e, 20-21.

¹²¹ Hikmet Tanyu da Türklerde din meselesini Hun ve Gök Türk gibi teşkilatlı devlet yapılanmalarının olduğu devletleri örnek alarak incelemiştir. Fakat Gök Türk ve Hunlar da monoteist Gök Tanrı inancı olduğunu söylemek iddialı bir yargıdır. Orhun Abidelerinde yer alan tanrıça 'Umay' ve 'Kutsal Yer-Su' bu dönemlerde dahi Türklerde sadece Gök Tanrı'nın 'tanrı' olarak kabul edilmediğini ve çok tanrılı bir sistem olabileceğini düşündürmektedir. Çin kaynaklarında yer alan tabiat kuvvetleri ve atalar kültü inançları ise sadece 'saygı gösterme' olarak kabul edilebilecek nitelikte değildir. Ayrıca bkz. Ocak, Ahmet Yaşar. *Alevî Beştaşî İnançlarının İslâm Öncesi Temelleri: Bektaşî Menâkıbnâmelerinde İslâm Öncesi İnanç Motifleri*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, Çoruhlu, Yaşar. *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2000.

¹²² Bahaeddin Ögel, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2001), 697-699.

¹²³ Bahaeddin Ögel'in Türklerin tek devlet sınırları içinde tek tanrıya inandığı fikrini devlet kurmuş Türkler için ileri sürmektedir. Fakat tüm Türkleri tek devlet altında birleştirmek ve hepsinin sadece tek tanrıya inandığını savunmak sakıncalı bir genellemedir. Türklerin dinlerini belirtirken hangi Türk grubu olduğunu vurgulamak ve genellemeden kaçınmak konusunda dikkatli olmak gerekmektedir. Türklerin dinlerini geniş bir coğrafyaya yayıldıkları, birçok kültürle temas ettikleri ve farklı dinlere inandıkları için tek bir din ile açıklamak mümkün değildir. Ayrıca bkz. Golden, Peter. *Türk Halkları*

Saadettin Yağmur Gömeç de benzer şekilde Türklerin dinlerinin kamlık ya da tengricilik olarak ifade edilen günümüz Altay ve Yakut Türklerinin Şamanizm inancıyla bir olmadığını vurgulamaktadır.¹²⁴ Türklerin inanç sistemi içerisinde ay, güneş, dağ, deniz, toprak, su ve ateş gibi doğa varlıklarına saygı duymanın var olduğunu söyler. Türklerin aynı zamanda tek tanrılı Gök Tanrı inancına mensup olduğunu dile getirmektedir. Ölümden sonra yaşam, cezalandırma ve mükafatlandırma olduğunu da ekler. Türklerin atalarına saygı duyduğunu ve onlar için kurban kestiğini eklemiştir. Ayrıca Türklerin yaptığı töşlerin de atalara saygı için yapıldığını, Şamanizm ve totemizm ile alakalı olmadığını¹²⁵ savunur.¹²⁶

Osman Turan, Türklerin Şamanizm inancına mensup olduklarını fakat ilk dönemlerin ardından tek tanrı inancı geliştirdiklerini savunmaktadır. İslam ve Çin kaynaklarından Türklerin Gök Tanrı ile olan söylemlerini örnek göstermiş ve Orhun kitabeleri ile tek tanrı inancı olduğunu savunmuştur.¹²⁷ Bunun yanı sıra Türklerin atalar kültü inancını da barındırdıklarını, kamların toplumda falcılık, kötü ruhlardan korunma ve şifacılık rolü olduğunu söylemiştir.¹²⁸

2.1.2. Şamanizm Esas Olmak Üzere Diğer Dinleri de Kabul Eden Görüşler

Türklerin dini inanışları hususunda bazı araştırmacılar Türkler’de çoğunlukla Şamanizm inancının görüldüğüne fakat Gök Tanrı ve diğer inançların da Türk inanç sisteminde var olduğunu savunmaktadır.

Bu hususta Klayştornıy, Orhun kitabelerinde üç tanrı olduğunu belirtir. Bunlar Tengri, Umay ve Yer-Sub’dur.¹²⁹ Bazı araştırmacıların Gök Tanrı’nın zikrolunmasından dolayı Türk dini sistemini monoteist olarak değerlendirdiğini fakat bu dinin içerisindeki eski olguların da değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Ayrıca Orta Asya’da “üst tanrı” inancının yaygın

Tarihine Giriş. Çeviren Osman Karatay. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2016, Rasonyi, Laszio. *Tarihte Türklük.* Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1993.

¹²⁴ Saadettin Yağmur Gömeç, *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, (Ankara: Berikan Yayınevi, 2016), 11.

¹²⁵ A.g.e, 136-142.

¹²⁶ Saadettin Yağmur Gömeç, Türklerde Orhun abidelerinden yola çıkarak tek tanrıcılığın olduğunu savunmaktadır. Fakat Orhun abidelerinde Umay ve Kutsal Yer-Su’dan ilahi karakterler olarak da bahsedilmektedir. Bkz. s. 23, dipnot. 121.

¹²⁷ Osman Turan da Türklerin inançlarını genellikle Gök Türk ve Hun devletleri inanç sistemleri çerçevesinde değerlendirmiştir. Fakat, Gök Türk Devleti döneminde dahi Türklerin monoteist olduğunu söylemek iddialı bir çıkarımdır. Orhun abidelerinde yer alan Umay ve Yer-Su, ruh olmaktan ziyade Türklerin hayatına aktif rol oynayan ilahi güçler gibi nitelendirilmişlerdir. Bkz. Klayştornıy, Sergey Grigoryeviç. *Kadim Avrasya’nın Bozkır İmparatorlukları*. Çeviren Serkan Acar, Abdullah Temizkan, Muvaffak Duranlı, Alihan Havuşı, Erhan Aktaş. İstanbul: Tek Esin Vakfı Yayınları, 2018.

¹²⁸ Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2019), 70-73.

¹²⁹ Sergey Grigoryeviç Klayştornıy, *Kadim Avrasya’nın Bozkır İmparatorlukları*, çev. Serkan Acar, Abdullah Temizkan, Muvaffak Duranlı, Alihan Havuşı, Erhan Aktaş (İstanbul: Tek Esin Vakfı Yayınları, 2018), 219.

olduğunu belirtmiştir. Gök Tanrı, Türklerin tanrı panteonunda en üstte bulunan tanrıdır. Gök Tanrı dışında, Umay, Yolların Tanrısı, Yer-Su Tanrıları'nın da bulunduğunu söylemektedir.¹³⁰ Rasonyi de benzer görüşleri desteklemektedir. Türklerin Şamanizm inancından olduklarını ve Şamanizm inancının kökeninde Totemizm olduğunu savunmaktadır.¹³¹ Geç dönemlerde ise Türklerde monoteistik Gök Tanrı inancının bulunduğunu ve tabiat kuvvetlerine inanmanın da olduğunu ifade etmektedir. Fakat bu monoteizm'in bütün Türklerde olmadığını ve dinin yoğun monoteistik özellikler içeren bir sistem olmadığını söyler.¹³² Benzer şekilde Emel Esin, Türklerin İnanç sistemlerinin Monoteist olmadığını ve Gök-Tanrı'nın baş tanrı olduğu bir tanrılar panteonu olduğunu söylemektedir. Türklerde kurban, gök ve güneş ibadetlerinin olduğunu nakletmiştir. Türk dinleri arasında Atalar kültü ve Totemizm'in de varlığına işaret etmektedir.¹³³

Barthold, Orta Asya Türk Tarihi eserinde Türklerin Şamanist olduklarını söylemektedir. Türklerin bıraktığı eserler arasından dinlerine dair çıkarımların yapılmasının zorluğuna işaret etmektedir. Türklerin dini ile ilgili yer-su ruhları, Tanrıça Umay ve Gök Tanrı dışında tanrı sistemi ile ilgili bilgi edinilemediğinden bahsetmiştir.¹³⁴ Barthold, Türklerin balbal kültürünün ve ölü gömme merasimlerinin Şamanist öğeler içerdiğini savunmuş ve bu ritüellerinin dinlerine dair iyi örnekler olduğunu belirtmiştir.¹³⁵ Peter B. Golden ise, Türklerin Hun Devrinde görülen Tengri ve Yer-Su inançlarını sürdürdüğünü ifade etmektedir. Fakat Türklerin inançlarının Tengri inancı ile sınırlı olmadığını Şamanizm, kutsal dağ ve orman kültürleri ve Umay gibi diğer tanrıların da dini inanışlar arasında olduğunu söylemektedir.¹³⁶

Abdülkadir İnan Türklerin dini inanışlarının Şamanizm olduğunu savunmaktadır. Türklerin dini yaşamında görülen Gök Tanrı, Umay, Kutsal Yer-Su, atalar kültü ve tabiat kuvvetlerine inanmanın birer kült olduğu görüşündedir.¹³⁷ İnan aynı zamanda günümüz Yakut ve Altay Şamanizm'i ile devlet kurmuş ve teşkilatlanmış Türklerin Şamanizm'ini bir tutmamak

¹³⁰ A.g.e, 221-222.

¹³¹ Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1993), 27.

¹³² A.g.e, 28-32.

¹³³ Emel Esin, *İslamiyetten önce Türk kültür tarihi ve İslama giriş* (İstanbul: Edebiyat fakültesi yayınları, 1978), 88-91.

¹³⁴ V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, haz. Samet Çelik (İstanbul: Divan Kitap, 2017), 22.

¹³⁵ A.g.e, 24-25.

¹³⁶ Peter Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2016), 175-176.

¹³⁷ Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar* (Ankara: TTK Basımevi, 1986), 1-2.

gerektiğini, Türklerin Şamanizm'inin kendi içinde farklılıklar gösterdiğini savunmaktadır.¹³⁸ Özellikle devletleşme döneminde Türk dinlerinin ve dünya görüşlerinin devletleşme ile birlikte geliştiğini ve değiştirdiğini bu sebeple topluluk halinde olan Türk grupları ile aynı olamayacağını vurgulamıştır.¹³⁹

Zeki Velidi Togan da Türklerin dininin Şamanizm olduğunu ve aslında Orta Asya'da var olan Budizm'in de Şamanizm içinden çıktığını savunmaktadır. Şaman kelimesinin de Sanskritçe olduğunu ve rahip anlamına geldiğini söylemektedir. Türklerin ise "kam" sözcüğünü şaman yerine kullanmıştır.¹⁴⁰

Jean Paul Roux Türklerin dinlerinin Şamanizm olduğunu vurgular. Türklerde şamanlara kam denildiğine de değinen Roux Türklerde şamanların keramet gösterme ve büyücülük, falcılık faaliyetlerine yer vermektedir.¹⁴¹ Roux aynı zamanda Türklerde bir çeşit tek tanrıcılık inancına bağlı çok tanrılı bir inanç sisteminin de var olduğunu söylemektedir. Bir "Gök" tanrısının olduğunu ve zaman zaman kendisine bağlı başka tanrıların olduğu çok tanrılı sistemin geliştiğini ileri sürmektedir. Fakat bahsi geçen Gök tanrısından bağımsız başka tanrıların da olduğunu çok tanrılı sistemin de var olduğuna dikkat çekmektedir.¹⁴²

Türklerin dini meselesinde çalışmalar yapan Fuzuli Bayat ise Türklerde Şamanizm'in izlerinin diğer dinleri benimsedikten sonra bile devam ettiğini ifade etmektedir. Şamanizm'in sadece Türk inanç sisteminde etkili olmadığını aynı zamanda inanç felsefesini de oluşturduğunu söyler. Fakat aynı zamanda Türk dinini sadece Şamanizm olarak görmemek gerektiğini de vurgulamaktadır.¹⁴³ Gök Tanrı ve Atalar Kültü inançlarının da Türkler arasında görüldüğünü nakletmiştir. Bayat, İnan gibi Türk toplulukları arasında Şamanizm'in teşekkülünün içinde bulunduğu gruba göre değişiklik gösterdiğine dikkat çekmektedir.¹⁴⁴

Görüldüğü gibi Türklerin din ve dini yaşamları hususunda araştırmacılar farklı görüşler bildirmişlerdir. Geniş coğrafyaya dağılan Türklerin kültürlerinin ve dinlerinin zaman ve çevrenin etkisiyle değişikliğe uğramıştır. Bu sebeple Türklerin dinlerini değerlendirirken hangi Türk grubundan bahsedildiği belirtilmelidir. Ayrıca dini pratiklerin tüm Türkler için aynı

¹³⁸ A.g.e, 1.

¹³⁹ A.g.e, 1.

¹⁴⁰ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019), 67.

¹⁴¹ Jean-Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev. Aykut Kazancıgil (İstanbul: İşaret Yayınları, 1994), 49-57.

¹⁴² A.g.e, 102.

¹⁴³ Fuzuli Bayat, *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2006), 21-22.

¹⁴⁴ A.g.e, 23.

şekilde ve yoğunlukta gerçekleşmediği vurgulanmalıdır. Türklerin tek tanrılı Gök Tanrı dinine inandığını söyleyen yazarlar, Türklerde merkeziyetçi devletler olan Gök Türk ve Hun Devletlerini örnek almışlardır. Fakat bu noktada tüm Türklerin merkeziyetçi yapılarda barınmadığını, Gök Türk ve Hun'lar da merkeziyetçilik arttıkça Gök Tanrı kültürünün ağırlığının arttığını göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Aynı zamanda bahsi geçen yazarlar, Türklerde atalar kültü ve tabiat kültlerini araştırmış ve pratiklerini açıklamışlardır.

Türk dini Türkler için tek bir dini inanca sahip oldukları veya belli dini inanışları aynı şekilde gerçekleştirdiklerini söylemeyiz. Gök Tanrı inancını tek tanrılı inanç sistemine dönüştüren Türk grupları olduğu gibi, çok tanrılı inanca sahip Türklerde yer almaktadır. Aynı zamanda dini inançların aynı anda bir toplumda varlığını sürdürebileceğine de dikkat edilmelidir. Türkler Şamanizm inancını uygularken aynı zamanda atalar kültü ve tabiat kültüne de ait dini ritüelleri gerçekleştiriyordu. Örneğin; Gök Türkler Gök Tanrı, Umay ve Yer-Su ruhlarına inanırken aynı zamanda atalar ruhu için kurban veriyorlar ve günlük işleri için Şamanist ritüeller gerçekleştiriyorlardı. Bu sebeple bir dini inanışın var olması diğerlerinin geçerli olmadığı anlamına gelmemektedir. Türklerin dini yaşamları incelendiğinde ise Şamanizm'in inanç sistemlerinde yer aldığı fakat zaman ve mekana göre etkisinin farklılık göstermektedir. Örneğin, devlet kurmuş Türk gruplarında ata soyları ve tanrılar ve Gök Tanrı ön plana çıkmaktadır.¹⁴⁵

2.2. ŞAMANİZM

Türklerin din değişimlerinin anlaşılmasında mensup oldukları Şamanizm inancının yapısının incelenmesi gerekmektedir. Şamanizm inancının, Türklerin bu inanç yerine benimsediği evrensel ve semavi dinlerden farklı dinamiklere sahip olması bakımından din değişimlerinin anlaşılmasına ışık tutmaktadır.

Şamanizm'in dinler arasındaki yeri tartışmalı olsa da günümüzde birçok din tarihçisi tarafından din olmaktan ziyade vecd ve trans yöntemleri olarak kabul edilmektedir.¹⁴⁶ Şamanizm aynı zamanda dünya görüşü, avcı-toplayıcıların veya ilkel kavimlerin dini ve ideoloji olarak da kabul edilmektedir.¹⁴⁷ Bu inanç sisteminin kendi içerisinde bir kozmolojisi vardır. Dualizm olarak da

¹⁴⁵ Abdülkadir İnan, *a.g.e*, 1; Jean Paul Roux, *a.g.e*, 102.

¹⁴⁶ Mircea Eliade, *Shamanism: Archaic Techniques of Ecstasy*, trans. Willard R. Trask. P. (USA: Princeton University Press, 1974), 4; Brian Morris, *Religion and Anthropology: A Critical Introduction* (New York, USA: Cambridge University Press, 2006), 16; Nicholas Thomas and Caroline Humphrey, ed. *Shamanism, History and the State* (Michigan: The University of Michigan Press, 1996), 76.

¹⁴⁷ Brian Morris, *a.g.e*, 18.

bilinen ikili bir dünya sistemi içermektedir. Birincisi içinde yaşanılan maddesel dünya diğeri ise ruhların yer aldığı görülmeyen, gizli dünya. Şamanlar bu görülmeyen aleme seyahat ederler.¹⁴⁸ Şamanların toplum içerisinde sadece çeşitli trans yöntemlerini uygulayan basit büyücüler veya şifacılar olmadığına dikkat çeken Eliade, onların aynı zamanda daha kompleks ruhlarla iletişime geçme, hekimlik, kehanet ve din adamlığı gibi fonksiyonlarının olduğunu vurgulamaktadır.¹⁴⁹ Şamanların kendinden geçme ayinlerinde basit büyücülerden farklı olarak ruhlarının göğe yükseldiğine veya yer altına gittiğine inanılmaktadır.¹⁵⁰

Şamanizm bir toplumda inanç sistemi olarak tek başına bulunmayabilir. Birçok toplumda Şamanizm o toplumun kendine has inanç veya tanrılar sistemi olan yerli inanç sistemleri ile birlikte bulunmaktadır. Şamanizm'in ahlak kuralları içeren bir inanç sistemi olmaması ve topluma göre şekillenmesi diğer dinler ile birlikte var olmasına olanak sağlamaktadır.¹⁵¹ Ayrıca din görevlileri olan Şamanların, dinin "resmi" görevlileri olmamaları ve bir otorite şeklinde tavır almamaları da diğer dinlerle birlikte toplumda yer almasında etkili olmaktadır.¹⁵² Fakat gökte bulunan kutsal Tanrı veya Tanrıların çocukları ve halefleri ile iletişime geçme görevi şamanlarındır.¹⁵³ Gök Tanrı inancı olan Orta Asya halklarından Türk, Moğol ve Tatarlarda şamanların gökte ve yer altında bulunan tanrılarla iletişim kurma vazifeleri bulunmaktadır.¹⁵⁴ Ruhlarla iletişim halinde bulunabilen şamanların hastalıkları iyileştirme, kahinlik, olumsuzluklara karşı kişileri uyarma, düşmanlardan korunma ve kötü ruhlarla savaşma gibi sorumlulukları bulunmaktaydı.¹⁵⁵

Şamanizm genel olarak ilkel olarak kabul edilen topluluklarda, kabilelerde ve basit topluluklarda görülmektedir. Devlet düzenine geçmiş veya karmaşık yapılara sahip toplumlarda da görülen Şamanizm buna rağmen resmi devlet dini haline gelmemiştir.¹⁵⁶ Toplum içerisinde Şamanizm'in var olmasının iki ana fonksiyonu bulunmaktadır. Birincisi; Şamanizm'in toplumsal örgütlenmede yapıcı rol oynaması iken ikinci rolü ise toplumun, yaşam için gerekli

¹⁴⁸ Brian Morris, *a.g.e.*, 18; M. Perrin, *Şamanizm*, çev. Bülent Arıbaş (İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2003), 12.

¹⁴⁹ Mircea Eliade, *a.g.e.*, 3,4,5.

¹⁵⁰ Mircea Eliade, *a.g.e.*, 5.

¹⁵¹ Richard W. Lieban, "Shamanism and Social Control in a Philippine City." *Journal of the Folklore Institute*, c.2, s.1 (1965), s.52, <https://www.jstor.org/stable/3814111> (11.02.2020).

¹⁵² Richard W. Lieban, *a.g.e.*, 52.

¹⁵³ Mircea Eliade, *a.g.e.*, 8-9; John A. Boyle, "Turkish and Mongol Shamanism in the Middle Ages." *Folklore*, c.83, s.3 (1972), s. 178, <https://www.jstor.org/stable/1259544>, (11.02.2020).

¹⁵⁴ Mircea Eliade, *a.g.e.*, 9.

¹⁵⁵ John A. Boyle, *a.g.e.*, 178.

¹⁵⁶ Nicholas Thomas and Caroline Humphrey, *a.g.e.*, 76-77.

kaynakların ve günlük ritüellerin devamında önemli etkiye sahip olmasıdır.¹⁵⁷ Şamanizm bu bağlamda bir din veya bireysel hidayete erme anlayışı değil fakat toplumun belirli ihtiyaçlarına cevap veren bir sistemdir. Dünyadaki sorunların “görünmeyen” alemden olduğuna inanılan bir toplum için şamanlar önemli bir yere sahipti. Fakat her ne kadar dünyadaki işlerin görünmeyen alem tarafından aksamamasını ve ortaya çıkan problemlerin giderilmesi görevlerini şamanlar sağlasa da toplumun sorumluluğunu almazlar. Örneğin belirli kurallar çerçevesinde şamanın öğüt veren ya da yol gösteren bir rolü yoktur. Bu görevler klan reisi, av sorumlusu, askeri birlik sorumlusu gibi kişilerindir. Şaman sadece hayattaki problemleri ve düzensizlikleri açıklar ve insanların huzurunu, hayatlarının dengesini korumayı hedefler. Eğer bir problem mevcutsa bunu gidermeye çalışır.¹⁵⁸

Devletleşen Asya kavimlerinde gökte var olduklarına inandıkları tanrılar (sky gods) veya güçler insan dünyasını yönetiyordu.¹⁵⁹ Bu görüşe göre devletin lideri insanları gökten gelen onay ile yönetmekteydi. Bu görüş toplum içerisinde bir hiyerarşi yaratmaktaydı. Yönetici ve yönetici sınıfa yakın askeri klanlar veya aileler ilahi kudreti paylaşıyordu. Yöneticinin ilahi desteği askeri zaferleri ile kendisini desteklemekteydi.¹⁶⁰ Bu toplumun içerisinde şamanlar ile devlet kurulurken önemli ve aktif bir role sahipti. Gökteki kudret ile iletişim halinde bulunan şamanlar bu kudreti elde etmek isteyen yöneticiler için büyük öneme sahipti ve aynı zamanda insanların kaderleri hakkında gökten bilgi edinebiliyordu. Fakat devletin kurulma aşaması bittiğinde veya yönetici kendi otoritesini yerleştiğinde şamanın bu önemi azalıyor ve politik çevreden uzak bir şekilde günlük hayatla ilgili ritüellerine geri dönüyorlardı.¹⁶¹

Sibiryaya ve İç Asya'nın Şamanist toplulukları diğer Şamanist avcı ve toplayıcı kavimlere nazaran pastoral ekonomiye ve karmaşık sosyal yapılara sahipti. Şamanların bu toplumların içinde klanın hastalıklarını iyileştirme, kısırlık tedavisi, kehanette bulunma, kötü ruhların sebep olabileceği kötü şans ve uğursuzlukları engelleme ve ölenlerin ruhlarını ruhlar alemine taşıma gibi görevleri bulunuyordu.¹⁶²

Şamanların “değişen bilinç durumları (Altered states of consciousness)” olarak da bilinen bu trans halleri sadece dini ayinler sırasında gerçekleştirilir.¹⁶³ Bilincin bu değişik durumları

¹⁵⁷ Nicholas Thomas and Caroline Humphrey, *a.g.e.*, 77.

¹⁵⁸ Michel Perrin, *a.g.e.*, 69-70.

¹⁵⁹ Nicholas Thomas, Caroline Humphrey, *a.g.e.*, 196.

¹⁶⁰ *a.g.e.*, 197.

¹⁶¹ *a.g.e.*, 197.

¹⁶² Brian Morris, *a.g.e.*, 25; Julian Baldick, *Hayvan ve Şaman* (İstanbul, Hil Yayın, 2016), 18.

¹⁶³ Brian Morris, *a.g.e.*, 20.

genelde iki şekilde olur. Hareketsiz, baygın ve durgun bir şekilde gerçekleşen işlemlere esrime, daha taşkın hareketlerle yapılan eylemler ise trans olarak adlandırılmaktadır. Trans halinde şaman dans etme ve ilahi söyleme gibi öteki dünyayla iletişim kurma anını sergiler ve kendine geldiğinde söylediği ilahileri (şiir veya şarkı) hatırlamaz çünkü o sözler tanrılara veya ruhlara aittir.¹⁶⁴ Şaman bilincini değiştirmede yardımcı olarak bir sürelik inzivanın ardından belirli bir uyarının gelmesi, uyarıcı bitkiler, müzik veya ilahilerin tınısı ve dans etme gibi metotları kullanabilir.¹⁶⁵ Şamanlar ayinlerini gece gerçekleştirir¹⁶⁶ ve trans için tütün, mantar, alkol veya çeşitli bitkiler kullanabiliyordu fakat halüsinasyona sebebiyet veren maddeler trans için zorunluluk teşkil etmiyordu.¹⁶⁷

Şamanlar ayinleri esnasında kendilerine özgü çeşitli eşyalar kullanmaktadır. Her bölgenin inanç unsurları farklı olduğundan dolayı şamanların kullandığı aksesuarlar çeşitlilik göstermektedir. Genel olarak Orta Asya Şamanizm’inde şamanların rehber hayvanlarından yapılma bir cübbesi ve davulu vardır.¹⁶⁸ Bu cübbe çeşitli deriler, hayvan kemikleri gibi nesneler ile süslenmektedir. Bu süslerin görevi vardır. Kimisi şamanı kötücül güçlerden korur, kimi ruhani yolculukta yardımcı olur.¹⁶⁹ Bir kişi şaman olduktan sonra ruhların kendisine izin vermesiyle ilk olarak cübbesini yapar. Bu cübbe şamanı dış etkilere korur, işlerini icra etmesini sağlar ve onu kozmik yolculuğuna hazırlar. Şaman cübbesinin yapılmasında şamanın kılavuz hayvanı ve kabilesinin/klanının kutsal hayvanları, yapısı ve ihtiyaçları önemli rol oynar. Şaman cübbelerinde genellikle kuşlar, geyik ve ayı motifleri kullanılır. Kurt motiflerine nadiren rastlanmaktadır.¹⁷⁰ Davulu ise ayin esnasında ilahi söylerken ve dans ederken gereklidir. Şaman davulunu haber yaymak, ruhu dünyada veya diğer alemde dolaşırken ona yolculuk etmesini sağlayan bir çeşit taşıt görevi görmesi ve ruhları çağırmaya yarayan bir araç olarak kullanır.¹⁷¹ Şamanların kılıç, ok, yay veya benzeri olan genellikle ruhları kovmak için kullandığı araçları da bulunmaktadır.¹⁷² Bunların yanı sıra şamanlar ruhlar tarafından tanınmamak için maske de kullanıyordu. Fakat bazı şamanlar maske kullanmaz bunun yerine yüzlerini boyarlardı.¹⁷³

¹⁶⁴ Michel Perrin, *a.g.e*, 52; Fuzuli Bayat, *a.g.e*, 169-171.

¹⁶⁵ Michel Perrin, *a.g.e*, 55.

¹⁶⁶ Brian Morris, *a.g.e*, 28; Saadettin Y. Gömeç, *a.g.e*, 105.

¹⁶⁷ Brian Morris, *a.g.e*, 28.

¹⁶⁸ Michel Perrin, *a.g.e*, 60.

¹⁶⁹ Michel Perrin, *a.g.e*, 60; Fuzuli Bayat, *a.g.e*, 174.

¹⁷⁰ Fuzuli Bayat, *a.g.e*, 174-177.

¹⁷¹ Michel Perrin, *a.g.e*, 60.

¹⁷² Michel Perrin, *a.g.e*, 60.

¹⁷³ Fuzuli Bayat, *a.g.e*, 189.

Şamanların diğer özelliği de birer soya dayalı rehber hayvanının bulunmasıdır. Bu ruh şamanın rehber veya koruyucusu rolünü üstlenirdi. Genellikle bu ruhlar kurt, ayı, kuzgun, kartal ve çeşitli kuşların ruhlarıdır. Hayvanların birer ruh olduğuna değil, hayvan şeklini almış ruhlar olduğuna inanılırdı.¹⁷⁴

Sibiry ve İç Asya kavimlerinde Şaman olmak için “şaman hastalığı” belirtileri göstermek gerekiyordu. Tecrit, bilinç düzeyinde değişiklikler ve dengesizlikler, rüya görme, sesler duyma ve başkalarının göremediği varlıkları görme şamanlık alametlerinden sayılıyordu.¹⁷⁵ Bu belirtileri gösteren kişilerin şaman olması için ruhlar tarafından çağrı aldığı varsayılmaktaydı. Çağrıyı kabul eden şaman adayı eğitime başlar ardından kendisine rehber hayvanından kıyafet ve davul yapardı.¹⁷⁶

Şamanizm inancını benimsemiş toplumlarda bir kişi hastalık belirtileri gösterdiği zaman bitkiler ve masaj gibi yöntemler uygulanır ve iyileşmesi beklenirdi. Hasta iyileşmediği zaman ruhlar aleminin onu rahatsız ettiği düşünülür ve Şamana başvurulurdu. Bir kişinin sürekli hastalanması ise şamanlık belirtileri için ip ucu olarak algılanırdı.¹⁷⁷ Özellikle bayılma, sinir veya astım krizleri geçirme gibi rahatsızlıklar toplum tarafından şaman adayının ata şamanın ruhuyla karşılaşması veya ruhlar alemine yapılan yolculuk olarak yorumlanırdı. Bu şiddetli rahatsızlıklar ve sancılar şaman adayının bedeninin şamanlığa hazırlandığı ve yeteneklerinin verildiği safha olarak kabul görmektedir.¹⁷⁸ Hastalık geçirmek yeterli bir kanıt değildir. Şamanlık belirtisi olarak garip belirtiler de aranırdı. Uğursuz sayılan veya belli hayvanlar tarafından takip edilmek, ruhlara ait olduğu düşünülen sesler duymak, bazı hayvanların etini sindirememek gibi olaylar örnek gösterilebilir.¹⁷⁹ Belirtiler ve rahatsızlıkların artmasıyla ciddi bir kriz veya bayılma geçiren ve kendine gelemeyen kişi için durumu teşhis etmesi niyetiyle bir şaman çağırılır ve kendisinden rahatsız mı yoksa şamanlık belirtisi mi olduğu söylenmesi istenirdi. Şaman yaptığı ruhlar yolculuğu sonrası bu belirtilerin şamanlık belirtisi olduğunu ruhlar aleminin de onayıyla söyler ve adayı teste tabii tutar. Bu test bazı bitkileri yiyebilme veya kişiden bağımsız şekilde hayvanlar üzerinde yapılan testler ise nesnel kanıt niteliğindedir.¹⁸⁰ Usta bir şamanın adayı doğrulamasının ardından aday bir nevi staj evresine başlar ve usta şamandan davul kullanma, ruhlar alemine yolculuk, bitkilerin kullanımı, kehanet,

¹⁷⁴ Brian Morris, *a.g.e.*, 26; 112; Fuzuli Bayat, *a.g.e.*, 99,104.

¹⁷⁵ Brian Morris, *a.g.e.*, 26-27; Fuzuli Bayat, *a.g.e.*, 45.

¹⁷⁶ Brian Morris, *a.g.e.*, 27; Fuzuli Bayat, *a.g.e.*, 44-46

¹⁷⁷ Michel Perrin, *a.g.e.*, 39; Fuzuli Bayat, *a.g.e.*, 44.

¹⁷⁸ Michel Perrin, *a.g.e.*, 39; Fuzuli Bayat, *a.g.e.*, 46.

¹⁷⁹ Michel Perrin, *a.g.e.*, 40.

¹⁸⁰ Michel Perrin, *a.g.e.*, 40-41.

kıyafet yapımı, çeşitli tılsımlar, ekstaz halinde şarkı söyleme gibi şamanlık görevlerini öğrenir. Sürecin sonunda genellikle halka açık şekilde bir şamanlığa kabul töreni yapılır ve kişi artık toplum içerisinde resmen şaman olarak tanınır.¹⁸¹

Şaman olmak için üç ayrı yol bulunmaktadır: Şaman olmak için bu yolda ilerleme, ruhlar veya tanrılar tarafından şaman olarak seçilme ve miras yoluyla şaman olma.¹⁸² Şaman olmak için bu yolu kendi isteğiyle seçen kişi doğanın zorlukları ile mücadele eder, av için ruhların ona rehberliğini kazanma isteğiyle çabalar, kendini fiziksek olarak yaralar (kırbaqlama veya derisini kesme), toplumdan kendini tecrit eder ve mağaralarda yaşar ve şamanlık alametlerini elde etmeye çalışır.¹⁸³ Kutsal güçler tarafından kişinin direk seçildiği durumda ise kişi şamanlık alametlerini göstermeye başlar.¹⁸⁴ Miras yoluyla Şaman olma ise kan bağı ile mümkündür. Şamanın kan bağı bulunan bir akrabasını seçmesi veya kan bağının olduğu kişilerden birinin şamanlık alametleri göstermesi yeterlidir. Şaman eğer birini seçmek durumundaysa burada kutsal güçlerin veya tanrıların şamanlığa en yakın olarak gördüklerine inandıkları kişi seçilir.¹⁸⁵

Şamanın toplum içerisinde olan görevleri genellikle günlük ihtiyaçların giderilmesiyle alakalı olduğuna değinmiştik. Şamanist toplumun yaşam tarzına göre bu görevlerin önemleri ya da fonksiyonları değişiklik göstermektedir. Şamanların özellikle avcı-toplayıcı toplumlardaki en önemli görevlerinde birisi avdır. Şamanlar doğanın dengesini bozmayacak bir şekilde insanları bir nevi kayırarak avlanma sürecinde yardıma bulunur. Şamanın av konusundaki görevleri av sezonunun iyi ve bereketli geçmesi için dönemlik ayinler yapması, hayvanların çoğalması için ayin düzenlemesi, av öncesi ruhunu av hayvanının ruhuna benzetererek av hayvanı çağırması ve avcı hayvan ruhlarından gelebilecek olumsuzlukların engellenmesi gibi örneklendirilebilir.¹⁸⁶

Aynı durumun benzeri tarımın yapıldığı Şamanist toplumlar için de geçerlidir. Şaman ekim işleminin her aşamasında aktif rol üstlenir ve verimli ürün alınması için gerekli işlemleri yapar. Bitkilerin birer çeşit tanrı ya da tanrıça ruhu olarak kabul edilmesinden dolayı, bitkileri yiyebilmek için bu kutsal ruhların izinleri veya gönülleri alınmalıdır. Şaman ise bu görevi üstlenmektedir.¹⁸⁷

¹⁸¹ Michel Perrin, *a.g.e*, 44-45; Fuzuli Bayat, *a.g.e*, 97-98.

¹⁸² Michel Perrin, *a.g.e*, 30-31.

¹⁸³ Michel Perrin, *a.g.e*, 32-33.

¹⁸⁴ Michel Perrin, *a.g.e*, 34.

¹⁸⁵ Michel Perrin *a.g.e*, 34-35; Saadettin Y. Gömeç, *a.g.e*, 108-109.

¹⁸⁶ Michel Perrin, *a.g.e*, 72.

¹⁸⁷ Michel Perrin, *a.g.e*, 74.

Şamanların toplum içerisinde üretim ve beslenme ilişkilerinin dışında hayatın olağan akışında önemli yer teşkil eden hastalıkların tedavisi ve önlenmesi konusu yatar. Şamanizm'e göre bir kişinin hasta olması ya hastanın ruhunun bozulması, bir kısmının kopması ve gitmesi ya da kişinin eksiklikten ziyade bir fazlalığının yani içerisine bir ruhun girmesi durumudur.¹⁸⁸ Şaman, eğer kişinin ruhundan eksilen bir parça varsa ruhlar alemine gider ve kişinin ruhunu alıp getirir (endorcisme). Eğer fazladan ruh bulunuyorsa bunu çeşitli hayvan kılıklarına bürünerek kişinin içerisinden zararlı ruhun çıkmasını sağlar (exorcisme). Bazen bunu bedenin hastalıklı kısmını emerek yapar ve burada bir çeşit hayvan-ruh rolüne bürünür.¹⁸⁹ Şamanın tedavi rolü burada bitmez bazen hastalıkların oluşmaması için önlemler alır. Kötü ruhlar musallat olmasın diye şaman hayvanların ruhlarını kullanarak yaşam alanlarına bir çeşit bariyer yapabilir.¹⁹⁰ Şaman sadece ruhta bulunan problemleri düzeltme metodu ile tedavi uygulamaz aynı zamanda insan yapısını iyi tanır ve şifacı rolüne de bürünerek gerekli durumlarda hekimlik yapar.¹⁹¹

Şamanlar savaşçı toplumlar için de önemli bir yere sahipti. Bir şamanın aynı zamanda savaşçı özellikler göstermesi beklenirdi.¹⁹² Şamanın giydiği cübbesi ve kullandığı davulu savaşçı özellikler gösterir. Cübbenin ve davulun üzerinde bulunan semboller kalkan görevini göstermektedir. Şaman aynı zamanda ruhlarla savaşır ve bunu için tahta kılıç, yay ve ok kullanırdı. Daha arkaik dönemlerde şamanlar savaşa katılır, kılıç, ok ve yay kullanırdı.¹⁹³ Şamanın bir hastalığı tedavi ettikten sonra çıkardığı kötü ruhu savaşçı kabileye yönlendirmesi beklenirdi. Bazen şamanın kötü ruhları kullanıp düşman kabileye karşı kullanması gerekmekteydi. Ayrıca hastalıklar ve fenalıklar düşman kabilelerin işi olarak yorumlanabiliyor ve bu durum savaş sebebi olabiliyordu. Şamanların bu tür saldırılar için önlem alması da beklenirdi. Aynı zamanda savaş öncesi kehanet yöntemi ile savaş için uygun zaman seçimi, olası bir savaş ihtimalinin belirlenmesi yöntemleri de yaygındı. Şaman kutsama özelliğini kullanıp savaşçıların savaş aletlerini de kutsayabiliyordu.¹⁹⁴

Şamanların en önemli fonksiyonlarından birisi ruhlarla olan ilişkileridir. Şamanizm inancının yaygın olduğu topluluklarda ruhlarla olan etkileşim önemli bir yere sahiptir. Toplum içerisinde ruhlarla olan iletişimi gerçekleştiren ise şamanlardır.¹⁹⁵ Ölen insanların, doğanın veya çeşitli

¹⁸⁸ Michel Perrin, *a.g.e*, 76-77; Fuzuli Bayat, *a.g.e*, 242.

¹⁸⁹ Michel Perrin, *a.g.e*, 76-77.

¹⁹⁰ Michel Perrin, *a.g.e*, 77.

¹⁹¹ Michel Bayat, *a.g.e*, 243.

¹⁹² Michel Perrin, *a.g.e*, 77; Fuzuli Bayat, *a.g.e*, 164.

¹⁹³ Michel Bayat, *a.g.e*, 165-167.

¹⁹⁴ Michel Perrin, *a.g.e*, 83-84.

¹⁹⁵ Mircea Eliade, *a.g.e*, 5.

ruh formlarıyla iletişim halinde olan şaman, bu ruhlara onları ele geçirerek veya ruhların kendisini ele geçirmesine izin vererek yardımcı olur. Bu işlemi yer altı alemini ziyarette bulunarak ya da göğe yükselerek yapar.¹⁹⁶ Ruh kılavuzluğu (psychopompos) olarak da adlandırılan bu işlem ölen kişilerin ruhlarının şaman tarafından yaşayanlara zarar vermemesi için öteki aleme götürülmesi ya da bir şekilde ruhlar aleminden gelen ve yaşayanların dünyasında başı boş gezip zarar veren ruhların geri gönderilmesi işlemlerini kapsamaktadır.¹⁹⁷

Falcılık ve kehanet şamanların temel görevleri arasında yer almaktadır. İnsanların rüyalarının yorumlanması, aynaya, ateşe, kemiklere bakarak av hayvanlarının yerinin tespit edilmesi, düşmanların yerinin belirlenmesi, kayıp eşyaların bulunması, hırsızların yakalanması, kötü ruhların yerinin saptanması gibi işlemler için şamanlar bu yöntemlere başvururdu.¹⁹⁸ Şamanların bu şekilde siyasi rol oynayabiliyor veya bazen işleri çıkarına göre manipüle edebiliyordu. Örneğin yerleşmek için uygun yerin bulunması, gökten veya diğer alemden haber aldığını iddia ederek bir lider adayı belirlemesi gibi. Bu şekilde olası rakipleri eleyebilir veya mevcut lideri yönlendirebilirdi.¹⁹⁹ Şamanların yöneticiler ile iktidar savaşına girmelerine dair örnekler bulunmaktadır. Moğol kağanı Cengiz Han'ın ünlü şaman Kokoçu'yü öldürtmesi buna örnek gösterilebilir. Kokoçu'nün baştan gökten haber aldığını söyleyerek Temuçin'in kağan olacağını haber verdikten sonra kardeşini de rüyasında gördüğünü ve artık onun kağan olacağını belirtmesi üzerine kardeşler arasında çatışma başlatmak isteyen şaman Kokoçu, Temuçin tarafından öldürülmüştür.²⁰⁰

Şamanizm'in dünya görüşüne göre insan ve doğa bir bütün ve uyum içerisindedir. Dünya, insanlar, hayvanlar, bitkiler, evren birer yapbozun parçaları gibidir. Türklerde bu düzen Gök ve kutsal Yer-Su tarafından korunmaktadır. Dünya ise iyi ve kötü ruhların etkisinde bir dengededir.²⁰¹

Şamanizm bu hali ile, toplumlarda kendi kültür ve dünya tasavvurlarıyla birleşip milli din olarak izlenebilmektedir. Bu toplumlarda esas önemli olan aile ve boydur. Kişinin kendisinden ziyade toplumun daha önemli görülmesi dini ve inanışları milli bir forma sokmaktadır. Buna göre kişi kendi başına önemsizdir, esas olan boydur. Bu görüş ise kişinin kurtuluşunu veya yaşamını huzurla idame ettirmesinin yolu toplumsal olarak kurtuluşa ermekle

¹⁹⁶ Mircea Eliade, *a.g.e*, 6; Brian Morris, *a.g.e*, 20.

¹⁹⁷ Mircea Perrin, *a.g.e*, 84-85; Fuzuli Bayat, *a.g.e*, 76.

¹⁹⁸ Mircea Perrin, *a.g.e*, 86.

¹⁹⁹ Michel Perrin, *a.g.e*, 86-87.

²⁰⁰ Ahmet Temir, *Moğolların Gizli Tarihi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019), 165-167.

²⁰¹ Fuzuli Bayat, *a.g.e*, 151-152.

bağdaştırmaktadır. Kişi kendi başına birey olarak kurtuluşa eremez, toplumsal olarak bu mümkündür.²⁰² Örneğin Türklerde bir kişi yasakları çiğnediği zaman sadece kendisi değil ailesi veya akrabaları da ceza almaktadır. Hun kavimlerinde haydutluk yapanlar idam edilirdi ve babası da çocuğunun kesik başını boynunda taşımak zorundaydı.²⁰³ Toplumsal olaylarda olduğu gibi ilahi kurtuluş kavramı da kolektivistti. Bu toplumlar ortak olarak kutsal kabul edilen olgular, tabular (yasaklar), atalara veya hayatlarında önemli rol oynayan hayvanlara dair totemler ve enerji bağlamında mana kavramları bulunur.²⁰⁴ Milli dinlerin önemli bir vasfı da yayılma ve misyonerlik faaliyetleri göstermemesidir. Belli bir topluluğa ait olduğundan kendi tanrıları, toprakları ve milliyet, vardır. Bunlar kendi içlerinde ve toplumları arasında kutsaldır, bu sebeple kendi tanrıları ya da inançlarını başkalarına yaymak veya onların öğrenmesini sağlamak olumlu bir durum değildir aksine saklamak gereklidir.²⁰⁵

2.2.1. Türklerde Şamanizm

Şamanizm'e göre gökte iyi ruhlar, yer altında ise kötü ruhlar vardır ve yeryüzü bu iki ruhani sistemin ortasında bulunmaktadır.²⁰⁶ Şamanizm, evrenin içerisinde bulunan varlıkların uyum içerisinde var olmasını hedefler. Hastalık ve sorunların kötü ruhlardan kaynaklandığı düşünülür ve bozulan denge şaman tarafından düzeltilmeye çalışılır.²⁰⁷ Geleneksel yapı içerisinde var olduğundan dolayı da Şamanizm her yerde ve toplulukta aynı şekilde ortaya çıkmamaktadır. Toplumun dünya görüşüne göre ihtiyaçlarını karşılayan ve kültürel öğeleriyle birleşip birlikte var olan bir yapısı olduğu söylenebilir.²⁰⁸ Bu sebeple, Türklerin Şamanizm'i ile Moğolların Şamanizm'i, Afrika kabilelerinin Şamanizm'i bu sebeple aynı değildir. Hatta Türklerin Şamanizm'i dahi boylardan boylara ve yaşadıkları coğrafyadan diğerine değişiklik göstermektedir.²⁰⁹

Türklerin dini hayatında aktif rol oynayan Şamanizm, dini ayinlerin yönetilmesi ve günlük yaşam ile ilgili ritüellerin gerçekleştirilmesi ile alakalı idi.²¹⁰ Türkler arasında şamanlara

²⁰² Gustav Mensching, *a.g.e*, 31-32; Ünver Günay ve Harun Güngör, *a.g.e*, 137.

²⁰³ Wolfram Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, çev. Nimet Uluğtuğ (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996), 69.

²⁰⁴ Gustav Mensching, *a.g.e*, 32; Abdurrahman Küçük, Günay Tümer ve Mehmet A. Küçük, *a.g.e*, 44.

²⁰⁵ Gustav Mensching, *a.g.e*, 32-33; Abdurrahman Küçük, Günay Tümer ve Mehmet A. Küçük, *a.g.e*, 44; Ünver Günay ve Harun Güngör, *a.g.e*, 137.

²⁰⁶ Wilhelm Radloff, *Türklük ve Şamanlık*, çev. A. Temir, T. Andaç, N. Uğurlu (İstanbul:Örgün Yayınevi, 2008), 18.

²⁰⁷ Wilhelm Radloff, *a.g.e*, 33-34; Jean Paul Roux, *a.g.e*, 49-50.

²⁰⁸ Yusuf Ziya Yörükan, *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri: Şamanizm* (İstanbul: Ötüken, 2014), 52-53.

²⁰⁹ Abdülkadir İnan, *a.g.e*, 1; Yusuf Ziya Yörükan, *a.g.e*, 52.

²¹⁰ Wilhelm Radloff, *a.g.e*, 38.

“kam”²¹¹ ismi verilirdi. Kamlar, tanrılar, ruhlar ve insan arasında iletişim kuran ve diğer alemlere ruhani olarak giden kişilerdi.²¹² Gerdizî’nin eseri arasında Kırgızlarda şamanlara ait notlar yer almaktadır: “Kırgızlar arasında bir adam vardır ki her sene belli bir günde gelir. Onun yanında bütün şarkıcıları ve çeşitli çalgı aletlerini hazır ederler. Bu adama Fagıtun (şaman) derler. Çalgıcılar saz çalıp şarkı söyleyince bu adam kendinden geçer. Sonra, ondan, o sene kıtlık mı, bolluk mu olacak, yağmur yağacak mı, korkulu mu olacak, emniyetli mi olacak, düşman galip mi gelecek mağlup mu olacak, hülâsa neler olabileceksen sorarlar. O da hepsini söyler. Pek çok şey de onun dediği gibi olur”²¹³

Türkler de Şamanizm’i diğer topluluklarda olduğu gibi kendi kültür ve geleneklerine göre uyguluyordu. Birçok Şamanist toplum gibi Türk şamanlarda ruhlarla iletişim kurar, kötü ruhlardan korunmak için ayinler yapar ve kurbanlar sunar, iyi ruhları çağırır, hastalıkları iyileştirirdi.²¹⁴ Çin kaynaklarında Türk şamanlarıyla alakalı, “Büyücüler, kötü büyülere karşı gelmesi için, koyun ve sığır kemiklerini yol üzerine gömerler; büyü yaparak düşmanların elbiselerine koyarlar”²¹⁵ bilgileri geçmektedir. Aynı zamanda şamanlık diğer topluluklarda olduğu gibi arzu edilen bir hayat biçimi ya da geçim kaynağı değildi. Şamanlık belirtisi gösteren gençler iyileştirilmeye çalışılır yoksa deneyimli bir şamanın yanına öğrenci olarak verilirdi.²¹⁶

Türk toplulukları arasında kamlar cinsiyet fark etmeksizin kadın veya erkek olabiliyordu. Kamlar toplum içinde diğer insanlardan farklı bir prestij sahibi değildi ve herkesle eşit konumdaydı. Kamın farkı yalnızca ayinler, törenler esnasında belli olur, işlem bittikten sonra herkes gibi kabul edilirdi. Genellikle toplumdan dışlanma veya fazladan itibar görme durumu yaşanmazdı.²¹⁷ Bazı Türk boylarının kamlara saygı gösterdiği Hudûdu’l Âlem’de şu şekilde geçmektedir: “Oğuzlar tıp adamlarını (şamanları) çok makbul tutarlar. Ve ne zaman onları görürlerse secde ederler. Bu tabibler onların hayatları ve malları üzerinde hakimdirler.”²¹⁸

Kamların kendi aralarında ayrışmaları hususunda hiyerarşiden ziyade rolleri etkin olmuştur. Ak kam ve kara kam olarak iki grup kam bulunmaktaydı.²¹⁹ Halk arasında kara kamlar, ak kamlara göre daha çok tercih edilirdi. Kara kamlar yer altı dünyası tanrıları ve ruhları ile iliği ayinler yapar ve kanlı kurbanlar verirdi. Halkın yer altı ruhlarının kötülüklerinden ve etkilerinden

²¹¹ Kaşgarlı Mahmud, *Divan-ı Lügat-it- Türk*, Haz. Fuat Bozkurt (İstanbul: Salon Yayınları, 2017), 317.

²¹² Wilhelm Radloff, a.g.e, 18, 33-34; Jean Paul Roux, a.g.e, 49-51; Abdülkadir İnan, a.g.e, 75-76; Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları* (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2000), 15.

²¹³ Ramazan Şeşen, *İslam coğrafyacılarına göre Türkler ve Türk ülkeleri* (Ankara: Türk Tarih kurumu yayınları, 2001), 82.

²¹⁴ Wilhelm Radloff, a.g.e, 34.

²¹⁵ Wolfram Eberhard, *Çin’in Şimal Komşuları*, 77.

²¹⁶ Abdülkadir İnan, a.g.e, 75-76; Yaşar Çoruhlu, a.g.e, 61-63.

²¹⁷ Abdülkadir İnan, a.g.e, 79.

²¹⁸ Ramazan Şeşen, a.g.e, 72.

²¹⁹ Abdülkadir İnan, a.g.e, 83-84; Yaşar Çoruhlu, a.g.e, 62.

çekinmesi sebebiyle kara kamlar daha çok tercih edilmiştir. Ak kamlar ise kansız kurbanlar verir ve gök yüzü tanrıları ve ruhları adına ayinler yapardı. Ak kamlar halk arasında daha çok saygı görmesine rağmen kara kamlar kadar tercih edilmezdi.²²⁰

Şamanların söyledikleri ilahi ve dualar evrensel dinlerde olduğu gibi belli bir düzen ve kurala dayalı değildi. Kutsal kitaplarda yer alan ve din adamlarının söyledikleri dualar ve ilahiler gibi şamanlar belli sözleri tekrar etmezlerdi.²²¹ Şamanların kendileri dahi ayinden önce ne söyleyeceğini bilmezdi. Ayin esnasında ruhlardan aldıkları ilhamla dualarını ederler ve törenlerini tamamlarlardı. Ayin bittikten sonra ise ne söylediklerini kendileri dahi hatırlamazdı.²²² Başka bir şamanın söylediği duayı kullanmak ya da şamanların söyledikleri ilahileri, sözleri kaydetmek hoş karşılanmazdı.²²³

Şamanizm'in önemli unsurlarından biri olan falcılık ise Türkler arasında yaygın olarak yer almıştır. Türklerde "ırk" kelimesiyle ifade edilen fal, şamanlar tarafından çeşitli eşyalar ve yöntemler kullanılarak bakılırdı.²²⁴ *Divan-ı Lügat-it- Türk'te* Irk kelimesiyle ilgili "Gaipen haber vermek, kehanetlerde bulunmak, saklı olanı ifşa etmek(ırq)"²²⁵ şeklinde tanımlama yapılmıştır. Kaynaklarda Türklerde falcılıkla ilgili şu örnekler yer almaktadır:

Mücmelü't tevârih'te; "Türkler arasında bu cins falcı ve bilgili insanlar çoğaldı. Bunlara 'kam' derlerdi"²²⁶, Köprülü Kütüphanesi'ndeki Mecmua'da; "Bu ağaçlara kurban keserler, oklarla fal bakalar"²²⁷

Ebu Zeyd el-Belhî; "Onlar arasında kar, dolu yağdıran, rüzgar estiren kişiler olduğu söylenir. Kararların çoğu koyunun kürek kemiği falına göre alınır."²²⁸

Kürek kemiğini ateşe atılmasının ardından şaman, kemiğin üzerinde oluşan şekillere göre fal yorumu yapardı. Önemli olaylardan önce neler olacağını merak eden boy beyleri veya devlet yöneticileri de şamanlara kürek kemiğinden fal baktırırdı. Özellikle savaşlardan veya akınlardan önce boy beyleri fal baktırılırdı.²²⁹

²²⁰ Abdülkadir İnan, *a.g.e*, 83-84; Yaşar Çoruhlu, *a.g.e*, 62-63.

²²¹ Wilhelm Radloff, *a.g.e*, 82.

²²² *A.g.e*, 38.

²²³ Abdülkadir İnan, *a.g.e*, 120.

²²⁴ *A.g.e*, 151-154.

²²⁵ Kaşgarlı Mahmut, *a.g.e*, 198.

²²⁶ Ramazan Şeşen, *a.g.e*, 40.

²²⁷ *A.g.e*, 93.

²²⁸ Ramazan Şeşen, *a.g.e*, 190.

²²⁹ Jean Paul Roux, *a.g.e*, 77-78.

Türk Şamanizm’inde şamanlar iki durumda ayin gerçekleştirirdi. Birincisi belli gün ve zamanda yapılması gereken ayinler ve törenler iken, ikincisi tesadüf ile gelişen olaylar için gerekli ayinlerdi. Türk Devletleri ve boyları için önemli kabul edilen günler ve bayramlarda törenler düzenlenir ve ayin için şamanlar görev alırdı. Örneğin, Hunlar döneminden beri ilkbaharda ve sonbaharda kutlanan bayramlarda yapılan törenlerde şamanlar görev alır, tanrılar ve ruhlar için kurban sunarlardı.²³⁰ Çin kaynaklarında bu konuyla ilgili yer alan bilgiler şöyledir:

“Her yıl ecdat mağarasına kurban kesilir. Büyük bayram beşinci ayın ikinci yarısında Göktanrı ve kara tanrıya kurban kesilmesiyle başlar,”²³¹

“T’u-küe’ler beşinci ayda, koyunlarını ve atlarını keserek gökyüzüne kurban ederlerdi.”²³²

Şamanlar ayin esnasında mutlaka tanrılara kurban verirdi. Verilen kurbanlar kanlı ve kansız olmak üzere iki gruba ayrılırdı.²³³ Kansız kurbanlar “saçı” olarak da bilinirdi. Şarap, darı, yağ saçma, töslerin ağızlarını yağlama ve değerli kabul edilen eşyaları kurban verme kansız kurban (ıduk, ıdık) olarak kabul edilirdi.²³⁴ Tsai’nin Çin kaynaklarından naklettiklerine göre Türkler at ve koyunu kurban için tercih ediyordu: “koyunlarını ve atlarını keserek gökyüzüne kurban ederlerdi.”²³⁵ At haricinde koyun kurban edilir. Sığır kurban edilmesi ise yaygın değildi.²³⁶

Kamların sonbaharda yaptıkları ayinler kötülük gelebileceğini düşündükleri kötü ruhları uzak tutmak amacıyla yapılırdı. İlk gün gök yüzü tanrılarını adına kansız kurban verilirken, ikinci gün yer altı dünyası tanrılarını²³⁷ ve ruhları için kurban verilirirdi. İlk bahar bayramında ise gök-yüzü tanrılarını ve ruhları için kurbanlar verilirirdi. Örneğin; İlk baharda ise şaman, masum olan 9 kız ve 9 oğlan ile birlikte ayin yapardı ve hepsinin ruhunun şamanla beraber göğe yükseldiğine inanılırdı. Ayin esnasında şamana eşlik eden gençler eğer günahları varsa derecesine göre göğün belli katlarında kalır ileriye gidemezdi. Şaman ayinlerinin belli aşamaları olurdu. Şaman sırasıyla bu hiyerarşiyi ilahileri, kurbanı ve tanrılarının izinleri ile geçirdi.²³⁸

²³⁰ Abdülkadir İnan, *a.g.e*, 97; Emel Esin, *a.g.e*, 91.

²³¹ Wolfram Eberhard, *a.g.e*, 87.

²³² Liu Mau-tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, çev. Ersel Kayaoğlu, Deniz Banoğlu (İstanbul: Selenge Yayınları, 2019), 64.

²³³ Wilhelm Radloff, *a.g.e*, 36.

²³⁴ Abdülkadir İnan, *a.g.e*, 98-99.

²³⁵ Liu Mau Tsai, *a.g.e*, 64, 590.

²³⁶ Abdülkadir İnan, *a.g.e*, 100.

²³⁷ Wolfram Eberhard, *a.g.e*, 87.

²³⁸ Abdülkadir İnan, *a.g.e*, 102-103.

Türk Şamanizm inancında yer alan tılsım ve yağmur taşı inançları da önemli yer kaplamaktadır. “Yada”²³⁹ veya “cada” isimleriyle bilinen tılsımlı bir taşın şaman tarafından kullanılması ile yağmur yağdırılırdı. Efsaneye göre bu taş Türklere, Türklerin yaratıcı tanrıları tarafından atalarına hediye olarak verilmiştir.²⁴⁰ Yada taşı ile yağmur, kar ve dolu yağdırılabilir, fırtına çıkartılabilirdi. Türklerde yada taşı efsanesini duyan Araplar, gördükleri Türklere bu söylentilerin doğruluğunu sormuş ve Türkler böyle bir şeyin var olduğunu fakat sebebini bilmediklerini iletmiştir.²⁴¹ Yada taşının Türkler tarafından kullanıldığına dair Samaniler hükümdarı Nuh b. Esed’in anlattıkları Arap seyyahların eserlerine nakledilmiştir:

“ ‘Bir sene, 20 000 kişilik bir kuvvetle Türkler üzerine sefer yaptım. Onlardan 60 000 silahlı askerle karşılaştım... Ordudaki mülteci Türkler o adamın askerlerimiz üzerine, düştüğü kişileri malweden dolu yağdırmaya karar verdiğini söylediler. Ben onları azarlayıp Küfr henüz kalbinizden çıkmamış... Sonra, yayılarak ve büyüyerek ordunun hepsini kapladı. Siyahlığından, onda gördüğüm şeylerden ve onda duyduğum korkunç seslerden dehşete düştüm. Bunun bir fitne olduğunu anladım. Atımdan inip iki rekat namaz kıldım. Askerler ne yapacaklarını şaşırılmışlar, başlarına bela gelmesini bekliyorlardı. Allah'a dua edip yüzümü toprağa sürerek yalvardım... 'Ey emir bak?' dediler. Başımı kaldırdım. Bulut askerlerimin üzerinden Türk askerlerinin üzerine gitmiş, oraya büyük dolular yağdırıyordu, onlar panik içindeydi. Hayvanları ürkmüş, çadırları yıkılmıştı. Dolu taneleri kimin üzerine düşerse onu takatsız kılıyor veya öldürüyordu.”²⁴²

Çin ve Arap kaynaklarından edinilen bilgilere göre Türklerin dini inançlarında Şamanizm ve etrafında gelişen ruhlarla iletişim, sihir, tılsımlar ve falcılık önemli yer tutmaktadır.

2.3. TÜRKLERDE DİN VE İNANÇ

Değişen zaman ve şartlar neticesinde yaşam koşulları ve beklentileri değişen Türklerin, dinleri de buna paralel olarak değişmektedir. Fakat Türklerin farklı dinlere olan ilgilerini anlamlandırmak için ilk olarak kendi geleneksel dinlerinin özelliklerine odaklanmak gerekmektedir. Genel olarak, Şamanizm, atalar ve tabiat kültü, fetişizm, Gök Tanrı inançları etrafında şekillenen Türk dini inancı, değişen şartlar ve Türk yaşamına bir süre sonra ayak uyduramamıştır. Evrensel dinlerin de sahaya çıkması ile Türkler, kendi ihtiyaçları ile doğru orantılı olan, ilgilerini çeken evrensel dinlere yönelmişlerdir. Fakat bu durum, Türklerin eski dini pratiklerini tamamen terk ettikleri anlamına gelmemiştir. Bazı öğeleri benimsedikleri yeni dinler içinde adapte etmişlerdir.²⁴³

Türklerin dini inanışları yaşadıkları coğrafya ve dönemlere göre farklılık göstermektedir. Dinlerin zaman içinde geçirdikleri evrim, komşu kavimler ve geçim kaynakları dini

²³⁹ Wilhelm Radloff, a.g.e, 8.

²⁴⁰ Ramazan Şeşen, a.g.e, 39-40.

²⁴¹ Ramazan Şeşen, a.g.e, 196; Abdülkadir İnan, a.g.e, 160-161, 162.

²⁴² Ramazan Şeşen, a.g.e, 136-137.

²⁴³ Ahmet Yaşar Ocak, a.g.e, 53-54; Yusuf Ziya Yörükkan, a.g.e, 53.

yaşamlarında ve pratiklerinde değişikliklere sebep oluyordu.²⁴⁴ Bu sebeple Türkler için sadece Şamanizm, Gök-Tanrı, Atalar Kültü, Animizm veya Totemizm inancına sahiptiler diyemeyiz. Bu durumun oluşmasında Türklerin dini yaşamında aynı anda birden çok inanışın yer alması²⁴⁵ sebep olmaktadır. Fakat Türklerin dini inanışları incelendiği zaman Şamanizm, gök, atalar ve tabiat kültlerinin öğelerinin görüldüğü dikkat çekmektedir. Şamanizm, Türklerin inanç sisteminin önemli bir parçası olduğu gibi dünya görüşlerinin şekillenmesinde de etkili olmuştur.²⁴⁶ Şamanizm, Türklerin inanç sisteminde tek başına değil özellikle Gök-Tanrı, Atalar Kültü ve Tabiat kuvvetlerine tapma gibi dinler ile birlikte görülmüştür.²⁴⁷ Bu sebeple Türklerin dini yaşamlarını daha net inceleyebilmek için Türklerin dini pratiklerinden ve Türklerin arasında görülen diğer dinlerden bahsetmek gerekmektedir.

2.3.1. Türklerde Dini İnançlar ve Dini Yaşam

Kozmogoni, evren ve dünyanın oluşumu ve gelişimi ile ilgili teori ve fikirlerdir. Türklerin kozmogoni söylemleri ise yaşadıkları dönem ve coğrafyaya göre değişiklik göstermektedir. Aynı dönem içinde bile farklı Türk boylarının da yaradılış efsanelerinin hem kendi geleneksel fikirleri hem de farklı dış etkiler sebebiyle farklı olduklarını gözlemleyebiliyoruz.²⁴⁸ Türklerin yaradılış kozmogonisi zaman içinde diğer dinlerin yaradılış efsanelerinden etkilenmiştir. Hint, İran ve Yahudi dinlerine ait kozmogoni öğeleri Altay ve Yenisey Türklerinin kozmogonilerinde yer edinmiştir.²⁴⁹ Maytere²⁵⁰ ve Mangdeşire²⁵¹ karakterlerinin dünya üzerinde kötü ruhlarla savaşması ve insanlara yardım etmesi Hint, Kurbustan (Tanrı), Körmös (yılan) motifleri İran, yasak meyve olan elmanın Eje ve Törüngey tarafından yenilmesi ve cezalandırılmaları ise Yahudi etkilerine işaret etmektedir.²⁵² Türk yaradılış efsaneleri her ne kadar diğer dinlerin efsanevi öğeleri ile birleşmiş olsa da, Türklere has özelliklerin izleri görülebilmektedir. Gök Türk yazıtlarında geçen “Üstte mavi gök (yüzü) altta (da) yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insan oğulları yaratılmış”²⁵³ sözleri, Türk kozmogonisinin kendine has önemli izlerinden biridir.²⁵⁴ Türk yaradılış öğelerinin önemli özelliklerinden biri de kendiliğinden var

²⁴⁴ Abdülkadir İnan, *a.g.e*, 1-2; Yaşar Çoruhlu, *a.g.e*, 17.

²⁴⁵ Abdülkadir İnan, *a.g.e*, 2; Emel Esin, *a.g.e*, 15.

²⁴⁶ Fuzuli Bayat, *a.g.e*, 21-22.

²⁴⁷ Abdülkadir İnan, *a.g.e*, 2; Emel Esin, *a.g.e*, 15.

²⁴⁸ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi I* (Ankara: TTK, 2010), 431-432.

²⁴⁹ Jean Paul Roux, *a.g.e*, 88; Abdülkadir İnan, *a.g.e*, 13; Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi I*, 432.

²⁵⁰ Wilhelm Radloff, *a.g.e*, 20.

²⁵¹ *A.g.e*, 20.

²⁵² Abdülkadir İnan, *a.g.e*, 13.

²⁵³ Talat Tekin, *Orhon Yazıtları: Kül Tigin, Bilge Kağan, Tonyukuk*, (Ankara: Bilgesu Yayınları, 2019), 37.

²⁵⁴ Abdülkadir İnan, *a.g.e*, 13; Jean Paul Roux, *a.g.e*, 87.

olma anlayışının olmamasıdır. Tanrıların dünya ve insanı yaratması birer aracı sayesinde gerçekleşmektedir. İnsanın, dağların ve yerin toprak saçılarak yaratılması buna örnek olarak gösterilebilir.²⁵⁵

Gök-Türk Devleti'nde yer alan imparatorluk döneminde Türklerin kendilerine has Gök-Tanrı inancı mevcuttu. Fakat Gök-Tanrı'nın bu inanç çerçevesinde tek tanrı olmasından ziyade, genellikle tanrılar panteonunda en kudretli tanrı olarak kabul görmüştür.²⁵⁶ Türklerin tanrı inancına sahip oldukları Çin yıllıklarında kayda geçmiştir. Fakat Türk boylarının ve gruplarının hangi dönemden itibaren tanrı inancına sahip olduğu bilinmemektedir. Kaynaklarda Türklerin yılın belli zamanında “göge” kurban sundukları yer almaktadır:

“Büyük bayram beşinci ayın ikinci yarısında Göktanrı ve kara tanrıya kurban kesilmesiyle başlar”²⁵⁷

“Beşinci 1.yda Luṅg-çing'de göge ve yere kurban kesmek suretiyle büyük bir bayram yaparlar”²⁵⁸

“5.ayın ortasında gök tanrısına kurban vermek üzere Tamir-nehri kıyısında toplanıyorlardı.”²⁵⁹

Tek tanrılı ya da çok tanrılı inanca sahip olma hususunda ise kesin bir yargıda bulunmak güçtür. Türkler, tek tanrılı hem de bu tanrıya bağlı çok tanrılı inanca sahip olmuşlardı.²⁶⁰ Bu sebeple Türklerin inandıkları tanrılar kendi içlerinde farklılık göstermekteydi. Türklerde çok tanrılı inancın izlerini İbn Fadlan Seyahatnamesi'nde şu şekilde görebiliyoruz:

“Aralarından bazıları on iki rabbi olduğunu söyler: kışın rabbi, yazın rabbi, yağmurun rabbi, rüzgânın rabbi, ağaçların rabbi, insanların rabbi, suyun rabbi, gecenin rabbi, gündüzün rabbi, ölümün rabbi, yerin rabbi- Gökteki rab (Gök Tanrı) bunların en büyüğüdür. O da diğerlere anlaşıyor. Her biri diğerinin yaptığına razı olur”²⁶¹

İbn Fadlan Seyahatnamesinde aynı zamanda Türklerde fetişizm ve animizm inanç özellikleri izlenebilmektedir:

“Onlardan her biri erkeklik uzvu büyüklüğünde, aynı şekilde bir ağaç yontup üzerine asar. Sefere çıkmak isterse veya bir düşmanla karşılaşır ona secde eder, ‘Ey Rabbim! Bana şöyle şöyle yap’ der. Tercümana sordum, ‘Bu meseleyi içlerinden birine sor. Niçin onu Rab kabul ediyor?’ dedim.

²⁵⁵ Abdülkadir İnan, *a.g.e*, 13.

²⁵⁶ Abdülkadir İnan, *a.g.e*, 26; Emel Esin, *a.g.e*, 90,91.

²⁵⁷ Wolfram Eberhard, *a.g.e*, 87.

²⁵⁸ Wolfram Eberhard, *a.g.e*, 76.

²⁵⁹ Liu Mau-Tsai, *a.g.e*, 23.

²⁶⁰ Jean Paul Roux, *a.g.e*, 102; Yaşar Çoruhlu, *a.g.e*, 16-17.

²⁶¹ İbn Fadlan, *İbn Fadlan seyahatnamesi*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Yeditepe yayınevi, 2010), 20.

Adam cevaben ‘Ben onun bir benzerinden çıktım. Ondan başka beni yaratan tanımıyorum’ dedi.”²⁶²

“İçlerinden bir grubun yılanlara, bir grubun balıklara, bir grubun turna kuşuna taptıklarını gördük. Bana anlattıklarına göre, bir gün düşmanlarından bir kavimle savaşıyorlarmış, düşmanlar onları yermiş, bu sırada turnalar bağırınca düşman korkup kaçmış, galipken mağlup hale düşmüş. Bunun üzerine turnaya tapmaya başlamışlar, -Bunlar bizim rabbimiz. ‘İşte yaptıkları. Düşmanlarımızı yendiler’ demişler. Bundan dolayı turnalara tapıyorlarmış.”²⁶³

Ayrıca seyahatname’de tek tanrıya inanan veya büyük tanrıya dua eden Türkler de yer almaktadır:

“İçlerinde, inandıkları için değil de, sadece ülkelerinden geçen Müslümanlara yaranmak için "La ilahe illallah, Muhammed rasulullah" diyenler var. Aralarından biri zulme uğrar veya başına kötü bir şey gelirse başını semaya doğru kaldırır, ‘bir Tanrı!’ der.”²⁶⁴

Fakat burada dikkat edilmesi gereken nokta Türklerin ‘bir Tengri’ söylemlerinin iletişim halinde oldukları Müslümanlar ve İslam’ın etkisiyle söylemiş olabilecekleri.²⁶⁵ İbn Fadlan, eserinde Türklerin, Müslümanlara yaranmak için böyle konuştukları²⁶⁶ hususundan bahsetmektedir.

Türkler arasında Gök-Tanrı kültü yaygın olarak görülmektedir fakat Gök-Türkler gibi teşkilatlı ve merkeziyetçi yapılarda baş tanrı özellikleri ile ön plana çıkmaktadır.²⁶⁷ Türklerin Gök-Tanrı’sı, Türkleri yok olmaktan ve aç kalmaktan koruyan, Çin’in karşısında güçlü durmaları için Türklere iyi kağanlar getiren, kişilerin kağan olması için kut veren, töreyi çiğnediklerinde onları cezalandıran, Türk halkını koruyup kollayan ve kaderlerini tayin eden rol olduğu görülmektedir.²⁶⁸

“Tanrı lütfkar olduğu için, benim (de) talihim olduğu için, hakan (olarak tahta) oturdum.”²⁶⁹

“Yukarıdaki Türk Tanrısı (ve) Türk kutsal yer ve su (ruhları) şöyle yapmışlar: Türk halkı yok olmasın diye, halk olsun diye, babam İlteriş Hakamı (ve) annem İlbilge Hatunu göğün tepesinden tutup (daha) yükseğe kaldırmışlar muhakkak ki.”²⁷⁰

²⁶² İbn-i Fadlan, a.g.e, 19.

²⁶³ İbn-i Fadlan, a.g.e, 20.

²⁶⁴ İbn-i Fadlan, a.g.e, 10.

²⁶⁵ Yaşar Çoruhlu, a.g.e, 17.

²⁶⁶ İbn-i Fadlan, a.g.e, 10.

²⁶⁷ Sergey G. Klyastorniy, a.g.e, 221-222.

²⁶⁸ Abdülkadir İnan, a.g.e, 26.

²⁶⁹ Talat Tekin, a.g.e, 37.

²⁷⁰ Talat Tekin, a.g.e, 41.

“Tanrı lütfettiği için, tahta oturduğumda (ben de) dört bucaktaki halkları tanzim ettim (ve) düzene soktum...”²⁷¹ “(Bu hareketi) yukarıdaki Tanrı, (aşağıdaki) Kutsal Yer (ve) Su (ruhları ile) amcam Hakanın ruhu tasvip etmedi hiç şüphesiz.”²⁷²

“Tanrı buyurduğu için, (düşman) çok diye korkmadık. Savaşık.”²⁷³

“Sse-kin, Kuzey Çov imparatoru Wu-ti’ye kızını eş olarak verme sözünü tutmak istemediğinde ve tesadüfen korkunç bir fırtına koptuğunda korkuya kapıldı, çünkü göğün onu cezalandırmak istediğini sanıyordu.”²⁷⁴

“Ta-t’ou Kağan’ın adamları ve hayvanlar Çinliler tarafından zehirlenmiş olan sudan içip öldüklerinde Ta-t’ou göğün kendisini yıkmak için kötü su indirdiğini söyledi!”²⁷⁵

Şaman dua ve ilahilerine göre “Ülgen”²⁷⁶ tanrılar panteonunda yer alan baş tanrıdır. Özellikle Altay Şamanistlerinde yer alan Tanrı Ülgen, “Kuday”²⁷⁷ ismi ile anılmaktadır. Soyutlar ise büyük Tanrı olarak “Kayrakan’ı”²⁷⁸ kabul ederler. Bazı Şamanistlere göre ise Ülgen, Mergen ve Kızagan, Kayrakan’ın oğullarıdır. Fakat Mergen ve Kızagan’ı Kayrakan’a yardımcı olan iyi ruhlar olarak gören Şamanist Türkler de vardı.²⁷⁹ Tanrı Ülgen’in vücudundan olma 7 oğlu ve 9 kızı vardır, oğulların her birinin isimleri bulunurken, kızların özel isimleri yoktur. Tanrı Ülgen’in çocukları kendisi gibi iyi Tanrılardır. Ülgen’in kızları ise Şaman ayinleri esnasında şamanlara ilahi söylerken ilham vererek yardımcı olurlar.²⁸⁰ Tanrı Ülgen ve çocukları dışında iyi karakterli tanrılar da bulunmaktadır. Tanrı Yayık insanlar ile Tanrı Ülgen arasında aracılık etme, Tanrı Suyla insanlara yeryüzünde yardım etme, Tanrı Karlık ise Suyla ile beraber hareket etme Tanrı Utkucı ise ayin esnasında şamanı karşılamak ve Suyla ile şaman arasında köprü kurup Tanrı Ülgen’e şamanın isteklerini iletme görevlerine sahiptir.²⁸¹ Altay Şamanlarının dua ve ilahilerinden edinilen bilgilere göre Türklerin kendi içlerinde farklılıklar gösteren tanrılar sistemi olduğu açıkça görülmektedir.

Türklerin inanç sisteminde yer alan “Umay”, “Ak Ana” ve “Ayzıt” hakkında tanrıça oldukları ya da ruh oldukları yönünde tartışmalar bulunmaktadır. Bu tartışmalar aynı zamanda bahsi geçen tanrıçaların/ ruhların devlet öncesi ve devletli dönemlerde farklı karakterlerde olduğu

²⁷¹ Talat Tekin, a.g.e, 55.

²⁷² Talat Tekin, a.g.e, 69.

²⁷³ Talat Tekin, a.g.e, 83.

²⁷⁴ Liu Mau-Tsai, a.g.e, 590.

²⁷⁵ Liu Mau Tsai, a.g.e, 590.

²⁷⁶ Radloff, a.g.e, 21.

²⁷⁷ A.g.e, 21.

²⁷⁸ Radloff, KayraKan’ın Altaylar ve Soyon’lar için baş tanrı olarak tanımlamıştır. Bkz. Wilhelm Radloff, a.g.e, 18.

²⁷⁹ Abdülkadir İnan, a.g.e, 31; Yaşar Çoruhlu, a.g.e, 26-28.

²⁸⁰ Abdülkadir İnan, a.g.e, 33; Yaşar Çoruhlu, a.g.e, 26-28.

²⁸¹ Abdülkadir İnan, a.g.e, 34; Yaşar Çoruhlu, a.g.e, 28-32.

üzerinde de toplanmaktadır. Orhun abidelerinde yer alan Umay ve Kutsal Yer-Su güçleri, iyi ve yardımsever ruhlar olmaktan ziyade ilahi karakterde tanrı ve tanrıça özelliklerine sahiptir.²⁸² Ayrıca, Türkler hakkında toplanan bilgiler nazarında Umay, kadınlar ve çocukları korunması görevlerini üstlenmiştir.²⁸³ Umay, Kül Tigin Yazıtı'nda, "Umay gibi annemin kutu sayesinde, kardeşim Kül Tigin, erkeklik adını elde etti"²⁸⁴ sözleriyle koruyucu ve kollayıcı vasıfları ile öne çıkmaktadır.²⁸⁵ Tonyukuk Yazıtı'nda ise Umay'dan "Tanrı Umay, Kutsal Yer-Su bize yardımcı oluverdiler"²⁸⁶ şeklinde bahsedilmektedir. Buradan açıkça görülmektedir ki Umay, Türklerde imparatorluk döneminde tanrıça olarak kabul edilmektedir.²⁸⁷ Yakut Türklerinde ise Umay rolünün "Ayzıt" denilen ruhlara atfedildiği görülmektedir. Ayzıtlar hamile kadınlar, çocuklar, yavru hayvanlar ve kadınların korunmasını sağlıyordu. Ayrıca çocuk sahibi olmak isteyen kadınlar Ayzıt'a dua ediyordu. Yakut Şamanları doğum ve çocuklar ile ilgili ayin ve törenlerde Ayzıtlar'ın katına çıkıyor ve ritüellerini gerçekleştiriyordu.²⁸⁸ Türkler arasında Umay ve Ayzıt haricinde dişi ruhlar ve tanrıçalar olarak "Ak Ana" ve "Ana Maygıl" anılmaktadır. Ana Maygıl, Türk ulusunu koruyan ruh iken, Ak Ana, yaradılış efsanesinde Tanrı Ülgen'e yaradılış için yön gösteren ruhtur. Tanrı Ülgen yaradılış için düşünürken kendisine Ak Ana görünmüş ve ilham vermiştir.²⁸⁹

Altay Türklerinde iyi tanrıların yanında kötü tanrılar ve ruhlar da bulunmaktadır. "Erlik Han" Türkler tarafından yer altı tanrısı olarak kabul edilmektedir.²⁹⁰ Erlik Han'ın da Ülgen gibi çocukları vardır. Değişiklik göstermekle beraber 7 veya 9 oğlu ve 9 kızı vardır ve hepsi kötü karakterlidir. Erlik insanlara dünyada kötülük yapmaktadır ve akıllarını çelmeye çalışmaktadır.²⁹¹ Şaman ayinlerinde korkunç biri olarak tasvir edilen Erlik Han'ın kötü ruhlar ve hastalıklar yollamasını engellemek için kendisine kurban verilir.²⁹² Tanrı Ülgen'in kızlarının aksine Erlik Han'ın kızları ayinler esnasında şamana musallat olarak ilahilerini unutturmaya ve yollarını saptırmaya çalışır.²⁹³

²⁸² Yaşar Çoruhlu, *a.g.e*, 17, 39.

²⁸³ Julian Baldick, *a.g.e*, 52; Abdülkadir İnan, *a.g.e*, 34-38.

²⁸⁴ Talat Tekin, *a.g.e*, 45.

²⁸⁵ Abdülkadir İnan, *a.g.e*, 36; Yaşar Çoruhlu, *a.g.e*, 39-40.

²⁸⁶ Talat Tekin, *a.g.e*, 81.

²⁸⁷ Julian Baldick, *a.g.e*, 52; Abdülkadir İnan, *a.g.e*, 36.

²⁸⁸ Abdülkadir İnan, *a.g.e*, 37,38.

²⁸⁹ Abdülkadir İnan, *a.g.e*, 39; Yaşar Çoruhlu, *a.g.e*, 44.

²⁹⁰ Wilhelm Radloff, *a.g.e*, 20, 26.

²⁹¹ Wilhelm Radloff, *a.g.e*, 26.

²⁹² Wilhelm Radloff, *a.g.e*, 28.

²⁹³ Abdülkadir İnan, *a.g.e*, 39-40; Yaşar Çoruhlu, *a.g.e*, 52-54.

Tanrı ve tanrılar panteonu haricinde Türk dini inanışlarında sıkça karşımıza çıkan önemli bir kavram ise “Tengri” kelimesidir. Tanrı anlamına gelen Tengri, Gök-Tanrı’yı ifade etmek için kullanıldığı gibi diğer tanrılar ve saygı duyulan canlı-cansız varlıklar için de kullanılırdı.²⁹⁴ Gök-Türkler ve Uygurlar Tengri’yi Gök-Tanrı ve diğer tanrıları ifade etmek için kullanmıştır. Türkler’de Tengri kelimesinin kullanımı için *Divan-ı Lügat i’t-Türk*’te yer alan bilgiler büyük önem arz etmektedir.²⁹⁵

“Kafirler – Allah’ın gazabı üzerlerine olsun- göğe Tenri derler; aynı zamanda azametli gördükleri her şeyi, örneğin bir dağı ya da ağacı da tenri olarak adlandırır ve önünde secde ederler. Bunlar bilge bir adama da tenriken derler. Bunların sapkınlığından kaçarak Allah’a sığınırız.”²⁹⁶

Türklerde Tanrı inancı ve kullanımlarına dair başka önemli bilgiler ise İbn Fadlan seyahatnamesinde ve Çin kaynaklarında şu şekilde yer almaktadır:

“Yolunu şaşırmış eşekler gibi bir dine inanmıyor ve başvurmuyorlardı, akıllarına göre hareket ediyorlar, hiçbir şeye ibadet etmiyorlar, büyüklerine ‘rabb’ diyorlar. Aralarından biri reisine bir şey danışınca ‘Ey Rabbim şu şu konuda nasıl hareket edeyim’ der. İdareleri şura (aralarında danışma) iledir.”²⁹⁷

“Tanrılara ve ruhlara saygı duyarlar, iblis kadınlara (wu) iblis erkeklere (hi) inanırlar”²⁹⁸

Türklerin dini inanışlarında tanrı ve tanrıçalar dışında vatanı simgeleyen ve kutsal kabul edilen Yer-Su ruhları bulunmaktadır. Kutsal olarak görülen Ötüken, dağlar ve su, Türkler tarafından sadece ata toprağı ve vatan olarak değil aynı zamanda koruyucu ruhlar olarak kabul edilmiştir.²⁹⁹ Yer-Su ruhları, Türkleri diğer tanrılarla birlikte kötülüklerden ve düşmanlardan koruyan role bürünmektedir. Türklerde yer ve su kültü, kutsal kabul edilen ormanlar, ağaçlar ve dağlar olarak kendini göstermektedir.³⁰⁰

Türklerde yer-su kültürünün en açık örneği ise dağlardır. Hunlar ve Gök-Türklerin her yılın 5. ayında Gök-Tanrı ve ata ruhları için kağan ile beraber gidip kurban kestikleri dağlar³⁰¹ Çin kayıtlarında yer almaktadır. Özellikle Ötüken’de bulunan dağlar³⁰² kutsal kabul edilmekle birlikte, Türk devletleri ve boylarının kendilerine has kutsal dağları bulunmaktaydı.³⁰³

²⁹⁴ Abdülkadir İnan, *a.g.e*, 27-30; Emel Esin, *a.g.e*, 87.

²⁹⁵ Abdülkadir İnan, *a.g.e*, 27-28.

²⁹⁶ Kaşgarlı Mahmud, *Divan-ı Lügat-it- Türk*, 484.

²⁹⁷ İbn-i Fadlan, *a.g.e*, 10.

²⁹⁸ Liu Mau Tsai, *a.g.e*, 64.

²⁹⁹ Wilhelm Radloff, *a.g.e*, 33-34.

³⁰⁰ Abdülkadir İnan, *a.g.e*, 48; Emel Esin, *a.g.e*, 88.

³⁰¹ Wolfram Eberhard, *a.g.e*, 76, 86,87; Liu Mau Tsai, *a.g.e*, 23, 64, 590, 591.

³⁰² Julian Baldick, *a.g.e*, 52,53.

³⁰³ Abdülkadir İnan, *a.g.e*, 48-50; Emel Esin, *a.g.e*, 88.

Şamanlar ayinlerinde kutsal dağları tanrı-ruh olarak görerek ilahilerinde ve dualarında anar ve kurban verirdi.³⁰⁴ Kül Tigin Yazıtı'nda Ötüken dağları ile ilgili şu satırlar yer almaktadır:

“Ötüken dağlarından daha iyi bir yer asla yok imiş! (Türk halkının yurt edineceği ve) yönetileceği yer Ötüken dağları imiş!”³⁰⁵

Türklerde kült olarak görülen diğer önemli unsur ise ormanlar ve ağaçlardır. Ötüken ve çevresindeki ormanların Türkler tarafından kutsal kabul edildiği³⁰⁶ nakledilmiştir Özellikle ormanlara yakın yaşayan ya da geçimini avcılık ile sürdüren Türk toplulukları için orman kültü önemli olduğu görülmektedir³⁰⁷:

“Kurbandan sonra kayın ağaçları dikerlerdi. Bunlardan tanrısal ve kutsal orman meydana gelirdi”³⁰⁸

“Tanrılar arasında yalnız sulıtra ve ağaçlara kurbanlar verirler.”³⁰⁹

“Bu ağacın yanına gelen herkes ona secde eder.”³¹⁰

Zaman içerisinde avcılıktan hayvancılığa geçen Türklerde orman kültürünün azaldığı hatta orman ruhlarının tehlikeli görüldüğü izlenmiştir. Fakat ormanlar ve ağaçların geçim kaynağı olarak elzem rol oynadığı Türkler için kutsal olarak kabul edilmeye uzun süre devam etmiştir.³¹¹ Ağaç ve orman kültürleri ile birlikte Türklerde önemli bir unsur olarak geyik kültü öne çıkmaktadır. Devletleşme döneminden önce kutsal kabul edilmiştir.³¹² Devletleşme ile birlikte özellikle Gök Türk Devleti ile birlikte ise geyik kültü yerini yırtıcı hayvan motiflerine özellikle kurt sembollerine bırakmıştır.³¹³

Atalar Kültü de Türklerin dini yaşantıları arasında yer bulmuştur. Ataerkil toplumlarda gözlemlenen bu inanışa göre ölen ataların ruhlarının yaşadığı varsayılmaktadır. Bu ruhların yaşayan akrabalarına güç ve kuvvet verdiğine inanılmaktadır. Ruhlar için ise hem saygı

³⁰⁴ Abdülkadir İnan, *a.g.e*, 50-51.

³⁰⁵ Talat Tekin, *a.g.e*, 35.

³⁰⁶ Julian Baldick, *a.g.e*, 53.

³⁰⁷ Abdülkadir İnan, *a.g.e*, 62-65.

³⁰⁸ Wolfram Eberhard, *a.g.e*, 80.

³⁰⁹ Wolfram Eberhard, *a.g.e*, 69.

³¹⁰ Ramazan Şeşen, *a.g.e*, 93.

³¹¹ Abdülkadir İnan, *a.g.e*, 62-65.

³¹² Nilgün Dalkesen, “Orta Asya’dan Anadolu’ya Türklerde Geyik Kültü”, *Milli Folklor*, c.2015, s.106 (2015), 59-60.

³¹³ Nilgün Dalkesen, *a.g.m*, 60, 61-62.

göstermek hem de onları memnun etmek için zaman zaman kurban verilmekteydi. Ataları anmak için belli törenler veya ritüellerde gerçekleştiriliyordu.³¹⁴

“İmparator, aynı zamanda vefat eden Kül Tigin için bir yazıt diktirerek, bunun kitabesini bizzat kaleme aldı; ayrıca atalara kurban için bir sunak ve bir mabed veya yazıtlardaki ifade ile bark yaptırdı”³¹⁵

“Onu bir tabuta koyarlar ve uzaklara götürüp çöle gömerlerdi. Tapınak inşa edip kurban keserler ve zamanı geldiğinde onu yad ederlerdi”³¹⁶

Gök-Türklerin yılda bir kez kutsal kabul ettikleri dağa gidip ataları için kurban kesmeleri³¹⁷ bu inanın en önemli örneklerin biridir.

“Kağan, asilleri her yıl kurban sunmaları için atalarının mağarasına götürüyordu.”³¹⁸

Türklerin dini yaşamında yaygın olarak görülen önemli bir unsur ise put-fetişlerdir. Çin kayıtları ve Arap seyyahların notlarına göre Türkler keçe, deri ve odundan insan silüetleri yapıyor ve onlara dua ediyordu. Fakat bu yargı Türklerin put-fetişler ile olan ilişkilerini açıklamak için yeterli değildir.³¹⁹ Türkler yaptıkları bu put-fetişlere “ongon” veya “tös” adını veriyordu ve bunların atalarının ruhu olduğuna inanıyordu. Önemli olaylar ve savaşlardan önce Türkler yaptıkları bu tösleri alır ve atalarının ruhlarına şükranlarını sunar, dua ederdi.³²⁰ Atalar kültü ve animizm ile ilişkili olan bu inanç birçok Türk Devleti ve boyuna sirayet etmiştir.³²¹ Gök-Türkler ve Uygurlar da gözlenebilen bu inanç aynı zamanda çeşitli Türk boyları ve Moğollarda da yer bulmuştur. Çin kayıtlarına göre Türkler küçük derilerden küçük putlar yapıp bunları keselere koyuyordu ve savaşlardan önce keseden alıp, ağızlarını yağlıyor ve dua ediyordu.³²²

“Tanrıların tasvirlerini keçeden yontarlar ve deri torba içinde muhafaza ederler. Bu tasvirler iç yağı ile yağlanır. Aynı zamanda sırk üzerine de dikilir.”³²³

³¹⁴ Saadettin Y. Gömeç, *a.g.e.*, 138.

³¹⁵ İsenbike Togan, Gülnar Kara, Cahide Baysal, *Çin Kaynaklarında Türkler, Eski Tang Tarihi (Chiu T'ang-shu)* (Ankara: TTK, 2020), 60-61.

³¹⁶ Kürşat Yıldırım, “Sung Yün’ün Türkistan’daki Seyahati,” *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c.1, s.30 (2015), s.287.

³¹⁷ Liu Mau Tsai, *a.g.e.*, 591; Julian Baldick, *a.g.e.* 53, 55.

³¹⁸ Liu Mau Tsai, *a.g.e.*, 23.

³¹⁹ Abdülkadir İnan, *a.g.e.*, 42.

³²⁰ Emel Esin, *a.g.e.*, 93; Abdülkadir İnan, *a.g.e.*, 42.

³²¹ Yaşar Çoruhlu, *a.g.e.*, 56.

³²² Abdülkadir İnan, *a.g.e.*, 42; Yaşar Çoruhlu, *a.g.e.*, 60.

³²³ Wolfram Eberhard, *a.g.e.*, 87.

Uygurlar ise put-fetişler ile ilgili, kendilerinin tösleri ilahi olarak görmediği fakat ölen sevdiklerinin anısına yaptıklarını ve atalarını anmaları için kullandıklarını ifade etmişlerdir.³²⁴ Görüldüğü gibi tösler, Türkler tarafından ilahi özellikte görülmemiş fakat saygı duyulması, anılması gereken ve koruyucu özelliklere sahip atalar ruhu olarak kabul edilmiştir.³²⁵ Put-fetişlerin bir başka örneğine ise İbn Fadlan Seyahatnamesinde rastlıyoruz. Peçenek Türklerinden birinin tahtadan penis şeklinde put yaptığını ve boynuna astığını, bir işe girişeceği zaman dua ettiğini nakletmiştir. İbn Fadlan Türk’e bunu sorduğu zaman Türk, kendisinin buradan geldiğini ve o sebeple ona dua ettiğini ifade etmiştir.³²⁶

Kaynaklarda Türklerin ateşe saygı duymaları da yer almaktadır. Kötülükleri uzak tuttuğu ve yok ettiği düşünölen ateş, Türkler tarafından kutsal kabul ediliyordu.³²⁷ Ebu Zeyd el-Belhî’nin eserinde şu bilgiler yer almaktadır:

“Kırgızlar ölülerini yakarlar. Ateşin ölünün cesedini günahlardan temizlediğine inanırlar.”³²⁸

Bir başka önemli örnek ise Gök Türk Devleti’ne gelen Bizans elçileriyle ilgilidir. Türkler ateşin kutsallığından yararlanıp kötülükleri uzak tutmak için Bizans elçilerini yanan iki ateş arasından yürümelerini sağlayıp o şekilde Kağan’ın yanına girmelerine izin vermiştir.³²⁹

Türklerin dini yaşamları incelendiği zaman, birçok inanışa ait izler dikkat çekmektedir. Burada dikkat edilmesi gereken ise Türklerin dinlerinin “tüm Türkler” için aynı veya tek bir formda olmadığıdır. Türkler yaşadıkları dönem, coğrafya ve etkileşimde bulundukları topluluklar etkisiyle farklı dini inanışlara veya uygulamalara sahip olmuşlardır. Şamanizm, atalar ve tabiat kültü, Gök Tanrı ve fetişizm dinlerinin özelliklerine sahip Türkler, değişen dünya ve istekler karşısında kendi dinleri ile maddi ve manevi çözümler üretememeye başlamıştır. Kendi Şamanist ve Tengrici söylenceleri ve dinleri ise semavi dinlerin etkisinde kalmış ve başka dinlerin öğelerini devşirmiştir. Türklerin dinlerinin evrensel ve semavi dinlerin etkisinde kalmasında en çok evrensel dinlerin kapsayıcı özellikleri etkili olmuştur. Milli bir dini içinde eriten evrensel dinler, Türk dini yaşamını da etkilemiştir. Bunun sonucunda Türkler

³²⁴ Abdölkadir İnan, *a.g.e*, 43.

³²⁵ Yaşar Çoruhlu, *a.g.e*, 61.

³²⁶ İbn-i Fadlan, *a.g.e*, 19. Ayrıca bkz. s.41-42 Alıntı 262.

³²⁷ Saadettin Y. Gömeç, *a.g.ei*, 80.

³²⁸ Ramazan Şeşen, *a.g.e*, 81.

³²⁹ Edouard Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, çev. Mustafa Koç (İstanbul: Selenge Yayınları, 2013) 299.

karşılaştıkları çeşitli semavi dinleri benimsemiştir. Bir diğer önemli etken ise Türklerin kendi dinlerinin değişen ihtiyaçlarına yanıtızsız kalmasıdır. Değişen ve gelişen şartlar karşısında Türklerin gereksinimlerine cevap verebilen evrensel dinler Türkler tarafından ilgi ile karşılanmıştır.

2.4. TÜRKLERİN DİNLERE KARŞI BAKIŞ AÇILARI

Türklerin dini yaşamları ve din değişimleri incelendiği zaman dinlere karşı katı bir bakış açılarının olmadığı ve din değişimlerine açık olduğu gözlemlenmektedir.³³⁰ Türklerin İslamiyet öncesi dinlere karşı olan bu tutumu Şamanizm'in doğası ve Türklerin yaşam biçimleri ile ilişkilidir. Ayrıca Türklerin Soğdlar ve Çin ile kurduğu ilişkiler, farklı kültür ve dinlerden etkilenmelerine vesile olmuştur. Geleneksel dinlerinin yapısı ve yaşam biçimlerinin gerekleri, Türk toplulukları etkileşimde oldukları dinlere ve toplumlara karşı düşüncelerini ve davranışlarını şekillendirmiştir.

Şamanizm'in tebliğ ve yayılma gayesi bulunmamaktadır. Bu sisteme inananların veya metotlarını izleyenlerin kurtuluşa ereceğine dair bir argümanı bulunmamaktadır.³³¹ Ayrıca, Şamanizm'in dünya görüşüne göre evren maddesel ve görünmeyen ruhlar aleminden oluşmaktadır. Evren için esas olan iyi ve kötü arasındaki dengenin sağlanmasıdır.³³² Şamanizm'in bu özellikleri diğer dinleri reddetmesini engellemiştir. Böylece Türkler diğer dinlerin tanrılarını ve yükümlülüklerini reddetmemiş ve saygı duymuştur. Şamanizm dışında, Türklerin milli karakterli Gök Tanrı dini ve gelenekleri de diğer dinlerin ve tanrılarının varlığını kabul ediyordu. Fakat bu durum aynı zamanda geleneksel (milli) dinlerin belli bir topluluğa ait olması ve her topluluğun tanrılarının olduğunun inancına da dayanmaktadır.³³³

Türkler yaşadıkları coğrafya itibarıyla birçok farklı din ile karşılaşmıştır. Yayıldıkları geniş coğrafya ve farklı kültürlerle ilişkiler kurmaları sonucunda farklı dinlerden etkilenmişlerdir. Türkler zamanla diğer dinlerden bazı özellikleri almış ve gerekli şartlar oluştuğunda din değişimi gerçekleştirmiştir.³³⁴ Din değişiminden sonra dinin gerekliliklerini uygulayan Türkler

³³⁰ Mehmet Tezcan, "Eski Türklerde Budizm Örneğine Göre Din-Devlet İlişkileri (IV-V.yüzyıllarda Kuzey Çin'deki Yabancılar)," *XIV. Türk Tarih Kongresi*, Ankara: Kongreye Sunulan Bildiriler, III. Cilt, TTK Yayınları, (9-13 Eylül 2002), s.168; Saadettin Y. Gömeç, *a.g.e*, 30.

³³¹ Michel Perrin, *a.g.e*, 69-70; Brian Morris, *a.g.e*, 18; Timur B. Davletov, *Şaman, Doğanın Şifası Uyanınca* (İstanbul: Asi Kitap, 2018), 82,83.

³³² Michel Perrin, *a.g.e*, 11-12

³³³ Gustav Mensching, *a.g.e*, 33; Saadettin Y. Gömeç, *a.g.e*, 30.

³³⁴ Ünver Günay ve Harun Güngör, *a.g.e*, 214; Saadettin Y. Gömeç, *a.g.e*, 10-11.

için eski tanrılarından veya inanç sistemlerinden dolayı bir cezaya çarptırılma veya lanetlenme olgusunun olmaması din değişimlerinin daha kolay yapılmasına olanak sağlamıştır.³³⁵ Ayrıca din değişimlerinden sonra Türkler bazı dini ve kültürel geleneklerini devam ettirmiş ve bunda bir sakınca görmemişlerdir.³³⁶

Türklerin arasında Hun Devleti'nden itibaren Budizm'i³³⁷, 6.yüzyıl itibari ile de Nesturi Hristiyanlığını benimsemiş kişiler veya boylar bulunmaktaydı.³³⁸ Bu kişilerin toplumda dışlandığına veya olumsuz olarak değerlendirildiğine dair bilgi bulunmamaktadır. Türkler arasındaki husumetler din sebebiyle değil "Çinlileşme" ve Türk geleneklerini terk etme ekseninde gerçekleşmiştir. Örneğin; Çin ile sıkı ilişkiler kuran Güney Hun Kağanı Liu Yüan'a karşı boy beyi Shih Lo, Liu Yüan'ı Çin kültürüne ılımlı yaklaştığı için eleştirmiş ve isyan etmiştir.³³⁹ Eberhard, Hun Devleti'nden kopan ve Çinlileşme karşıtı olan Hsia'lar için şunları söylemektedir:

"Ho-lien P'o-p'o, Mao-tun'in ailesine mensuptu, Liu-yüan gibi Çinlileşmiş 'Liu' soyadını almıştı. Fakat bunu bir Hsiung-nu adı şekline sokarak 'Ho-lien' soyadını aldı. Yalnız bundan anlaşıyor ki Hsia Devleti Çinliliği reddetmiş, milli bir Hsiung-nu devleti idi"³⁴⁰

Türkler ile ilgili kayıtlarda benlik yitirme korkusu ve din değişimi ile ilgili yönetici kesimin birbirine olan tepkilerine örnekler görebilmekteyiz.

"Liu Yüan, devletini gittikçe daha fazla Çinlileşmeye ve bu suretle Çin'e hakim olabilmeye çalışırken, Shih Lo, daha ziyade göçebe ananeye bağlı kalıyor..."³⁴¹

"Tonyukuk: Sağlam yapılar inşa ederek eski geleneğimizi, yani bağımsız oluşumuzu yok etmemeliyiz. Aksi halde T'anglar tarafından yok ediliriz. Ayrıca Budist ve Taocu öğretiler insanlara iyilik ve zaaf öğretiyor, bu da savaşmak ve güç kazanmak için doğru bir yol değil"³⁴²

Fakat Türk halkının yöneticilerin din değişimleri konusunda görüş açılarını yansıtan yeterli bilgi bulunmamaktadır. Bu konuyla ilgili İbn Fadlan seyahatnamesinde şöyle bir bilgi yer almaktadır:

³³⁵ Timur B. Davletov, *a.g.e*, 83, 149.

³³⁶ Yusuf Ziya Yörük, *a.g.e*, 53; Ünver Günay ve Harun Güngör, *a.g.e*, 215.

³³⁷ Emel Esin, *a.g.e*, 127.

³³⁸ Emel Esin, *a.g.e*, 134-135; Jean Paul Roux, *Orta Asya: Tarih ve Uygarlık*, (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2006), 215.

³³⁹ Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, (Ankara: TTK Yayınları, 2019), 140-142.

³⁴⁰ *A.g.e*, 164.

³⁴¹ *A.g.e*, 141,142.

³⁴² Liu Mau Tsai, *a.g.e*, 594.

“Oğuzların hükümdarlarından ve reislerinden ilk rastladığım kişi Küçük Yınal'dı. Müslüman olmuş. ‘Müslüman olursan bize reis olamazsın’ denince Müslümanlıktan vazgeçmiş”³⁴³

Bu bilgidен hareketle, halk içerisinde çeşitli dinlere mensup kişiler bulunurken yöneticilerin din değişiminin bazen tepkilere sebep olduğunu söyleyebiliriz. Türk halkı ve yöneticileri arasında farklı dinler hususunda çatışmaların ne kadar ve nasıl olduğu konusu ise önem arz eden başka bir araştırmanın konusudur.

Türklerin din hususunda en temkinli yaklaştıkları din Budizm olmuştur. Budizm’e karşı bu bakış açısı dinin kendisine olmaktan ziyade bu dinin “Çinlileşmeye” yol açacağı korkusundandır. Halk tabakasında Budist Türklere karşı bir tepkiye dair bilgiye rastlanmazken, Hun ve Göktürk kağanlarının zaman zaman Budizm’i benimsemek³⁴⁴ istemeleri tepkilerle sonuçlanmıştır. Bu tepkiler yönetici aristokrasiden ve meclisten gelmekteydi.³⁴⁵ Kağanların Budizm’i benimsemeyi isteme sebepleri arasında Çin’e hakim olma,³⁴⁶ Çin’in sahip olduğu refah düzeyine ulaşma,³⁴⁷ Soğdlar ve Çin ile olan ilişkiler³⁴⁸ sonucu kültürel etkileşim ve Çin kültürüne karşı sempati duyma³⁴⁹ sayılabilir. Yerleşik kültürün etkisi evrensel bir din ile birleştiğinde, atlı göçebe toplumun yerleşik kültür ve dinlerinden etkilemesi olağan bir durumdur.³⁵⁰ Türk kağanları, din adamlarından devlet için gerekli bürokratik, ticari ve diplomatik işlerde, din ve devlet işlerini birbirine karıştırmadan faydalanmıştır.³⁵¹ Türk kağanları, Budist din adamları sınıfını kullanarak iktidarının ilahi meşruiyetini kuvvetlendirerek otoritesini güçlendirmek istemiş olabilir.³⁵² Türk kağanları Gök Tanrı’dan aldıkları kutsal kut ile ülkeyi yönetmekteydi fakat kut geri alınabilen bir şeydi.³⁵³ Ayrıca Türklerin dinamik boy yapısı iktidarlarını tehdit ediyordu.³⁵⁴ Kağan tahtını kuvvetlendirmek

³⁴³ İbn-i Fadlan, *a.g.e*, 14.

³⁴⁴ Ahmet Taşağıl, *Kök Tengri’nin Çocukları* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat yayınları, 2017), 168; Saadettin Y. Gömeç, *a.g.e*, 20.

³⁴⁵ Tonyukuk’un Bilge Kağan’a Budizm için yaptığı ikazlar için bkz. s.76 dipnot 590. Ayrıca bkz. Liu Mau Tsai, *a.g.e*, 240-241, 594; İsenbike Togan, Gülnar Kara ve Cahide Baysal, *a.g.e*, 53.

³⁴⁶ Eberhard, *Çin Tarihi*, 87, 139-141, 153, 209, 213.

³⁴⁷ Ahmet Taşağıl, *a.g.e*, 133.

³⁴⁸ Bozkurt Güvenç, *Türk Kimliği, Kültür Tarihinin Kaynakları* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1995), 99.

³⁴⁹ Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, 203; Edouard Chavannes, *a.g.e*, 42-48; Liu Mau Tsai, *a.g.e*, 91, 102.

³⁵⁰ Bozkurt Güvenç, *a.g.e*, 93.

³⁵¹ Mehmet Tezcan, *a.g.m*, 167-168.

³⁵² Ayrıca bkz. Din-Devlet ilişkisi s. 12-17.

³⁵³ Şeniz Anbarlı Bozatay, *a.g.e*, 70.

³⁵⁴ Eberhard, *Çin Tarihi*, 153; Liu Mau Tsai, *a.g.e*, 70, 518, 552; Şeniz Anbarlı Bozatay, *a.g.e*, 36.

için ganimet ve mal paylaşımında cömert olmalı ve boy hiyerarşisine dikkat etmeliydi.³⁵⁵ Aksi halde, boylar kendisine isyan edebilir ve dahi tahttan indirebilirdi: “Boylar ikircikli idiler...Elig Kağan’ın geliri giderine yetiemediği için, boylara ağır bir salma salınmıştı. Bu sebepten... merkez ve taşradakilerin çoğu ayaklanmıştı.”³⁵⁶ Şamanizm ve dini gelenekler ise kağanın otoritesini daha fazla kuvvetlendiremiyordu. Dahası dini sınıf olan şamanların Türk kağanlarının otoritesini korumaya yönelik bir fonksiyonu bulunmamaktaydı.³⁵⁷

Türk kağanlarının Budizm denemeleri Çinlileşme tehlikesi ile savuşturulmuştur. Çin’in içerisinden gelen Bilge Kağan dahi Budizm’i benimsemeyi düşünmüştür. Tonyukuk’tan gelen itirazlar Gök Tanrı’yı kızdırmamak ve atalara ihanet etmek yönünde değil Çinlileşip yok olmama yönündedir. Tonyukuk, Tao ve Budizm gibi dinlerin Türkleri yumuşatıp, yerleşik yaşama geçmelerine yol açacağını ve böylece tehlikelere açık olacaklarını ve milli benliklerini kaybedeceklerini ifade etmiştir.³⁵⁸ Daha birçok kağan benzer tepkileri almıştır hatta bazıları Çin otoritesi sorununu evlilik yoluyla kurulan akrabalık ilişkileri ile Li soyadı alıp Çin’e hakim olmakta, direk Çin imparatoru olmakta bulmuştur.³⁵⁹ Bunun için Çinli prenses yerine kızıyla evlenmesi için Çinli veliaht prens isteyen Türk kağanı olmuştur.³⁶⁰

“Heyet Karakum’daki Güney Orduken’tine gelince, Bügü Çor, Yen Chic-Wei’lere dedi ki: Ben kızımı Li ailesine gelin ediyorum, siz şimdi Wu ailesinin oğlunu getiriyorsunuz. Ama o, T’ien (Göğün Tanrısı) Oğlu’nun evladı olamaz ki! Biz Türkler, eskiden beri Li ailesine tabi olmuştuk; şimdi işitiyorum ki, Li ailesinden gelen imparator oğulları tamamen yok olmamış...”³⁶¹

Bu bilgilerden hareketle Türklerin Budizm’den etkilendiği fakat dini kaygılardan ziyade benliklerini kaybetme, Çin otoritesi ve yok olma endişeleri yüzünden Budizm’in kitlesel olarak benimsenmediğini söyleyebiliriz. Türklerin din değişim isteklerinin altında ruhani ihtiyaçların³⁶² ve değişen koşulların yanı sıra ekonomik ve siyasi emellerin etkili olduğunu söyleyebiliriz.

Türkler diğer dinlere karşı meraklı olmuş ve öğrenmek istemişlerdir. Çinli bir Budist rahip olan Hsüan Tsang’dan Türk kağanı Ta-Po (T’ong Şe’hu) Budizm’i anlatmasını istemiş ve kendisine hürmet etmiştir.³⁶³ Uygurlar, Soğdlu tüccarlar vasıtasıyla tanıdıkları Maniheizm’i devlet dini

³⁵⁵ Sergey G. Klyashorniy, *a.g.e*, 205.

³⁵⁶ İsenbike Togan, Gülnar Kara ve Cahide Baysal, *a.g.e*, 20.

³⁵⁷ Şeniz Anbarlı Bozatay, *a.g.e*, 72.

³⁵⁸ Bkz. s.75. Togan, Kara ve Baysal, *a.g.e*, 53; Liu Mau Tsai, *a.g.e*, 240-241, 594-595.

³⁵⁹ Eberhard, *Çin Tarihi*, 140, 141.

³⁶⁰ Eberhard, *Çin Tarihi*, 209.

³⁶¹ İsenbike Togan, Gülnar Kara ve Cahide Baysal, *a.g.e*, 41. Ayrıca bkz. Liu Mau Tsai, *a.g.e*, 223.

³⁶² Bozkurt Güvenç, *a.g.e*, 98-99.

³⁶³ Edouard Chavannes, *a.g.e*, 253-254; Saadettin Y. Gömeç, *a.g.e*, 20. Türklerde Budizm için bkz. s.73-77.

yapmış ve halk arasında yayılması için çaba göstermiştir.³⁶⁴ Türk kağanları İbn Fadlan ve Horasan valisi Cüneyd'e İslamiyet ile ilgili sorular sorup hürmet göstermişlerdir.³⁶⁵ Bulgar Hanına halifenin mektubunu götüren İbn Fadlan'a Tanrılarının karısı olup olmadığını soran Türkler,³⁶⁶ Horasan valisi Cüneyd'ten İslamiyet'in ahlak ve düşünce sistemini öğrenmek isteyen Türk kağanı³⁶⁷ örnek gösterilebilir. Türkler için din değişimi aynı zamanda yaşam tarzının değişimi anlamına geldiği için Türkler gerekli şartlar oluştuğu³⁶⁸ zaman din değiştirmiştir. Türk Kağanı'nın, Halife Hişam b. Abdülmelik'in elçisi ile olan konuşması ise Türklerin dinlere olan bakışını yansıtmaktadır:

“Hişam b. Abdülmelik, İslam'a davet etmek için, Türk hükümdarına elçi göndermişti. Elçi şöyle der: ‘Hükümdarın yanına girdim. Bir eğer imal ediyordu. Beni görünce, tercümana 'Bu kim?' dedi. O da 'Arap hükümdarının elçisi' dedi. Hükümdar 'Şu benim hizmetkarım olan ha' dedi: Tercüman 'Evet' dedi. Hükümdar beni eti bol ekmeği az bir evde müsafir etti. Sonra yanına çağırdı. Bana 'Maksadın ne?' diye sordu. Ona nazik davranıp 'Efendim sana nasihat etmek istiyor. Seni sapık buluyor. İslam dinine girmeni arzu ediyor' dedim. 'İslam nedir?' dedi. Ona İslam'ın şartlarını, haramlarını, mübahlarını, farzlarını ve ibadet şekillerini anlattım. Günlerden sonra, bir gün, her birinin elinde bir sancak olan 10 kişiyle atına bindi. Benim yanında götürülmemi emretti. Beraber gittik. Etrafı ormanlık bir tepeye çıktık. Güneş doğunca, yanındaki 10 kişiden birine sancağını açmasını ve sallamasını emretti. O da bunu yaptı. Bunun üzerine, tepeden tırnağa silahlı 10.000 süvari 'cah, cah' diyerek gelip tepenin altında durdular... O, bunu yapınca 10 000 süvari gelip tepenin altında duruyordu. Böylece, 10 sancağı açtı. Tepenin altında 100 000 silahlı süvari toplandı. Sonra, tercümana 'Bu elçiye söyle. Efendisine, bunların arasında hacamatçı (tabib), ayakkabıcı, terzi bulunmadığını söylesin. Bunlar Müslüman olup Müslümanlığın şartlarını yerine getirirlerse nereden yiyip içecekler?' dedi.”³⁶⁹

Türkler dinlerin onlara sağlayacağı yararı ve toplum içerisindeki teşekkülünü düşünmüşlerdir.³⁷⁰ Din değişimindeki ana motivasyon benliklerini koruyup, yaşamaya devam etmektir. Bu durum otorite olarak daha doğrusu kendilerinin üzerinde başka bir devletin otorite oluşturmaması durumunda dinin benimsenmesini³⁷¹ kolaylaştırıyordu.

Sonuç olarak Şamanizm ve/veya Gök Tanrı inancı, Türklerin diğer dinleri benimsemesine engel teşkil etmemiştir. Yayılma niteliğinin olmaması, din değiştirme halinde cezalandırılma düşüncesinin olmaması, diğer dinlerin ve tanrılarının varlığının kabul edilmesi Şamanizm'in iç dinamiklerini oluşturmaktadır. Türklerin yaşam koşullarını idame ettirebilmesi ve benliklerini

³⁶⁴ Uygurların Maniheizm'i Benimsemesi, bkz. s.84-85. Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, 206; Saadettin Y. Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi*, 113-114; V. V. Barthold, *Orta Asya tarihi hakkında dersler*, 65.

³⁶⁵ El-Cahiz, *Hilafet ordusunun menkıbeleri ve Türklerin faziletleri*, çev. Ramazan Şeşen (Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, 1967), 116-118; İbn-i Fadlan, *a.g.e.*, 9,11.

³⁶⁶ İbn-i Fadlan, *a.g.e.*, 11.

³⁶⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. El Cahiz, *a.g.e.*, 116-118.

³⁶⁸ Bozkurt Güvenç, *a.g.e.*, 105-106.

³⁶⁹ Ramazan Şeşen, *a.g.e.*, 135.

³⁷⁰ Mehmet Tezcan, *a.g.m.*, 168.

³⁷¹ Mehmet Tezcan, *a.g.m.*, 168.

koruyarak var olma istekleri ise kendi üzerlerinde siyasi otorite oluşturmayacak dinleri benimsemelerine sebep olmuştur.

2.5. TÜRKLERDE SİYASAL VE SOSYAL DEĞİŞİMLERİN DİNİ-KÜLTÜREL ANLAYIŞLARINA ETKİSİ

Eski Türklerin sosyal ve ekonomik yaşam biçimleri Türklerin dinlerine ve din değişimlerine etki etmiştir. Türkler genel olarak hayvancılık ekonomisinin yaygın olduğu ve yaylak kışlak hayatını sürdürmüşlerdir. Yarı göçebe yaşam tarzını benimseyen Türkler için yerleşik toplumlar ile ilişkiler ürettiklerini satmak ve çeşitli tarım ürünleri başta olmak üzere yerleşik kültür ürünlerini temin etmek adına önemliydi.³⁷² Yerleşik toplumlar ile olan ilişkiler ise sadece ticari boyutla sınırlı kalmıyordu. Kültür ve dinlerin de kültürel etkileşimle yayılmasına vesile oluyordu. Yerleşik kültürler ile kurulan iletişim ve yaşanan problemler Türklerin yaşam biçimlerinde zamanla değişmeye yol açmıştır.³⁷³ Değişen hayat biçimi de Türklerin manevi ve maddi hayatlarında farklı gereksinimler doğmasına neden olmuştur. Bu sebeple yeni bir yaşam düzeni de yeni çözümler gerektirmekteydi. Ekonomik, politik, bürokratik gereksinimlerin değişmesi kadar bunlara paralel olarak dini yaşam da yeni isteklere karşı yeni çözümler gerektirmekteydi. Bu sebeple, Türklerin din değişimlerini daha iyi değerlendirebilmek için sosyal ve ekonomik ilişkilerine bakılması önem arz etmektedir.

Eski Türklerin bozkırdaki hayat tarzı konar-göçer veya atlı göçebelik (pastoral yarı göçebelik) olarak ifade edilmektedir.³⁷⁴ Türklerin yaşam tarzı kaynaklara yansımıştır:

“Bunlar göçebeydiler. Kıl çadırlarda konup göçüyorlardı. Göçebelerde olduğu gibi yer yer grup halinde çadırları vardı.”³⁷⁵

“...dört Türk (kavmi) vardır. Bazıları göçebe, bazıları yerleşiktir.”³⁷⁶

³⁷² Nicola Di Cosmo, "Ancient Inner Asian Nomads: Their Economic Basis and Its Significance in Chinese History," *Journal of Asian Studies*, c.53, s.4 (1994), s. 1113, 1116-1117, <http://www.jstor.org/stable/2059235>.

³⁷³ Anatoly M. Khazanov, *Göçebe ve Dış Dünya: Geçmiş, Gelecek ve Şimdiki Hali Üzerine Mukayese*, çev. Ömer Suveren (İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2015), 315.

³⁷⁴ Salim Koca, *Türk Kültürünün Temelleri* (Ankara: Berikan Yayınevi, 2016), 33; Saadettin Yağmur Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, (Ankara: Berikan Yayınevi, 2012), 120; Abdülkadir İlgen, “Eski Türk Topluluklarında Kılık Kıyafet,” *Türk Dünyası Araştırmaları*, s.132 (2001), s.190; Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1993), 3-4; Anatoly Khazanov, *Göçebe ve Dış Dünya*, 98-99.

³⁷⁵ İbn Fadlan, a.g.e, 10.

³⁷⁶ Mesudi, *Muruc Ez Zeheb*, çev. Ahsen Batur (İstanbul: Selenge Yayınları, 2004), 93.

“Keçeden yapılmış çadırlarda yaşıyorlar, suyu ve yeşillikleri çevrelerinden tedarik ediyorlardı...Her ne kadar T’u-küe’ler sürekli bir yerden bir yere göç edip yer değiştiriyorlarsa da, her birinin kendi toprağı, ülkesi vardı.”³⁷⁷

Türklerin konar-göçerliği ile ilkel toplumların avcı-toplayıcılığa bağlı göçebe yaşam tarzı birbirine karıştırılmamalıdır³⁷⁸. Türklerin konar-göçerlik sisteminde hayvan besiciliğine dayalı üreticilik bulunmaktadır.³⁷⁹ Türklerin bozkırda sürdükleri yaşam biçimi göçebe yaşam tarzından farklı olarak vazgeçilmez unsurlarından biri olan at ve demir unsurlarını içermektedir.³⁸⁰ Göçebe topluluklar ile olan farklılıkları hususunda ise toplum içerisinde dayanışma ve rollere dayalı sosyal ilişkilerin gelişmiş olmasıyla da görülmektedir. Aynı zamanda göçebe topluluklarda devlet teşkilatı oluşturma, bir boya veya aileye bağlı aidiyet geliştirme gibi milli birlik olma bilinci bulunmaktadır.³⁸¹

Türklerin bu yaşam biçimini oluşturmada en önemli unsur iklim ve coğrafi koşullardır.³⁸² Yazları kurak, kışın ise soğuk ve rüzgarlı olan Orta Asya bozkırlarının iklimi çok serttir. Yağış miktarı yıllık 500mm altında olmamasına ve bazen yağın şiddetli sağanaklara rağmen kuraktır.³⁸³ Bitki örtüsü bakımından geniş otlaklar, tarıma pek elverişli olmayan düzlükler, yer yer çöller ve Tanrı dağlarının kuzeyinden takriben tayga ormanları bulunmaktadır.³⁸⁴ Su bakımından ise Orta Asya kaynakları kısıtlıdır. Yer altı kaynak suları ve ilkbaharın başlangıcıyla eriyen kar suları mevcuttur. Fakat Türkler için asıl önemli olan yer altı kaynak sularıdır.³⁸⁵ İklim ve coğrafi koşullar sebebiyle Türklerin yaşam tarzı konar-göçer sisteme dayalı hayvan besiciliği³⁸⁶ olarak şekillenmiştir. Özellikle at ve koyun besiciliği yapan Türkler için yer altı suları bakımından zengin otlaklar önemli yer kaplamaktadır. Sert iklim koşullarının hayvanlarına zarar vermemesi ve gerekli kaynakları bulabilmek için yaylak ve kışlak hayatı sürdürmekteydiler:³⁸⁷

³⁷⁷ Liu Mau Tsai, a.g.e, 20, 23.

³⁷⁸ Christopher I. Beckwith, *İpek Yolu İmparatorlukları: Bronz Çağından Günümüze Orta Asya Tarihi* (Ankara: ODTÜ Geliştirme Vakfı, 2011), xxii.

³⁷⁹ Salim Koca, a.g.e, 33; Saadettin Y. Gömeç, a.g.e, 121; Lazslo Rasonyi, a.g.e, 3-4; Anatoly Khazanov, a.g.e, 100.

³⁸⁰ İbrahim Kafesoğlu, a.g.e, 205-207.

³⁸¹ Salim Koca, a.g.e, 34; Saadettin Y. Gömeç, a.g.e, 121; Abdülkadir İlgen, a.g.e, 190; Anatoly Khazanov, a.g.e, 96.

³⁸² Liu Mau Tsai, a.g.e, 551; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 33.

³⁸³ Abdülkadir İlgen, a.g.e, 190; Salim Koca, a.g.e, 24.

³⁸⁴ Koca, a.g.e, 23.

³⁸⁵ A.g.e, 25.

³⁸⁶ Anatoly Khazanov, a.g.e, 98.

³⁸⁷ Liu Mau Tsai, a.g.e, 551; Lazslo Rasonyi, a.g.e, 49; Salim Koca, a.g.e., 35; Ahmet Taşağıl, a.g.e, 30-31; Anatoly Khazanov, a.g.e, 121-122.

“sabit yaşadıkları toprakları yoktu; su ve mera arayarak yer değiştirirlerdi.”³⁸⁸

“Onların yazlık yiyecekleri at sütüdür. Kış için herkes koyun, at, öküz etinden bol miktarda kurutma (pastırma) yapar. Oraya çok kar yağar. Kırılarda mızrak karın üzerinde durur (mızrak boyu kar yağar). Yazın hayvanlarını İğrak vilayeti tarafındaki Öketağ dedikleri yere götürürler. Kışın kullanmak için, yerin altında ağaçtan yapılmış su depoları (sarnıçları) vardır.”³⁸⁹

“Çoğunlukla hayvan yetiştirmekle uğraşıyorlardı. Nerede su ve otlak varsa oraya göç ediyorlar, uzun zaman aynı yerde kalmıyorlardı. Keçeden yapılmış çadırlarda yaşıyorlardı”³⁹⁰

“Kırgızlar nerede nehirler, otlaklar, güzel iklimler ve meralar varsa oralarda dolaşır dururlar...Yaz kış otlak ve meralar boyunca gezerler... Onlar iklimler, çayırlar ve meralar boyunca gezer dururlar.”³⁹¹

Görüldüğü gibi Türkler, iklim ve coğrafi koşullar sebebiyle sürülerine yaz kış otlak ve su bulmak için yazın yaylak (yazın ikamet ettikleri bölge) kışın ise kışlak (kışın ikamet ettikleri bölge) şeklinde³⁹² hareket ediyordu.³⁹³ Özellikle karlı ve çok soğuk geçen kışlar için dağların güney kesimleri, nehir ve ormanların fırtına, kar ve soğuktan minimum etkilenen kısımlarına geçiyorlardı.³⁹⁴

2.5.1. Türklerde İktisadi Hayat

2.5.1.1. Hayvancılık

Orta Asya bozkırlarında Türklerin ana geçim kaynağı hayvancılığa³⁹⁵ dayanıyordu.³⁹⁶ Hayvan besiciliği Türkler için besin kaynağı, ticaret ürünü ve bozkırda hareket edebilmeleri için bir nakil aracı olması bakımından önemliydi.³⁹⁷ Türkler at³⁹⁸ ve koyun³⁹⁹ başta olmak üzere⁴⁰⁰ keçi,

³⁸⁸ Edouard Chavannes, *a.g.e*, 130.

³⁸⁹ Ramazan Şeşen, *a.g.e*, 79.

³⁹⁰ Liu Mau Tsai, *a.g.e*, 63.

³⁹¹ Abdullah Duman ve Murat Ağarı, çev. *Hudûdü'l Âlem, Mine'l- Meşrik İle'l- Magrib* (İstanbul: Ay Işığı Kitapları, 2018), 51, 55, 67.

³⁹² Wolfram Eberhard, *Çinin Şimal Komşuları*, 76, 78, 87; İbn Havkal, *Sûrat el-Arz*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Yeditepe yayınları, 2017), 443; İbn-i Fadlan, *a.g.e*, 10; *Hudûdü'l Âlem*, 48, 50, 51, 53, 67; Ramazan Şeşen, *a.g.e*, 191.

³⁹³ Jean Paul Roux, *Türklerin Tarihi*, 118; Salim Koca, *a.g.e*, 35; Abdülkadir İlgen, *a.g.e*, 191; Anatoly Khazanov, *a.g.e*, 122-123.

³⁹⁴ Salim Koca, *a.g.e*, 35.

³⁹⁵ Liu Mau Tsai, *Doğu Türkleri*, 21, 63.

³⁹⁶ Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, 17; Saadettin Y. Gömeç, *a.g.e*, 121; Salim Koca, *a.g.e*, 181.

³⁹⁷ Saadettin Y. Gömeç, *a.g.e*, 121.

³⁹⁸ *Hudûdü'l Âlem*, 52,53.

³⁹⁹ *Hudûdü'l Âlem*, 48, 53.

⁴⁰⁰ Wolfram Eberhard, *Çinin Şimal Komşuları*, 68.

az sayıda sığır, geyik ve deve besiciliği⁴⁰¹ yapmışlardır buna karşı domuz besiciliğine dair bir bilgiye rastlanmamıştır.⁴⁰²

“Zira Oğuzlardan 10.000 hayvana (deve, at vs.) 100.000 baş koyuna sahip kişiler görmüşüm.”⁴⁰³

“Kırgız ülkelerinde at, Koyun, öküz yetiştirilir.”⁴⁰⁴

“Müstahkem şehirleri yoktur, göçebe hayatı yaşarlar, at, sığır, koyun çobanıdır, göç ederler”⁴⁰⁵

“Türkistan halkı, kesinlikle toprağı ekip biçmekle uğraşmayan göçebeler ve çobanlardan oluşur.”⁴⁰⁶

“Zenginlikleri inek koyun ve atlardır.”⁴⁰⁷

“Hayvanlarına gelince, onlar harp için çok hayvan beslemek zorunda olmakla beraber, ülkelerinde ihtiyaçlarına yetecek hayvan yetişir. Katır, deve, eşek ve koyun da ihtiyaçlarından fazla miktarda Karluklardan ve Oğuzlardan getirilir. Onlar çok miktarda koyunu ve sürü hayvanı yetiştirirler.”⁴⁰⁸

Türklerin hayvancılık ekonomisinde atın yaşamları için büyük önemi vardı. Atın etinden, sütünden ve derisinden faydalanılırdı. Örneğin; Türklerin kısırak sütünden yaptıkları kırmızı başlıca içeceklerinden biriydi ve atın derisinden faydalanılıyor, tören ve bayramlarda at⁴⁰⁹ kesiliyordu.⁴¹⁰ Atın Türkler için ticari değeri de vardı. Türkler büyük sürüler halinde at besler ve bunu komşu ülkelere satarlardı.⁴¹¹ Konar-göçer halde yaşayan bir topluluk için at aynı zamanda bir nakil aracıydı. Türkler eşyalarını taşımada, sürülerini idare etmede, göç esnasında atlardan yararlanırdı. Bozkır yaşamının vazgeçilmez bir parçası olan atlar sahiplerine büyük prestij sağlardı.⁴¹² Atlar ayrıca birer savaş aracıydı.⁴¹³ Savaş esnasında hızlı hareket etmelerini

⁴⁰¹ İbn Fadlan, *a.g.e*, 18-19.

⁴⁰² İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 304-305; Gömeç, *a.g.e*, 122; Anatoly Khazanov, *a.g.e*, 112,113.

⁴⁰³ İbn Fadlan, *a.g.e*, 18-19.

⁴⁰⁴ Ramazan Şeşen, *a.g.e*, 104.

⁴⁰⁵ Wolfram Eberhard, *Çinin Şimal Komşuları*, 76.

⁴⁰⁶ Ömeri, *a.g.e*, 106.

⁴⁰⁷ *Hudûdü'l Âlem*, 52.

⁴⁰⁸ İbn Havkal, *a.g.e*, 396.

⁴⁰⁹ Liu Mau Tsai, *a.g.e*, 22-23.

⁴¹⁰ Salim Koca, *a.g.e*, 183; Saadettin Y. Gömeç, *a.g.e*, 125,126.

⁴¹¹ Salim Koca, *a.g.e*, 182

⁴¹² Salim Koca, *a.g.e*, 183,188; Saadettin Y. Gömeç, *a.g.e*, 134,124;

⁴¹³ V. Minorsky, "Tamīm Ibn Baḥr's Journey to the Uyghurs," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, c.12, s.2 (1948), s. 284, <https://www.jstor.org/stable/608747>, (18.01.2020).

sağlayan at, büyük bir avantaj sağlıyordu.⁴¹⁴ Hızlı hareket eden süvari birlikleri at üzerinde ok,⁴¹⁵ kılıç ve kargıyı rahatlıkla kullanabiliyordu.⁴¹⁶ Birçok kaynakta Türklerin çoğunlukla atlarıyla dolaştığından ve neredeyse at üzerinde yaşadıklarından bahsedilmektedir.⁴¹⁷ Bu bilgiler atların ve at yetiştiriciliğinin Türkler için önemini göstermektedir.

Türklerin at dışında geniş sürüler halinde besledikleri hayvan ise koyundur. Hem kendi ihtiyaçları hem de ticaret ürünü olarak koyun besiciliği⁴¹⁸ yapılmıştır. Ticaret hususunda Türkler sınır komşularına koyun ihraç ederdi. Müslümanlar, Türklerden ithal ettikleri koyunların tadını çok beğendiklerini⁴¹⁹ ve Türklerin geniş koyun sürüleri⁴²⁰ olduklarını nakletmiştir:⁴²¹ “En makbul, en lezzetli koyun eti Oğuzlardan getirilen koyunun etidir.”⁴²²

Eski Türkler koyunun etinden, sütünden, yününden⁴²³ ve derisinden faydalanmışlardır. Et⁴²⁴, peynir ve yoğurdun başlıca besin kaynakları olması koyunu yaşam için önemli hale getiriyordu. Koyunun yününden kumaşlar, yastık, yorgan, keçe; derisinden ise çizme gibi günlük eşyalar dokunuyordu.⁴²⁵ Günlük yaşamın önemli bir parçası olan koyun dayanıklı bir hayvan olmadığından dolayı yazın yaylalara, kışın ise soğuktan korunabilecekleri kuytu yerlere götürülüyordu.⁴²⁶

Koyun ve at dışında keçi, sığır ve deve de besleniyordu.⁴²⁷ Fakat bu hayvanların besiciliği yoğun olarak yapılmıyordu.⁴²⁸ Sığır yavaş hareket eden yapısından dolayı hareketli bozkır yaşamına uygun değildi ve büyük sürüler halinde beslenmezdi.⁴²⁹ Kağnı ve tekerlekli arabaların çekilmesinde ve etinden, sütünden, derisinden faydalanılmıştır.⁴³⁰ Türkler deve besiciliği de

⁴¹⁴ Jean Paul Roux, *Türklerin Tarihi*, 132-135; Salim Koca, *a.g.e.*, 188.

⁴¹⁵ Özkan İzgi, *Çin Elçisi Wang Yeng-Te'nin Uygur Seyahatnamesi* (Ankara: TTK, 1989), 58; Edouard Chavannes, *a.g.e.*, 131.

⁴¹⁶ Jean Paul Roux, *Türklerin Tarihi*, 134.

⁴¹⁷ Salim Koca, *a.g.e.*, 189; Sadettin Y. Gömeç, *a.g.e.*, 123.

⁴¹⁸ Anatoly Khazanov, *a.g.e.*, 134.

⁴¹⁹ İbn Havkal, *a.g.e.*, 389.

⁴²⁰ Özkan İzgi, *a.g.e.*, 52-53; *Hudûdü'l Âlem*, 48, 50, 51, 52; Ramazan Şeşen, *a.g.e.*, 159.

⁴²¹ Salim Koca, *a.g.e.*, 193; Saadettin Gömeç, *a.g.e.*, 125.

⁴²² İbn Havkal, *a.g.e.*, 389.

⁴²³ Liu Mau Tsai, *a.g.e.*, 63; Ömeri, *a.g.e.*, 91.

⁴²⁴ Wolfram Eberhard, *Çinin Şimal Komşuları*, 86.

⁴²⁵ Salim Koca, *a.g.e.*, 193-194.

⁴²⁶ Salim Koca, *a.g.e.*, 192.

⁴²⁷ İbn Havkal, *a.g.e.*, 396.

⁴²⁸ Saadettin Y. Gömeç, *a.g.e.*, 125.

⁴²⁹ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 305; Anatoly Khazanov, *a.g.e.*, 135.

⁴³⁰ Salim Koca, *a.g.e.*, 194.

yapmışlardır. Orta Asya için ticarete önemli olan deve Türkler tarafından dayanıklı bir hayvan olduğu ve daha fazla yük taşıyabildiği için kullanılmıştır.⁴³¹

2.5.1.2. Ticaret

Eski Türkler ihtiyaçlarını karşılamak ve ellerindeki ürünleri satmak için ticaret ile yakından⁴³² ilgilenmişlerdir. Konar-göçer bir toplum olduklarından tarımsal faaliyetleri az olan Türkler için tarım ürünü ve ipek ithalatı⁴³³ bir hayli önemliydi. Bunun karşılığında Türkler canlı hayvan, et, bal, süt, yoğurt, kürk, yün, kılıç, gürz, kalkan gibi demirden yapılma savaş aletleri ihraç ediyorlardı.⁴³⁴ Türklerin başlıca ihraç ürünlerini at ve koyun⁴³⁵ oluşturmaktadır. Çin başta olmak üzere diğer ülkelere de çok sayıda at ve koyun ihracatı yapılmaktaydı.⁴³⁶ Kürk ihracatı da önemli bir yer tutmaktadır. Türkler avladıkları samur, sansar, sincap, kunduz, tilki gibi hayvanların kürklerini satıyordu.⁴³⁷ Türkler ticaretin güven içerisinde gerçekleşmesi, devam etmesi ve canlanması için serbest ticaret pazarlarının kurulmasına önem vermişlerdir.⁴³⁸

Türklerin Çin'e yaptığı yağma akınlarının incelendiğinde akınların Çin'in Türklerle olan ticari ilişkilerini sınırlandırdığı ve Türklerin rahatça ticaret yapamadığı dönemlerde gerçekleştiği görülmektedir.⁴³⁹ Bir süre sonra Türklerin yağma akınlarını sonlandırmakta başarısız olan Çin, "Türlere istediklerini vermekle"⁴⁴⁰ yani ticari ilişkileri geliştirmekle bu sorunu çözme yoluna gitmiştir.⁴⁴¹ Serbest ticaret pazarlarında mallarını satabilme imkanı bulabileceklerini düşünen Türkler bu pazarların kurulması tekliflerinde bulunmuşlardır. Avrupa Hun hükümdarı Atilla

⁴³¹ Anatoly Khazanov, *a.g.e*, 137.

⁴³² *Hudûdü'l Âlem*, 55.

⁴³³ Liu Mau Tsai, *a.g.e*, 27; Salim Koca, *a.g.e*, 199-200; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 312.

⁴³⁴ Liu Mau Tsai, *a.g.e*, 82; Muhammed b. Ahmed Mukaddesi, *Ahsenü't-Takasim*, çev. Ahsen Batur (İstanbul: Selenge yayınları) 2015, 335, 396; *Hudûdü'l Âlem*, 48, 51, 53; İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2008), 39; Ramazan Şeşen, *a.g.e*, 103; Salim Koca, *a.g.e*, 200-201; Saadettin Y. Gömeç, *a.g.e*, 136; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 312.

⁴³⁵ İbn Havkal, *a.g.e*, 389,396, 414; Mukaddesi, *a.g.e* 335; *Hudûdü'l Âlem*, 48, 49, 50, 51, 52, 53; Ramazan Şeşen, *a.g.e*, 87.

⁴³⁶ Salim Koca, *a.g.e*, 201; Saadettin Y. Gömeç, *a.g.e*, 136

⁴³⁷ İbn Havkal, *a.g.e*, 389,396, 414; Mukaddesi, *a.g.e* 335; *Hudûdü'l Âlem*, 48, 49, 50, 51, 52, 53; Ramazan Şeşen, *a.g.e*, 87; Salim Koca, *a.g.e*, 201; Saadettin Y. Gömeç, *a.g.e*, 136.

⁴³⁸ Salim Koca, *a.g.e*, 203.

⁴³⁹ Anatoly Khazanov, *a.g.e*, 324-325.

⁴⁴⁰ Liu Mau Tsai, *a.g.e*, 27; Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, 89, 107.

⁴⁴¹ Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, 89; Anatoly Khazanov, *a.g.e*, 324-325.

Bizans ile⁴⁴², Göktürkler Çin⁴⁴³ ile bu pazarların kurulması ve serbest ticaret yapma hakkı hususlarında anlaşmışlardır.⁴⁴⁴

Ticaretin önemini kavrayan Türkler, ticaret yollarına egemen olmak ve faydalanmak için çaba göstermişlerdir. Hun döneminde Çin'in İpek yoluna hakim olma politikası ile birlikte başlayan hakimiyet çabaları Göktürk ve Uygurlar döneminde de devam etmiştir. Ak-Hunlara karşı, Göktürklerin Sasaniler ile yaptığı ittifak Ak-Hunlar dağıldıktan sonra bozulmuş bunun üzerine Göktürkler, Bizans ile Sasanilere karşı ittifak kurmuştu. Sasanilerin anlaşmaya sadık kalmaması ve Göktürklerin ticari faaliyetlerini engelleyen davranışları Göktürklerin bu hamleyi yapmasına sebebiyet vermiştir. Bizanslıların da bir süre sonra Göktürklerin düşman olarak gördükleri Avarlar ile anlaşma yapması sonucunda anlaşma geçerliliği yitirmiştir.⁴⁴⁵

Türklerin yaşam tarzı ve ihtiyaçları Çin ile olan ilişkilerini doğrudan etkiliyordu. Pastoral göçebe yaşam tarzını benimsemiş Türkler için ürettiği ürünleri satmak ve çeşitli tarım ürünleri ile yerleşik yaşam ürünlerini satın almak oldukça önemliydi.⁴⁴⁶ Çin ile iyi ticari ilişkiler kuramadıkları dönemde Türkler yağma akınları düzenliyordu. Türklerin yağma ve akınları ise Çin'i farklı çözümler üretmeye sevk ediyordu. Türk akınların korunmak için askeri yöntemler ve hediyelerin yeterli olamayacağını anlayan Çin, politik çözümlere başvurmuştur.⁴⁴⁷ Türk boylarını çeşitli sebepler ile bölme,⁴⁴⁸ Türk kağanları ve halkını asimile⁴⁴⁹ etmeye çalışma ve Türkleri yerleşik yaşama geçirme çabaları⁴⁵⁰ Çin'in politik çözümlerine örnek⁴⁵¹ gösterilebilir. Yerleşik yaşama geçiş toplumun yapısında değişmelere sebep olmaktadır. Bu değişimler ise toplumda ekonomik sıkıntıların artmasına sebep oluyordu. Bu sebeplerle yerleşik yaşam Türkler tarafından istenmeyen bir durum olmuş hatta Türkler yerleşik yaşayan kimseleri aşağılamışlardır.⁴⁵²

2.5.1.3. Tarım

⁴⁴² İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 312.

⁴⁴³ Liu Mau Tsai, *a.g.e.*, 82; İsenbike Togan, Gülnar Kara ve Cahide Baysal, *a.g.e.*, 60; Edouard Chavannes, *a.g.e.*, 297-305.

⁴⁴⁴ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 312.

⁴⁴⁵ Salim Koca, *a.g.e.*, 203-209; Saadettin Y. Gömeç, *a.g.e.*, 137.

⁴⁴⁶ Nicola Di Cosmo, *a.g.m.*, 1113, 1116-1117.

⁴⁴⁷ Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, 107-108, 203; İsenbike Togan, Gülnar Kara ve Cahide Baysal, *a.g.e.*, 44-45; Anatoly Khazanov, *a.g.e.*, 325.

⁴⁴⁸ Liu Mau Tsai, *a.g.e.*, 68-70

⁴⁴⁹ Liu Mau Tsai, *a.g.e.*, 77-78, 552; Talat Tekin, *a.g.e.*, 35, 39.

⁴⁵⁰ Anatoly Khazanov, *a.g.e.*, 325.

⁴⁵¹ Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, 174, 203; Edouard Chavannes, *a.g.e.*, 44-45; Liu Mau Tsai, *a.g.e.*, 174-175, 513, 552; Anatoly Khazanov, *a.g.e.*, 324-326.

⁴⁵² Anatoly Khazanov, *a.g.e.*, 178, 179, 317

Orta Asya bozkırlarının iklim ve toprak özellikleri yaygın biçimde tarım yapılmasına olanak sağlamıyordu. Türkler elbette hem kendileri hem de hayvanları için tarım yapıyordu. Fakat tarım⁴⁵³ Türkler için hayvancılık gibi başlıca bir geçim kaynağı olmamıştır.⁴⁵⁴ Tarımın Türk ekonomisinde az yer tutmasına rağmen tarımın ve yanı sıra yerleşik yaşamın getirdiği ekonomik avantajlar zaman zaman Türklerin yerleşik yaşama geçiş fikirlerinin ortaya çıkmasına sebep oluyordu. Göktürk döneminde Türk kağanlarının Çin kültürüne özenme ve yerleşik yaşama geçme arzuları⁴⁵⁵ bunlara örnek⁴⁵⁶ gösterilebilir.

Türklerin başlıca tarım ürünlerini elde ettiğimiz bilgiler dahilinde darı, buğday, çavdar, arpa, pirinç, pamuk ve bakla oluşturmaktaydı. Buradan özellikle arpa ekimi atların beslenmesi için önemliydi. Türkler yeteri kadar tarım faaliyeti yürütemediği için gerekli olan hububatı başlıca Çin olmak üzere diğer ülkelerden ithal ediyordu.⁴⁵⁷ Tarım alanında daha fazla üretmek için Çin'den 692-716 yıllarında tohumluk buğday ve 3 bin adet tarım aleti almıştır.⁴⁵⁸ Kaynaklardan elde ettiğimiz bilgilere göre Türkler ekim işleminde kullanılan saban, buğday öğütmeye yarayan değirmen gibi aletleri⁴⁵⁹ kullanıyordu.⁴⁶⁰

2.5.2. Sosyal Hayat

Türklerin konar-göçer yaşam tarzını benimseyip yaylak ve kışlak hayatı sürdürdüğünden bahsetmiştik. Bu yaşam tarzından sebeple Türkler genel olarak çadırda⁴⁶¹ yaşardı.⁴⁶² Türklerde şehircilik görülmüş⁴⁶³ olsa da çadır-şehir dışında⁴⁶⁴ taşınmaz konut olarak şehirciliğe Türklerde az⁴⁶⁵ rastlanmıştır.

Türkler genel itibarıyla yaylak ve kışlak hayatı çerçevesinde yaşamış olsa da şehircilik faaliyetlerinde de bulunmuşlardır. Türkler tarım ve şehircilik faaliyetlerinin gelişmesi için

⁴⁵³ Kaynaklarda Türklerin tarımla az ilgilendiği yer almaktadır. Bkz. Ramazan Şeşen, *a.g.e*, 104; Kürşat Yıldırım, "Sung Yün'ün Türkistan'daki Seyahati," 285; Ömeri, *a.g.e*, 106.

⁴⁵⁴ Salim Koca, *a.g.e*, 195-196; Saadettin Y. Gömeç, *a.g.e*, 139; Lazslo Rasonyi, *a.g.e*, 50.

⁴⁵⁵ Jean Paul Roux, *Türklerin Tarihi*, 127.

⁴⁵⁶ Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, 87-88, 153.

⁴⁵⁷ Salim Koca, *a.g.e*, 196; Lazslo Rasonyi, *a.g.e*, 52-53.

⁴⁵⁸ İsenbike Togan, Gülnar Kara ve Cahide Baysal, *a.g.e*, 41.

⁴⁵⁹ Wolfram Eberhard, *Çinin Şimal Komşuları*, 67-68, 77; Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, 17; Özkan İzgi, *a.g.e*, 58; Ramazan Şeşen, *a.g.e*, 87.

⁴⁶⁰ Salim Koca, *a.g.e*, 197-198; Saadettin Y. Gömeç, *a.g.e*, 138.

⁴⁶¹ Liu Mau Tsai, *a.g.e*, 63; Wolfram Eberhard, *Çinin Şimal Komşuları*, 65, 76, 86; İbn Havkal, *a.g.e* 442; *Hudûdü'l Âlem*, 53, 55.

⁴⁶² Salim Koca, *a.g.e*, 159

⁴⁶³ Ramazan Şeşen, *a.g.e*, 84.

⁴⁶⁴ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş I* (Ankara: Kültür Bakanlığı yayınları: 1978), 44-48.

⁴⁶⁵ Ramazan Şeşen, *a.g.e*, 93.

Çin'den kaçan köylülere toprak verip tarım yapmalarına izin vermiştir.⁴⁶⁶ Bu dönemde Türklerin yaygın olmasa da şehir hayatı sürdürmüşler, fakat şehirde ziraat ve ticaretten ziyade daha çok askerlik ve yöneticilik yapmışlardır.⁴⁶⁷ Türklerde İslamiyet öncesi dönemde şehirciliğin ve yerleşik yaşamın en önemli örneklerini verenler Uygurlardır. Uygurların Maniheizm'i kabulünün ardından yerleşik yaşamın Türkler arasında yayılmasıyla şehircilik kültürü Uygurlar arasında yaygın hale gelmeye başlamıştır.⁴⁶⁸

Uygurların şehirciliği ile ilgili bilgileri sadece Çin kaynaklarında değil Arap kaynaklarında da rastlayabiliyoruz. Tahminen 821 yılında Arap mücahit Temim bin Bahr'ın Uygur Devleti'nden geçerken naklettiği gözlemlerine göre Uygur Hakanının şehri surlar ile çevrilmiş ve on iki kapısı bulunmaktadır. Bu şehrin çevresinde birbirine bitişik halde kasaba ve köylerin olduğunu kaydetmiştir.⁴⁶⁹ Arap coğrafyacıları eserlerinde Türk şehirlerinden bahsetmişlerdir. Şehirlerde bulunan evlerin çoğunun kerpiçten yapıldığı ve bazılarının surlarla çevrili olduğu kaynaklarda yer almaktadır.⁴⁷⁰ Fakat bu durumları hakkında ayrıntılı bilgiler mevcut değildir. Bu bilgilerden hareketle Türkler hakkında şehirciliğin yavaş yavaş geliştiğini görebiliriz.⁴⁷¹

2.5.3. Sosyal Yapı

Türk toplumunun en küçük birimi “oğuş” adı verilen ailedir. Türk ailesi ataerkil aile yapısına sahipti ve çekirdek aile özelliği⁴⁷² gösteriyordu. Ailenin geçimini sağlama, evlatların evlendirilmesi, ailenin korunması ve yönlendirilmesi gibi görevlerden baba birincil olarak sorumluydu.⁴⁷³ Annenin de ailede söz hakkı bulunuyordu. Yapılacak işler ve sorumluluklar anne ve baba arasında iş bölümüne göre paylaşılıyordu. Bu iş bölümünde kadın ağırlıklı olarak ev işleri ile meşgul oluyordu. Yemek yapmak, temizlik, çocukların bakımı, hayvanlara bakılması, hayvansal ürünlerden peynir gibi yiyeceklerin yapılması, keçe yapmak, çadırı hazırlamak ve sökmek, dikiş dikmek gibi görevler kadının aile içerisindeki sorumluluklarındandır.⁴⁷⁴

⁴⁶⁶ Wolfram Eberhard, *Çin tarihi*, 139.

⁴⁶⁷ Faruk Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019), 19.

⁴⁶⁸ Özkan İzgi, *a.g.e*, 50, 57; V. Minorsky, *a.g.e*, 283; Faruk Sümer, *a.g.e*, 23-24.

⁴⁶⁹ Minorsky, *a.g.e*, 283; Sümer, *a.g.e*, 31.

⁴⁷⁰ Ömeri, *a.g.e*, 106-108.

⁴⁷¹ Faruk Sümer, *a.g.e*, 35,39.

⁴⁷² Salim Koca, *a.g.e*, 147; Anatoly Khazanov, *a.g.e*, 232.

⁴⁷³ Salim Koca, *a.g.e*, 144.

⁴⁷⁴ Salim Koca, *a.g.e*, 145.

Aileler ve urug adı verilen aileler birliğinin bir araya gelmesiyle boylar oluşmaktaydı.⁴⁷⁵ Boyun başında boy beyi bulunurdu. Bey olarak seçilecek kişinin cesur, maddi olarak varlıklı, adaletli aile reislerinden⁴⁷⁶ seçilirdi. Boyun içerisinde Türk devletlerinde görülen “toy” benzeri bir meclis bulunurdu. Meclis yeleri aile, urug reislerinden seçilirdi. Bey olmaya layık görülen kişi meclis tarafından seçilir ve kendisinden boyun çıkarlarını koruması, zaruri olduğu takdirde birlikleri ile savaşması, boy içinde hak ve adaleti sağlaması beklenirdi.⁴⁷⁷

Boylar özellikle yaylak ve kışlak paylaşımları için önemli bir yere sahipti. Her boyun kendisine ait yaylak ve kışlak arazileri vardı. Yaylak bütün boyun ortak malı sayılırken kışlak hususunda kişilerin kendine ait soğuktan korunaklı yer edinme hakkı vardı. Boy beyi yaylak ve kışlak arasında g zamanına karar ve hareketi sağlardı. Her boyun kendine ait bir tamgası vardı.⁴⁷⁸ Hayvanlarına bu tamgayı çubukla vururlar⁴⁷⁹ ve diğer boyların hayvanları ile karışmalarını engellerler idi.⁴⁸⁰

Boylar ise bir araya gelip bodunu oluşturuyordu. Bodun tek başına var olabildiği gibi bir devlete de mensup olabiliyordu. Bodun birliği içerisinde akraba olmayan boylar bulunabiliyordu. Yönetimi ise boy beylerinden birisinin bodunun toprak genişliği ve askeri gücüne göre yabgu, şad, ilteber nvalarından biriyle seçilmesiyle yapılırdı.⁴⁸¹

Türk bodunu idare edenler “ak kamag bodun” ve idare edilenler “kara kamag bodun” olarak ikiye ayrılırdı.⁴⁸² Bodunun içerisinde boylar hiyerarşisi bulunmaktadır. Devletin yöneticisi kağan veya bodunun lideri yabgu bu hiyerarşinin en st noktasında bulunmaktadır. Görevleri arasında boyları birliğe bağlı tutmak, vergi toplamak, seferleri yönlendirmek, halkın ihtiyaçları ile ilgilenmek yer almaktadır. Kağana en yakın olan kesim askeri ve idari yönetimde olan kişilerdi.⁴⁸³

Türk toplumu için kara bodunun beylerinin sözünden çıkmaması ve beylerine sadık kalmaları ğtlenmiştir. Türk devleti için beylerin sadakati, halkın sadakatinden daha önce gelmiştir. Beyler ve halk arasındaki davranış farklılıkları ve rolleri değişiklik gösterebilmektedir.⁴⁸⁴

⁴⁷⁵ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 221; Salim Koca, *a.g.e*, 162.

⁴⁷⁶ Wolfram Eberhard, *inin şimal Komşuları*, 86.

⁴⁷⁷ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 221-222; Salim Koca, *a.g.e*, 162.

⁴⁷⁸ Kaşgarlı Mahmud, *a.g.e*, 276.

⁴⁷⁹ Liu Mau Tsai, *Doğu Türkleri*, 21.

⁴⁸⁰ Kaşgarlı Mahmud, *a.g.e*, 276; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 223; Salim Koca, *a.g.e*, 163.

⁴⁸¹ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 223; Salim Koca, *a.g.e*, 164

⁴⁸² Sergey G. Klyaştornıy, *a.g.e*, 201; Salim Koca, *a.g.e*, 143

⁴⁸³ Sergey G. Klyaştornıy, *a.g.e*, 201.

⁴⁸⁴ Sergey G. Klyaştornıy, *a.g.e*, 201-202.

Örneğin bodunun, ilin sıkıntıya düşmesi beylerin savaştan kaçıp, kağana ihanet eden beylerden ve savaşa canını verip telef olan kara bodundan bahsedilirken aynı zamanda beylerine itaat etmeyen ve telef olan kara boduna da öğütler verilmiştir.⁴⁸⁵

Kağanın hedefi, beylerin kendisine itaati ve bodunun da beylerin itaati altından çıkmamasıdır. Kağan- boylar birliği ilişkisi ve beyler- halk ilişkisi ganimet ve mal paylaşımından oldukça etkilenir. Ganimet ve zenginliği birliği ve beyleri ile paylaşmayan kağan veya yabgular desteklerini kaybedebilir⁴⁸⁶ veya boy beyleri tarafından öldürülebilirdi.⁴⁸⁷ Beyler veya Kağanların boduna karşı sorumlulukları ise halkın ihtiyaçlarının karşılanmasıdır. Orhun yazıtlarında Bilge Kağan'ın halkını zenginleştirmek için gece gündüz uyumadan çalışması, aç olanları doyurması, çıplakları giydirmesi bu hususta örneklerdir. Kağanın bu başarısı aynı zamanda tek başına değil akrabaları "urug"ları veya bey sınıfı yardımıyla olmaktadır. Bilge kağanın halk için çalışırken kardeşinden destek aldığını Kül Tegin ile beraber halk için çalıştıklarını söyler.⁴⁸⁸

Görüldüğü üzere Türklerin atlı yarı göçebe yaşam tarzı ve ticari ilişkileri neticesinde birçok medeniyet ile karşılaşmıştır. Türkler, özellikle Çin ve Soğdlular ile gerek diplomatik gerekse ticari ilişkileri sebebiyle devamlı temas halinde olmuşlardır. Bu temaslar ise karşılıklı kültürel etkileşimi de beraberinde getirmiştir. Zaman içinde Türklerin geleneksel yapılarında meydana gelen değişim⁴⁸⁹ problemlerinin çözümünde ise kültürel temaslar vasıtasıyla tanınan yeni dinler çözüm⁴⁹⁰ oluşturmuş olabilir. Bu sebeple, Türklerin din değişimlerinde etkili olan Soğdlar ile ilişkiler ve ardından Türklerin benimsediği Budizm, Maneiheizm, Yahudilik ve İslam dinleri sırayla ele alınacaktır.

⁴⁸⁵ Talat Tekin, *a.g.e*, 37, 43; Sergey G. Klyashorniy, *a.g.e*, 201-202.

⁴⁸⁶ İsenbike Togan, Gülnar Kara ve Cahide Baysal, *a.g.e*, 20.

⁴⁸⁷ Sergey G. Klyashorniy, *a.g.e*, 203.

⁴⁸⁸ Talat Tekin, *a.g.e*, 45, 69; Mehmet Ölmez, haz. *Orhon- Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları: Metin, Çeviri, Sözlük* (Ankara: Bilgesu Yayıncılık, 2013), 71; Sergey G. Klyashorniy, *a.g.e*, 203.

⁴⁸⁹ Gök Türk'lerde Bilge Kağan'ın Budizm'i benimseme ve yaşam tarzı değiştirme isteği bkz. s. 75-77. Şinasi Tekin'in Uygurlar'da bahsettiği yerleşik yaşama geçişin hızlanması. Bkz. Şinasi Tekin, *a.g.e*, 5. Ayrıca Böğü Kağan'ın yönetici elit ve halk için istediği değişimler için bkz. s. 86-91.

⁴⁹⁰ Robert Montgomery bu konu hakkında, yeni tanınan bir dinin, toplumda var olan problemlere çözüm sunması durumunda kabul edilebileceğini düşünmektedir. Bkz. s. 7, 8. Ayrıca bkz. Robert L. Montgomery, "The Spread of Religions and Macrosocial Relations", *Sociological Analysis*, c.52, s.1 (1991), s.

3. BÖLÜM III: TÜRKLERİN BENİMSEDİĞİ DİNLER

Türklerin din değişimlerinde toplumun sosyal ve iktisadi durumu kritik rol oynamıştır. Orta Asya coğrafyasında ana geçim kaynağı hayvancılık olan Türkler için ticaret yapmak,⁴⁹¹ ticaret yolları üzerinde hakimiyet kurmak,⁴⁹² aşırı soğuk ve sıcak iklim değişikliklerinin ve dolayısı ile zaman zaman kıtlıkların yaşandığı bu topraklarda ticaret hayati bir öneme sahip idi.⁴⁹³ Ticaret hem istikrarlı bir geçim kaynağı hem de kurulan imparatorlukların artan mali yükünü karşılayabilecek yüksek gelirleri elde etmenin yegane yolu idi.⁴⁹⁴ Bu nedenle Türkler, Çin, Soğd, Pers ve Bizans ile başta olmak üzere birçok toplum ile ticari ilişkiler geliştirdiler. Ticaret yapmak ve hakimiyet sahalarında geçen İpek yolunu kontrol etmek⁴⁹⁵ onları ekonomik ve sosyal olarak geliştirdiği gibi farklı kültürlerle etkileşim⁴⁹⁶ içine girmelerine de sebep olmuştur.⁴⁹⁷ Kurulan büyük devlet ve imparatorluklar, Hazar Deniz’ine kadar uzanıyor ve hakimiyet sahaları içinde pek çok din ve kültürle çok sıkı münasebetlere giriliyordu. Bu da toplumun sosyo-kültürel yapısı üzerinde derin değişim ve dönüşümlere yol açıyordu.⁴⁹⁸

Türklerin geleneksel dinlerinin ve Şamanizm’in değişen yaşam koşulları karşısında topluma yeterli gelmemesi sebebiyle karşılaştıkları evrensel dinler Türkleri etkiliyordu.⁴⁹⁹ Bu bağlamda Türkler başta Çin olmak üzere Soğdlar aracılığıyla tanıdıkları Budizm’den etkilenmiştir. Daha sonra yine Soğdlar aracılığı ile kabul edilen Maniheizm, Türklerin ilk ciddi din değiştirme

⁴⁹¹ Salim Koca, *a.g.e*, 203; Nicola Di Cosmo, *a.g.m*, 1116-1117.

⁴⁹² Salim Koca, *a.g.e*, 207-209; Saadetttin Y. Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, 137.

⁴⁹³ Anatoly Khazanov, *a.g.e*, 166-167.

⁴⁹⁴ Peter B. Golden, *Dünya Tarihinde Orta Asya*, çev. Yahya Kemal Taştan (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2018), 70; Anatoly Khazanov, *a.g.e*, 180, 320.

⁴⁹⁵ Saadet Çağatay ve Semih Tezcan, “Köktürk Tarihinin Çok Önemli Bir Belgesi: Sogutça Bugut Yazıtı,” *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, c.23-24, s.1975-1976 (1976), s.248-250.

⁴⁹⁶ Saadet Çağatay ve Semih Tezcan, *a.g.m*, 249-250.

⁴⁹⁷ Hans J. Klimkeit, "Christians, Buddhists and Manichaeans in Medieval Central Asia," *Buddhist-Christian Studies*, c.1 (1981), s.47, 48, <https://www.jstor.org/stable/1390097>, (18.01.2020);; Hans J. Klimkeit, "Buddhism in Turkish Central Asia," *Numen*, c.37, s.1 (1990), s.57- 58. <https://www.jstor.org/stable/3269824>, (18.01.2020).

⁴⁹⁸ Saadetttin Y. Gömeç, *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, 10.

⁴⁹⁹ Hans J. Klimkeit, "Christians, Buddhists and Manichaeans in Medieval Central Asia," 47.

hareketi olmuştur.⁵⁰⁰ Bu duruma göre, Türklerin diğer medeniyetler ile kurdukları kültürel bağlar ve ilişkiler Türklerin yaşam biçimini ve dinlerini de değiştirmelerinde etkili olmuştur.

Birinci bölümde bahsedildiği üzere din değişiminde yeni dini temsil eden toplum ve yeni dinin nasıl tanıtıldığı önem taşımaktadır. Eğer toplum yeni din karşısında asimilasyon korkusu yaşıyorsa yeni dini reddedebilir. Reddetme sonucunda ise ya toplumda geleneksel dine dönüş yaşanabilir ya da çevrede bulunan alternatif dinlere yönelim başlayabilir.⁵⁰¹ Bu duruma olarak Türklerin Budizm meselesinde Çin asimilasyonundan çekinmesi sebebiyle Soğdlar aracılığıyla tanıdıkları Maniheizm'i benimsemesi örnek gösterilebilir.⁵⁰² Buna karşın Türklerin Soğdlar ile kurdukları iktisadi ve kültürel bağlar, iki toplum arasında etkileşimi arttırmıştır. Yeni din ve temsilcisi olan toplum tehdit olarak algılanmaz ve yeni din, tanıtılan toplumda halihazırda var olan problemlere çözüm üretebiliyorsa, yeni din kabul benimsenebilirdi.⁵⁰³ Örneğin, Soğdlar ile barışçıl ilişkiler kurulmuş; kültürel, ticari, bürokratik ve diplomatik ilişkiler geliştirilmiştir.⁵⁰⁴ Böylece Soğd toplumu tehlike olarak görülmemiştir. Dolayısıyla Türkler, Soğdlar aracılığı ile tanıdıkları dinlere karşı ilgili olmuşlardır. Bu sebeple, Türklerin din değiştirmelerinde etkili olan Soğdlar ile ilişkiler önem arz etmektedir.

3.1. TÜRK-SOĞD İLİŞKİLERİ

Maveraünnehir'in barışsever halkı olarak da bilinen Soğdların Türkler ile olan ilişkileri, Türk dini hayatının yönünü ve çeşitliliğini anlamak için önemli yer tutmaktadır. Bu ilişki kurdukları toplumlar içinde Soğdları ayrı bir yeri vardır. Soğdlar, merkezi bir hükümeti ve ordusu olmayan tüccar bir topluluktur. Yüzyıllar boyunca İpek yolu ticaretinde söz sahibi olabilmenin büyük bir siyasi ve askeri güç gerektirmesi dolayısı ile Soğdlar, Türklerle İş birliği yapmaya büyük özen göstermişlerdir. Türkler de bu iş birliğini kendi çıkarlarına uygun bulmuşlardır. Çünkü Türkler, Soğdların ticari ve bürokratik tecrübelerinden yararlanmak istemişlerdir. Bu yakın ticari ve siyasi iş birliği beraberinde kültürel etkileşimi ve Türklerin Soğd etkisi ile din değiştirmelerinde çok etkili olmuşlardır. Ticari ve diplomatik ilişkiler ile başlayan Türk-Soğd yakınlığı kültür aktarımı ile devam etmiştir. Türk devletleri içinde başarılı bürokratik, ekonomik ve diplomatik

⁵⁰⁰ Étienne De La Vaissière, *Sogdian Traders: A History*, trans. James Ward (Leiden: Brill, 2005), 203,204; Sergey G. Klaystorniy, *a.g.e*, 211-212; Jean Paul Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, 131-132; Hans J. Klimkeit, "Buddhism in Turkish Central Asia," 57; Özkan İzgi, *a.g.e*, 18-19; Étienne De La Vaissière, *a.g.e*, 223.

⁵⁰¹ Robert Montgomery, *a.g.e*, 38-39.

⁵⁰² Colin Mackerras, "Uygurlar", Denis Sinor der., *Erken İç Asya Tarihi (425-459)*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2000), 444; Étienne De La Vaissière, *a.g.e*, 223.

⁵⁰³ Robert Montgomery, *a.g.e*, 38.

⁵⁰⁴ Étienne De La Vaissière, *a.g.e*, 200, 224-225.

etkinlikleri ile Türklerin güvenliğini kazanmışlardır. Birçok kavim ile temas halinde olan Soğdlar, birçok dinle de tanışıyorlardı. Bu şekilde ise birçok bölge arasında kültürlerin ve dinlerin tanınmasını ve taşınmasını sağlıyorlardı. Türklerin Budizm, Nesturilik ve Maniheizm'i benimsemesinde Soğdlar büyük etkiye sahiptir. Türk din değişimlerinin sebeplerinin daha iyi anlaşılması için Türk-Soğd ilişkilerinin incelenmesi gerekmektedir.

Sogdiana, zaman içinde farklı sınırlarla belirtilmiş olsa da Maverainnehir'in Buhara, Semerkant, Zereşan bölgelerinde yaşayan Soğdların ana vatanıdır.⁵⁰⁵ Sogdiana, konumu itibarıyla kavşak konumundaydı. Hindistan, İran ve Batı arasında yer alması bölgeyi uğrak noktası haline getirmiştir. Soğdlar coğrafi konumlarının etkisiyle, ticaret, kültür ve dinleri doğu ve batı ekseninde taşıyıcıları olmuştur.⁵⁰⁶ Merkezi bir devlet yapısından ziyade şehirlere hakim olan prenslikler şeklinde örgütlenmişlerdi. Büyük oranda ticaret ile ilgilenen Soğdlar aynı zamanda devletler arası diplomatik da yapıyordu. Ticaret ve diploması ile ilgili olmaları Soğdların barışçıl politikaları benimsemelerine katkı sağlamıştır.⁵⁰⁷ Soğdlular çocuklarına ticaret, okuma-yazma ve Türkçe-Çince gibi yabancı dilleri öğreterek büyütüyorlardı.⁵⁰⁸ Sık seyahat etmeleri ve geçiş güzergahı üzerinde bulunmaları sebepleriyle birçok din ve kültürü tanıyan Soğdlar, Hristiyanlık, Maniheizm, Budizm, Zerdüştlük gibi inançları benimsemişlerdi. Soğdlar ayrıca dinlerin farklı coğrafyalarda tanınmalarına vesile olmuş ve inandıkları dinlerin misyonerliklerini de yapmışlardır.⁵⁰⁹

Orta Asya'da geniş sınırlara ulaşan Gök-Türk Devleti, Asya ticaret yollarının önemli bir kısmında bulunuyordu. Genişleyen sınırları ile Gök-Türkler, Çin, Sasaniler ve Akhunlar ile sınır komşusu olmuştu. Bizans-Çin arasında bulunan ticaret yollarının önemli kısmında bulunan Gök-Türkler, gelişmiş ticaret ağına sahip Soğdlu tüccarlar ile ticari ilişkiler kurmuştu. Tecrübeli Soğd tüccarlar, sadece ipek yolu ticaretinde değil aynı zamanda Gök-Türklerin politik ve diplomatik ilişkilerinde de aktif rol alıyordu. Gök-Türk-Bizans ilişkilerinin mimarı olarak görülen Soğdlar, Gök-Türk Devleti'nin geniş sınırları ve gücü sayesinde ticaret ağlarını daha da büyütülmüştür.⁵¹⁰ Uygur Devleti'nin An-Lu-Shan isyanını bastırması esnasında Soğdlular ile kurulan dini bağlar da, Türk-Soğd ilişkilerini geliştirmiş ve Soğdlar Uygur Devleti'nde güçlü

⁵⁰⁵ Edouard Chavannes, *a.g.e.*, 184- 185; Süer Eker, "Orta Asya'nın Gizemli Halkı: Soğdlular, Soğd ve Soğdca," *Türkbiliş*, s.24 (2012), s. 81.

⁵⁰⁶ Süer Eker, *a.g.m.*, 83.

⁵⁰⁷ *A.g.m.*, 84.

⁵⁰⁸ *A.g.m.*, 84.

⁵⁰⁹ *A.g.m.*, 85; Peter B. Golden, *Dünya Tarihinde Orta Asya*, 94; Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, 206.

⁵¹⁰ Étienne De La Vaissière, *a.g.e.*, 197.

politik güç elde etmiştir.⁵¹¹ Türk-Soğd yakınlığı, Türklerin Soğd kültüründen etkilenmesine yol açmıştır. Soğd kültürünün Türklere olan etkilerini Soğdca yazılan⁵¹² Gök-Türk ve Uygur yazıtları ile görebiliriz.⁵¹³

560 yılında Gök-Türklerin İpek yolu ticareti için Akhun topraklarına girmesi ile Türk-Soğd iş birliği başlamıştır.⁵¹⁴ Türk ve Soğd ilişkilerinin gelişmesi sonucunda ipek yolunun önemli tüccarlarından olan Sasaniler ile Türklerin ticari ilişkilerini de azalmıştı.⁵¹⁵ Böylece, bozkırda ticaretin akışını büyük ölçüde Soğdlu tüccarlar sağlıyordu.⁵¹⁶ Soğdların danışmanlığı ve ticari başarısı ile Türklerin elindeki ipeğin batıya ihraç edilmesi ise Gök-Türk Devleti'nin güçlenmesini sağlıyordu.⁵¹⁷ 5. ve 6. Yüzyıllarda bozkır ticaretinde etkili olmaya başlayan Soğdlar, Türklerin Çin'i vergiye bağlaması ile her yıl Çin'den gelen İpeği, ilk olarak Sasanilere satmak istemişti. Sasaniler ile anlaşılammaması sonucu, Türklerin ipekleri Soğdlu elçiler vasıtasıyla Bizans'a satılmıştı.⁵¹⁸

Sasani İmparatorluğu'nun Türklerin ilerleyişinden ve ticari gücünden endişe etmesi, Türklerin koruması altındaki Soğdların batıya ipek ticareti yapmasını engelleyen boyuta gelmesine sebep olmuştu.⁵¹⁹ Sasanilerin kendi içlerinde güçlü bir ticari sınıfın olmasından dolayı Soğdlar kendine yer edinememişti.⁵²⁰ Buna ek olarak Sasanilerin, Soğdlu tüccarların casus vb aktivitelerde bulunabileceklerinden endişe etmesi ve kendi ticari çıkarlarını gözetmeleri Soğdların Sasani sınırları içinde ve batıya doğru serbestçe ticaret yapamamasına sebep oluyordu.⁵²¹ Türk-Soğd işbirliği sebebiyle Sasani ilişkilerinin gerilmesi, Türk-Soğd işbirlikçilerini ticari sahada başka ittifaklar aramaya itmiştir. Sasanilerin, Soğdların dolaylı olarak Türklerin serbest ticaret yapmasını engellemesi⁵²² ise Soğdluların Bizans ile Gök-

⁵¹¹ A.g.e, 197.

⁵¹² Saadet Çağatay ve Semih Tezcan, a.g.m, 249,250.

⁵¹³ Hans J. Klimkeit, "Buddhism in Turkish Central Asia," 57-58.

⁵¹⁴ Étienne De La Vaissière, a.g.e, 200.

⁵¹⁵ Edouard Chavannes, a.g.e, 298; Peter B. Golden, *Dünya Tarihinde Orta Asya*, 70.

⁵¹⁶ Edouard Chavannes, a.g.e, 297-298; Étienne De La Vaissière, a.g.e, 199.

⁵¹⁷ Peter B. Golden, *Dünya Tarihinde Orta Asya*, 70.

⁵¹⁸ Étienne De La Vaissière, a.g.e, 209,210; Sergey G. Klayştorniy, a.g.e, 131,132.

⁵¹⁹ Étienne De La Vaissière, a.g.e, 229-230; Jean Paul Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, 135.

⁵²⁰ Étienne De La Vaissière, a.g.e, 227-228; Sergey G. Klayştorniy, a.g.e, 132.

⁵²¹ Étienne De La Vaissière, a.g.e,230; Sergey G. Klayştorniy, a.g.e, 132; Jean Paul Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, 135; Grousset, a.g.e, 96.

⁵²² Gök-Türk ve Sasaniler arasında geçen olayı Chavannes şu şekilde aktarmaktadır: “Maniah adlı birinin yönetimindeki bir Soğd heyeti, Türk kağanı Dizabul'un (İstemi'nin) onayını aldıktan sonra, 568'den daha önceki bir tarihte Hüsrev Anuşirvan'la görüşmeye gitti. Anuşirvan'ın Katulf adında Eftalit asıllı bir danışmanı vardı. Bu adam, karısına hakaret eden kraldan intikam almak amacıyla ülkesini Türklere teslim ettikten sonra Perslere sığınmıştı. Muhtemelen ipek ticaretinin hangi şartlar altında yapıldığını biliyordu. Sonradan herhangi bir şekilde suçlanmamak ve Türklerden gelecek

Türkler arasında diplomatik ilişkiler geliştirmesiyle sonuçlanmıştır.⁵²³ Elçilik heyetinin hazırlanması ile lider olarak Soğdlu Maniah, Gök-Türkler adına elçi olarak Bizans'a gitmişti. Sasani İmparatorunun aksine, Maniah Bizans İmparatoru ile anlaşma sağlamıştır.⁵²⁴ Sasanilerin Türklerle olan iyi ilişkilerinin sekteye uğradığı dönemde, Soğdiana'da yaygın olan Budizm de gerilemiş ve Zerdüştlük yayılmaya başlamıştı. 630 yılında Hsüan-Tsang, Sogd illerinde Budist manastırlarını sadece güney sınırlarında gördüğünü nakleder. Aynı zamanda Budist manastırların kapatıldığı ve ibadetlerin Zerdüştlerce engellendiği⁵²⁵ kayıtlara geçmiştir.⁵²⁶

Soğdlar ile iyi ticari ilişkilerin gelişmesi, Türklerin Soğdlara olan güvenini arttırmıştır. Türk Kağanlarının devlet yönetiminde Soğdlara yer veriyorlardı.⁵²⁷ Hatta Çinliler bu durumdan rahatsız olmaktaydı. Yıllıklarda bununla ilgili şu bilgiler yer almaktadır:

“Bunun üzerine (P'ei) Kü imparatora yeniden şöyle dedi: “T'u-küe'ler sade ve basit insanlardır, aralarına kolaylıkla nifak sokulabilir; ne yazık ki aralarında onları yöneten ve akıl veren kötü niyetli, tilki gibi kurnaz çok Hu (Barbar)”⁵²⁸ var.”⁵²⁹

“Hie-li onların T'u-küe'lerinden uzaklaştı ve Hularla (=Sogdilerle) yakınlaştı; bu Hular (=Sogdiler) kaypak bir kişiliğe sahip. Büyük bir ordu gönderirsek, onlarda iç kargaşalar oluşacaktır.”⁵³⁰

Çin kaynaklarına göre Gök-Türk hükümdarı El Kağan devlet kademelerine Çinli ve Soğdluları yerleştiriyordu. Kaynağa göre El Kağan Soğdlulara devlet işlerinde çok güveniyordu. Çin kaynaklarında El Kağanı'nın durumu hakkında nakledilenler şu şekildedir:

herhangi bir ipekten yararlanmamaya kararlı olduğunu göstermek için, Hüsrev'i getirilen hediye ipekleri satın almaya fakat bilahare halkın gözü önünde yakmaya ikna etti. İsteği aynen yerine getirildi ve elçiler oldukça öfkeli bir vaziyette geri döndüler. Dizabul (İstemi) olayı hazmedemeyerek yeni temsilciler gönderdi, fakat hepsi zehirlendiler ve ancak birkaç tanesi kaçmayı başarabildi. Türklerin çıkıp gelmesini önlemek için ayrıca İran havasının öldürücü olduğu şeklinde dedikodular da yayıyorlardı. Bu söylenti, oldukça kurnaz olan ve adamlarının haince yok edildiklerini anlayan kağanı etkilemedi. Ama öfkeden küplere binmişti ve o günden sonra Türklerle Persler arasına kara kediler giriverdi.” Bkz. Edouard Chavannes, *a.g.e*, 298.

⁵²³ Peter B. Golden, *Dünya Tarihinde Orta Asya*, 71; Étienne De La Vaissière, *a.g.e*, 235; Rene Grousset, *a.g.e*, 96.

⁵²⁴ Edouard Chavannes, *a.g.e*, 298-299; Étienne De La Vaissière, *a.g.e*, 235; Sergey G. Klayştorniy, *a.g.e*, 132; Jean Paul Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, 136.

⁵²⁵ Konu ile ilgili örneğin bkz: “Az sayıda tapınak vardır ancak neredeyse hiç rahip yoktur.” İsmail Hakkı Ergüven, “Hsüan-Tsang'ın Seyahatnamesi (7. Yüzyıl) (Metin Çevirisi ve Değerlendirme)” (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale OnSekiz Mart Üniversitesi, 2011), 85.

⁵²⁶ V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, 52-53.

⁵²⁷ Lü Mau-tsai, *a.g.e*, 123; İsenbike Togan, Gülnar Kara ve Cahide Baysal, *a.g.e*, 19-20; Jean Paul Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, 133-134; Sergey G. Klayştorniy, *a.g.e*, 127-128.

⁵²⁸ “Çin'de Soğdlular için barbar anlamına gelen ‘Hu’ kelimesi kullanılmıştır.” İsenbike Togan, Gülnar Kara ve Cahide Baysal, *a.g.e*, 154.

⁵²⁹ Liu Mau tsai *a.g.e*, 123;

⁵³⁰ Liu Mau-Tsai, *a.g.e*, 432.

“Ayrıca (Hie-li) Hu’lara (=barbarlar) hükümeti emanet etti, akrabalarını (etrafından) uzaklaştırdı ve onları hizmetine almadı. Askerleri harekete geçirdi ve her yıl Çin bölgesine girdi, bu nedenle adamları bu yorgunluklara artık dayanamıyordu. Hu’lar (=barbarlar) acımasız ve açgözlüydü; çok kez kaypak ve güvenilmezlerdi, bu nedenle buyruklar ve emirler istikrarsızdı. Her yıl çok açlık çekiliyordu. Vergiler ve haraçlar ağır bir yükü ve boylar ona giderek daha fazla sırt çevirdi.”⁵³¹

Fakat Soğdlulara devlet içinde çok yer vermesi daha sonra Türk boylarının kendisine isyan etmesine⁵³² sebep olacaktı.⁵³³ Soğdlar, Gök-Türk Devleti’nin işleyişinde kilit görevlerde yer almıştı. Hatta ülkede kullanılan sikkelerin kesilmesi Soğd illerinde yapılıyordu. Para kesme işleminin dahi Soğdların elinde olması, Türklerin Soğdlara olan güvenini destekler niteliktedir.⁵³⁴

Soğdluların, Gök-Türk Devleti’ne ticaret ve danışmanlık dışında da katkıları olmuştur. Bunların en önemlilerinden birisi de yazı işleridir. Soğdlar kullandıkları alfabelerini Türk diline uygun bir şekilde uyarlamış ve alfabe geliştirmişti.⁵³⁵ Ayrıca Soğdca Gök-Türk Devleti’nin erken dönemlerinde yazışma dili olarak kullanılmıştır.⁵³⁶ Örneğin; Bizans ile görüşme için giden elçilik heyetinde Gök-Türklere ait mektup Soğdların da kullandığı İskit dilindeydi⁵³⁷ ve elçilik heyetinin başında Soğdlu Maniah vardı.⁵³⁸

Soğdlular doğu ve batı arasında kültür taşıyıcıları olarak, Türk dünyasına farklı dinler⁵³⁹ ve kültürel düşünceler getirmiştir. Budizm’in Türkler arasında popüler hale gelmesinde Soğdluların Budist olması önemli rol oynamaktadır. Soğdlu elçi Maniah ve ailesi Budist’ti ve Gök-Türk Devleti’nin idari yapısı içinde yer alıyordu. Yönetici kademedede yer alan Budist Soğdlulardan, Gök-Türk beylerinin etkilendiği, ilerleyen yıllarda Budizm ile olan ilişkileri

⁵³¹ Liu Mau-Tsai, a.g.e, 272.

⁵³² “Boylar ikircikli idiler. Bu durumda yıl be yıl yağan yoğun kar yüzünden hayvanların büyük bir kısmı ölüp de, ülkede kıtlık bşş gösterince, Elig Kağanın tebaaları için çekilmez olmuş, merkez ve taşradakilerin çoğu ayaklanmıştı.” İsenbike Togan, Gülnar Kara, Cahide Baysal, a.g.e, 20.

⁵³³ Liu Mau Tsai, a.g.e, 272; İsenbike Togan, Gülnar Kara ve Cahide Baysal, a.g.e, 20; Sergey G. Klayştornıy, a.g.e, 127-128.

⁵³⁴ Sergey G. Klayştornıy, a.g.e, 138.

⁵³⁵ Étienne De La Vaissière, a.g.e, 202; Sergey G. Klayştornıy, a.g.e, 211; Hans J. Klimkeit, "Buddhism in Turkish Central Asia," 57-58.

⁵³⁶ Étienne De La Vaissière, a.g.e, 202.

⁵³⁷ Metinde mektuptan şu şekilde bahsedilmektedir:“İmparatora efendisinden selamlar, çok değerli ipek kumaşlar ve İskit alfabesiyle yazılmış bir mektup sundu. İmparator Justin bu mektubu tercüman aracılığıyla okuttu.” Edouard Chavannes, a.g.e, 298.

⁵³⁸ Étienne De La Vaissière, a.g.e, 202,203; Sergey G. Klayştornıy, a.g.e, 211; Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, 150-151, 177.

⁵³⁹ Hans J. Klimkeit, "Christians, Buddhists and Manichaeans in Medieval Central Asia," s.47.

vasıtası ile görülebilmektedir. Devletin sınırları içinde dolaşan Soğdlu Budistler, zamanla dinin halkın arasında tanınmasını sağlamıştır.⁵⁴⁰

Kuşan İmparatorluğu'nun dağılmasıyla birlikte İpek Yolu ticaretinin hakimiyeti Soğdlara geçmiştir. Kuşan İmparatorluğu döneminde Budizm Soğdlar arasında da yayılmıştı. Kuşan İmparatorluğu'nun etkisinin kırılması ile 4.yy'da ticaret ağında etkisini arttıran Budist Soğdlular İpek yolu üzerinde Budist eserler bırakmaya başlamıştır.⁵⁴¹ Bu durumda ticari faaliyetler vasıtası ile Soğdların İpek yolu boyunca Budizm'i de yaydığını söyleyebiliriz.⁵⁴² Ticaret rotalarını Hindistan, Avrupa ve Orta Asya içlerine kadar da Soğdluların etkisinin artması ile Soğd dili ve yazılarının da popüler hale gelmesiyle sonuçlanmıştır.⁵⁴³ Eftalitlerin gücünün azalması ile Sasani Devleti hakim güç haline gelmişti. Sasanilerin gücünün artması ise önceden yoğun olan Budizm'in etkisi azalmış Zerdüştlük kuvvetlenmiştir.⁵⁴⁴ Bu durumdan Soğdlar da etkilenmiştir. Bu sebeple Soğdların Budizm'i içinde Zerdüşst öğeler barındırıyordu.⁵⁴⁵ Kuşan İmparatorluğu ve Eftalit hakimiyetinin olduğu dönemde çoğunlukla Budist olan Soğdlu tüccarların bu dönemde daha ziyade Zerdüşst oldukları⁵⁴⁶ görülmektedir. Orta Asya'da göçebe devletler ile ticari ilişkiler kuran Budist Soğdlu tüccarlar yerine, bu bölgelerde Maniheizt Soğdlu tüccarlar aktif olarak bulunuyordu.⁵⁴⁷ Önceden Çin içinde Budizm'in yayılmasında rol oynayan Soğdlar, bu dönemde ise Uygurların Maniheizm'i benimsenmesinde rol oynamıştır.⁵⁴⁸ Çin'de Budizm'in yayılmasında Budist Soğdluların etkili olması ile aynı dönemde ticaret vasıtası ile Türkler arasında da Budizm'i yayılmasında Soğdların etkili olmuş olabilir. Ayrıca Soğdlar, Çin Budizmine ait eserlerini hem kendi dillerine hem de Orta Asya halklarının diline çeviriyordu. Böylelikle Orta Asya sakinleri de Budist metinleri okuyabiliyordu.⁵⁴⁹

Uygur Devleti döneminde de sıkı Türk-Soğd ilişkileri devam etmiştir. An Lu Shan isyanını bastırmak üzere Çin'de bulunan Uygurlar, Maniheizm'le burada Soğdlar aracılığı ile tanışmıştı. Maniheizm bu dönemde Çin'de bulunan Soğdlar arasında yaygındı. Loyang kentinde Uygur

⁵⁴⁰ Étienne De La Vaissière, *a.g.e.*, 203,204; Sergey G. Klayştorniy, *a.g.e.*, 211-212; Jean Paul Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, 131-132; Hans J. Klimkeit, "Buddhism in Turkish Central Asia," 57.

⁵⁴¹ Xinru Liu, *The Silk Road in World History* (New York: Oxford University Press, 2010), 67-68.

⁵⁴² Richard Foltz, *Religions of the Silk Road: Premodern Patterns of Globalization*. (New York: Palgrave Macmillan, 2010), 46,47.

⁵⁴³ Xinru Liu, *a.g.e.*, 68.

⁵⁴⁴ Richard Foltz, *a.g.e.*, 57; Xinru Liu, *a.g.e.*, 69.

⁵⁴⁵ Richard Foltz, *a.g.e.*, 57; Xinru Liu, *a.g.e.*, 67.

⁵⁴⁶ Richard Foltz, *a.g.e.*, 56.

⁵⁴⁷ Xinru Liu, *a.g.e.*, 68-69.

⁵⁴⁸ Xinru Liu, *a.g.e.*, 69.

⁵⁴⁹ Richard Foltz, *a.g.e.*, 51.

Kağanı'nın Mani rahibi ile tanışmasını takriben, Kağan Maniheist olmuş ve Maniheizm'i de devlet dini yapmıştır.⁵⁵⁰ Böylece Soğdlar Uygur yönetici eliti ve halk üzerinde etkisini arttırmıştır. Uygurlar'ın Maniheist olması Soğdlar açısından çok yararlıydı. Çin'in An Lu Shan isyanından sonra yabancı karşıtı politikası karşısında mağdur olan Soğdlar, kendilerini Çin'in baskılarından koruyacak bir müttefik arıyordu. İsyanı bastıran ve güçlü bir devlet olarak ortaya çıkan Uygurlar ise "koruyucu güç"⁵⁵¹ olmak için çok uygundu.⁵⁵² Uygurların Maniheist olması ve Soğdlar ile daha yakın olmaları, Gök-Türk Devleti'nde olduğu gibi Soğdların yazı sistemlerini, bürokrasilerini ve farklı olarak şehir yapılarını örnek almaları ile seyretmiştir.⁵⁵³ Ayrıca Gök-Türk Devleti'nde olduğu gibi ticari ve diplomatik ilişkilerde de Maniheist Soğdlular, Uygur Devleti içinde aktif olmuştur.⁵⁵⁴ Uygur Kağan'ı Böğü'nün Soğdluların politik ve askeri fikirlerini önemsemesi ise yabancı karşıtı Baga Tarkan tarafından öldürülmesine sebebiyet vermiştir. Böğü Kağan, Soğdluların tavsiyesi ile isyan sonrası zayıflayan Çin'i ele geçirme planları düşünüyordu. Baga Tarkan'ın engel olması ile bu fikir harekete geçmemiş ve Baga Tarkan Mani rahiplerini ve Soğdlu danışmanları yönetici elitin ve devletin önemli kademelerinden uzaklaştırmıştır.⁵⁵⁵ Fakat Baga Tarkan'ın ölümünün ardından Türk-Soğd yakınlığı tekrar kurulmuştur.⁵⁵⁶ Soğdlar, Uygurlar döneminde Maniheizm dışında Turfan bölgesi başta olmak üzere Nesturi Hristiyanlığının yayılmasında da etkili olmuştur. Bulunan Nesturi yazılarının Soğdca olması, dinin yayılmasındaki Soğd etkisini destekler niteliktedir.⁵⁵⁷

Türk- Soğd ilişkileri incelendiği zaman Türklerin Soğdlardan etkilendiği açık şekilde görülmektedir. Türkler için Orta Asya bozkırlarında kilit nokta olan ticari ilişkilerin Soğdlar ile gelişmesi Türkler ve Soğdları birbiri ile iyi ilişkiler kurmasıyla sonuçlanmıştır. Ticari ilişkiler ile beraber Türklerin güvenini kazanan Soğdlar, Türklerin bürokratik ve diplomatik işleri ile de ilgilenmiştir. Türk ülkelerinde alfabe, dil ve diplomatik becerileri ile aktif rol oynamışlardır.

⁵⁵⁰ Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi* 206; Özkan İzgi, *a.g.e.*, 18-19; Étienne De La Vaissière, *a.g.e.*, 223; Peter B. Golden, *Dünya Tarihinde Orta Asya*, 80; V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, 59; Gülçin Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü* (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2019), 15-16.

⁵⁵¹ Uygurlar Soğdlu Maniheistleri, Çin'de himaye etmiş ve yine Çin içinde Mani manastırları açılmasını sağlamıştır. Bkz. Rene Grousset, *a.g.e.*, 152; Özkan İzgi, *a.g.e.*, 20

⁵⁵² Özkan İzgi, *a.g.e.*, 20; Étienne De La Vaissière, *a.g.e.*, 223.

⁵⁵³ Peter B. Golden, *Dünya Tarihinde Orta Asya*, 81,83; Étienne De La Vaissière, *a.g.e.*, 224-225; Faruk Sümer, *a.g.e.*, 36; V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, 60-61.

⁵⁵⁴ Özkan İzgi, *a.g.e.*, 35; Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, 202.

⁵⁵⁵ Étienne De La Vaissière, *a.g.e.*, 224-225; Sergey G. Klayştorny, *a.g.e.*, 154-155; Gülçin Çandarlıoğlu, *a.g.e.*, 15; Jean Paul Roux, *Orta Asya: Tarih ve Uygarlık*, 201-202; Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, 187.

⁵⁵⁶ Étienne De La Vaissière, *a.g.e.*, 224-225; Sergey G. Klayştorny, *a.g.e.*, 154-155.

⁵⁵⁷ Hans J. Klimkeit, "Christians, Buddhists and Manichaeans in Medieval Central Asia," 47, 48.

Fakat Soğd ve Türklerin ilişkileri sadece bu alanlar ile sınırlı kalmamıştır. Ticari ve diplomatik yetenekleri ile birçok ulus ile irtibat halinde olan Soğdlar adete kültür taşıyıcılığı yapıyordu. Dini ve kültürel çeşitliliğin yüksek olduğu Soğdlar, dini inanışlar bakımından Türkleri etkilemiştir. Budizm, Nesturi Hristiyanlığı ve Maniheizm'in tanıtılması ve benimsenmesi süreçlerinde çok etkili olmuşlardır. Türk dini hayatını derinden etkileyen Soğdlar, Türkler arasında dini çeşitliliğin artmasına vesile olmuştur.

3.2. TÜRKLERDE BUDİZM

Budizm, Türklerin dini hayatlarında ve din değişimi süreçlerinde önemli rol oynamıştır. Budizm vasıtası ile yaşam biçimlerinin değişmesinden ve bunun sonucunda benliklerini kaybetmekten çekinen Türkler, endişelerine rağmen Budizm'e yakın durmuşlardır. Türklerin ilgi duydukları önemli bir evrensel dinler olması bakımından Türklerde Budizm konusu önem arz etmektedir.

Türkistan coğrafyasına yayılan Budist rahipler ve manastırlar, dini öğretilerini Türkler arasında yaymıştır. Hun Devleti'nde Budizm'in benimsenmesi IV. yüzyıla uzanmaktadır.⁵⁵⁸ Fa Hsien seyahatnamesinde: "Hepsi (Buda'nın) kaidelerini yüceltirdi. Dinî müzikle karşılıklı eğlenirlerdi. Keşişlerin sayısı on binlerceydi. Çoğu Büyük Araba "(Mahāyāna) Mezhebi'ne (bağlıydı)"⁵⁵⁹ geçen bu bilgilere göre Hotan şehirlerinde Budistlerin yoğun olduğu kaydedilmiştir.⁵⁶⁰ Devletin Güney ve Kuzey olarak ikiye ayrılması ile Güney Hun Devleti'nde Budizm daha hızlı yayılmıştır.⁵⁶¹ Çin'de hakim olan Taoizm ve Konfüçyanizm'e karşı Budizm, Çin kültürü karşısında alternatif olarak görülmüştür.⁵⁶² Çin ile ilişkilerin geliştirilmesi Hun Kağanı Mete döneminde önem kazanmıştır. Çin'e hakim olmak isteyen Mete, ilk olarak Çin gibi teşkilatlı bir devlet kurması gerektiğini düşünmüştür.⁵⁶³ Türklerin Çin ile ilişkileri arttıkça benliklerini yitireceğini kavrayan Mete, Çin'e yerleşmeyi düşünmemiş ve Türk pastoral göçebe hayat tarzını korumaya çalışmıştır.⁵⁶⁴ M.S 46 yılında kuraklık ve diğer Orta Asya kavimlerinin etkisiyle Hun Devleti ikiye ayrılmıştır. Güney Hun Devleti, Orta Asya kavimlerine karşı varlığını devam ettirebilmek için Çin'e tabii olduğunu bildirmişti.⁵⁶⁵ Çin'e tabii olan Güney

⁵⁵⁸Kürşat Yıldırım, "Fa Hsien'in Türkistan'da Seyahati," *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, c.1, s.15 (2015), s.49; Harun Güngör ve Günay Tümer, *a.g.e*, 148.

⁵⁵⁹ Kürşat Yıldırım, *a.g.m*, 49.

⁵⁶⁰ *A.g.m*, 49.

⁵⁶¹ Harun Güngör ve Günay Tümer, *a.g.e*, 148.

⁵⁶² Emel Esin, *a.g.e*, 127; Harun Güngör ve Günay Tümer, *a.g.e*, 147.

⁵⁶³ Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, 88-89.

⁵⁶⁴ *A.g.e*, 89.

⁵⁶⁵ *A.g.e*, 107.

Hun devleti, Çin tahtında olan karışıklıklardan yararlanmak istemişti. Mete Han döneminden itibaren Çinli prenseslerle yapılan evlilikleri öne sürerek meşru olarak Çin siyasetinde hak iddia etmişlerdi. Ayrıca Çin’de yönetim sahibi olmak isteyen Hunlar, Çinli Han sülalesinin soyadını taşımaya başlamıştı.⁵⁶⁶ Bu hususta Hun kağanı Liu Yüen büyük önem arz etmektedir. Liu Yüen Göçebe Hun devletini kurmak yerine Çin’in hakimi olmak istiyordu.⁵⁶⁷ Fakat Çinlilerin “barbar” olarak gördüğü Hunlar’ın, Çin’de hüküm sürebilmesi ve dışlanmaması için Çin saray adetlerine göre hükümet düzeni kurmuştu.⁵⁶⁸ Fakat tüm Güney Hunları Liu Yüen gibi Çin’i ele geçirmeyi ve Çin adetlerini benimsemeyi istemiyordu. Güçlü boy beyi Shih Lo Çinlilerin adetlerine uyulmasından rahatsızdı ve Türk göçebe yaşam tarzını savunuyordu.⁵⁶⁹ Kendi içlerinde bölünmenin derinleşmesine ve ayrışmaya sebebiyet veren bu olay aynı zamanda Hunların, Çin kültürü ve dinleri hakkında ne düşündüklerini yansıtmaması bakımından önemlidir.

Budizm’in yaygın olduğu Türk Devletleri’nden biri de Tabgaçlar’dır. Budizm, Tabgaçlar arasında hem yönetici kesimde hem de halk arasında çok yayılmıştı.⁵⁷⁰ Fakat Budizm ve Çin ile olan yakın ilişkiler Tabgaçların Çinlileşmesine yol açmıştır.⁵⁷¹ Ayrıca, Tabgaç Devleti’nin yürüttüğü göçebe-yerleşik halkın beraber yaşaması⁵⁷² modeli ise Çinlileşmenin önünü açmıştır.⁵⁷³ Böylelikle, devlette yer alan Çinli Bürokratların artması, Türk boylarının yerleşik yaşam bölgelerine göçtürülmesi ile halk ve yönetici tabakaların Çin kültürü içinde erimesine neden olmuştur.⁵⁷⁴ Tabgaç Kağanı Topa Tao, halkının Çinlileşmesini önlemek için ele geçirdikleri Çin’in Lo-Yang şehrine ısrarlara rağmen taşınmayı reddetmiştir.⁵⁷⁵ Kağan Topa Hong II (471-499) döneminde Tabgaçlarda Budizm’in tesiri artmıştır. Topa Hong koyu bir Budistti ve rahip olmak için tahttan çekilmiştir.⁵⁷⁶ Yerine geçen Topa Hong II, Budizm’e sempati besliyordu ve resmi din ilan etmişti. Böylelikle, yasaları Budizm’in öğretilerine göre esnetmiş⁵⁷⁷ ve başkenti Lo-Yang şehrine taşımıştır.⁵⁷⁸ Tabgaçların Çin içine yerleşmesi ve Budizm’in daha yaygın hale gelmesi ise benliklerini yitirip Çinlileşmelerine sebep olmuştur.

⁵⁶⁶ A.g.e, 139-141.

⁵⁶⁷ A.g.e, 140-141.

⁵⁶⁸ A.g.e, 141.

⁵⁶⁹ A.g.e, 142.

⁵⁷⁰ Rene Grousset, a.g.e, 94.

⁵⁷¹ Ahmet Taşağıl, a.g.e, 120.

⁵⁷² Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, 160-161.

⁵⁷³ Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, 86.

⁵⁷⁴ Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, 163, 167; Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, 86.

⁵⁷⁵ Rene Grousset, a.g.e, 92.

⁵⁷⁶ Jean Paul Roux, *Türklerin Tarihi*, 66.

⁵⁷⁷ A.g.e, 66.

⁵⁷⁸ Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, 168; Rene Grousset, a.g.e, 94.

537 yılında iç savaş ve ihtilallerden dolayı ikiye ayrılmıştır.⁵⁷⁹ Tabgaçların Çinlileşmesi ile ilgili Grousset şunları söylemektedir: “*Bu tarihi asıl ilgilendiren başlangıçta, ilk Tabgaç kırıllarında son derece keskin olan Türk kudretinin Çin kütlesi içinde nasıl gevşediği, eridiği ve boğulduğudur.*”⁵⁸⁰ Grousset’in sözleri, Budizm ve Çin’e yerleşmenin Türk kimliğine olan etkisini net şekilde ortaya koymaktadır. Bu noktada Hun, Gök-Türk Devletleri’nde Budizm’i benimsemek isteyen yöneticilere karşı gelen tepkilerin ve Çinlileşme endişelerinin sebebi görülmektedir.

Gök Türkler döneminde Türklerin Budizm’e olan ilgisi devam etmiştir. Hatta bu dönemde Türk kağanlarından ve bazı boylardan Budizm’i kabul edenler⁵⁸¹ ve Wu Gong Seyahatnamesi’nde geçen bilgilere göre Budist manastırlar inşa ettiren Türk kağanları, hatunları olmuştur.⁵⁸² Gök Türkler döneminde Budizm’i benimseyen Türklerin artmasında Soğdlular ile yakın ilişkiler⁵⁸³ ve Çin’in politikaları etkili olmuş olabilir.⁵⁸⁴

Gök Türkler’de Budizm etkileri Mukan ve Taspar kağanların⁵⁸⁵ zamanlarında daha kuvvetli bir şekilde ortaya çıkmıştır. Taspar Kağan, Budist rahip Jinagupta’yı himaye etmiş ve tapınak inşa ettirmiştir.⁵⁸⁶ Taspar Kağan, ülkesine dönmek için yola çıkan rahip Jinagupta’ya şunları demiştir:

“T’a-po Kağan büyük bir nezaketle kendilerine burada kalmalarını rica ederek, şunları söyledi: “Kuzey Çov’larda bazen zaferler, bazen yenilgiler olur; bu yüzden de, siz üstatlar, kâh oraya, kâh buraya gitmek zorunda kalırsınız. Bizdeyse ne yenilgi ne da başkaldırı vardır; burada huzur içinde yaşarsınız. Gönlünüzün istediği gibi bakılmanızı ve rahat etmenizi sağlayacağım.” Bunun üzerine orada on yılı aşkın bir süre kaldılar... Bunun üzerine T’u-küe halkına ve hükümdarına Budizm

⁵⁷⁹ Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, 170; Rene Grousset, a.g.e, 94.

⁵⁸⁰ Rene Grousset, a.g.e, 95.

⁵⁸¹ Hans J. Klimkeit, "Buddhism in Turkish Central Asia," 54.

⁵⁸² Kürşat Yıldırım, “Wu Gong Seyahatnamesi,” *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, s. 217 (2015), 27-28, 29.

⁵⁸³ Saadet Çağatay ve Semih Tezcan, a.g.m, 249-250.

⁵⁸⁴ Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, 174, 203; Liu Mau Tsai, a.g.e, 550.

⁵⁸⁵ Taspar Kağan’ın Budizm’e olan ilgisi hakkında kaynaklarda şu bilgiler yer almaktadır: “Keşiş T’a-po’ya şöyle dedi: ““Kuzey-Ts’i’ler güçlerini ve zenginliklerini Buda’nın öğretisine borçludur!”. Sonra da, T’a-po’ya, vor oluşun ön koşullarının, sebep ve sonuçlarını, ödüllendirmenin ne demek olduğunu öğretti. T’a-po, Hui-lin’i dikkatle dinledikten sonra, öğretiye inandı. Bir manastır (kia-lan, Samgharama) inşaa ettirdi ve Kuzey-Ts’i’lere elçilerini göndererek... T’a-po bununla da kalmadı, Budistler gibi sebzeyle beslenmeye başladı, (vejetaryen oldu) yaşam biçimine başka sınırlamalar da koydu; Budist öğretinin kurallarına uyarak Pagoda ve Buda heykellerinin etrafında döndü, Çin’de dünyaya gelmemiş olduğuna da hayıflandı.” Liu Mau Tsai, a.g.e, 65.

⁵⁸⁶ Liu Mau Tsai, a.g.e, 56,57,64,65; Saadet Çağatay ve Semih Tezcan, a.g.m, 248; Ünver Günay ve Harun Güngör, a.g.e, 152-153; Ahmet Taşağıl, a.g.e, 133; Hans J. Klimkeit, "Buddhism in Turkish Central Asia," 55.

öğretisinin iyiliğini yaymağa başladı. Durmaksızın çevreyi dolaşıyor, insanlara yararlı olmaya çalışıyordu”⁵⁸⁷

Aynı zamanda Budizm öğretilerini anlayabilmek için Budist sutraların çevirilerini yaptırmıştır.⁵⁸⁸ Batı Gök Türk Devleti’nde ise Tong Yabgu⁵⁸⁹ tarafından Budizm rağbet görmüştür. Budist rahip Hsüan Tsang’ın Hindistan ziyaretinden vazgeçmesini istemiş ve yanında kalmaya ikna etmeye çalışmıştır.⁵⁹⁰ Hsüan Tsang’ın ziyaretinden önce Budist Rahip Prabhakaramitra da Batı Gök-Türk topraklarından geçmiş ve Tong Yabgu ile halkın arasında Budizm’in yayılmasına vesile olmuştur.⁵⁹¹ Chavannes’ın, Tong Yabgu ve Rahip Prabhakaramitra ile ilgili, “Batı (Türklerinin) kağanı Şe-hu’nun askeri kampına geldi. Ona Buddizm ilkelerini öğreterek teşvik etti. Henüz on gün geçmeden, barbar hükümdarın kendisine itimat ettiğini ve oldukça itaatkâr olduğunu gördü”⁵⁹² bilgilerini aktarmıştır.

Budizm’i benimsemek için Bilge Kağan’da girişimde bulunmuş fakat Tonyukuk’un çabalarıyla vazgeçmiştir. Çin’in politikaları ile yerleşik yaşamın getirilerinin Türklerin benliklerini yok edeceğini söyleyen Tonyukuk, Bilge Kağanı ikna etmiştir.⁵⁹³ Tonyukuk’un Bilge Kağan’a söyledikleri aşağıdaki gibidir:

“Küçük Şad daha sonra kaleler, surlar, Budist ve Taoist tapınaklar yaptırmak istediğindeyse Tun-yü-ku şöyle dedi: ‘Bu olamaz! T’u-küe’lerin sayısı çok az ve T’angların nüfusunun yüzde biri kadar bile değil. (Buna rağmen T’anglara) sürekli direniş gösterebilmiş olmamızı, su ve otlak arayarak dolaşmamıza, sabit ikametgâhımızın olmamasına ve avlanarak yaşamımızı sürdürmemize borçluyuz! Bütün adamlarımız savaş sanatını konusunda deneyimli. Güçlü olduğumuzda askerlerimizi soygun baskınları için gönderiyoruz; zayıf olduğumuzda ise dağlara ve ormanlara kaçarak saklanıyoruz. T’angların askerleri sayı olarak üstün olsalar da, bu onların işine yine de yaramıyor. Ama kendimize içinde oturmak için kaleler inşa eder ve eski geleneklerimizi değiştirirsek, o zaman günün birinde yenilir ve T’anglar tarafından mutlaka ilhak ediliriz! Ayrıca Budist ve Taoist tapınaklarındaki öğretiler insana yalnızca iyilik ve hoşgörü öğretir. Bu savaşmanın ve güç kazanmanın yolu değildir. Bu nedenle (tapınaklar) inşa etmemeliyiz!’ Küçük Şad ve diğerleri onun önerilerine tamamen ikna oldu.”⁵⁹⁴

Türkler için din ve yaşam tarzının birbirine etkisini düşünen Tonyukuk, Taoizm ve Budizm’in Türkler için uygun olmadığını düşünmektedir. Yarı göçebe Türk toplumunun gerektiği durumlarda hızlı hareket edebilmesinin hayatlarını kurtardığını ve tapınakların Türkleri yerleşik

⁵⁸⁷ Liu Mau Tsai, a.g.e, 56.

⁵⁸⁸ Çin İmparatoru’nun Taspar Kağan’a hediye ettiği sutra çevirisi hakkında: “İmparator Hov-çu, T’u-küe’lerin kağanına hediye etmek üzere, kendisinden Nirvana-Sutra’yı T’u-küe’lerin diline çevirmesini istedi. Çung-şu-şi-lang, Merkez Başbakanlık Sarayı İkinci Başkanı- Li Te-lin’i de kitabın önsözünü yazmakla görevlendirdi.” Liu Mau Tsai, a.g.e, 53.

⁵⁸⁹ Edouard Chavannes, a.g.e, 329; Ünver Günay, Harun Güngör, a.g.e, 155.

⁵⁹⁰ Edouard Chavannes, a.g.e, 252-256; Faruk Sümer, a.g.e, 12-15.

⁵⁹¹ Edouard Chavannes, a.g.e, 251.

⁵⁹² Edouard Chavannes, a.g.e., 251.

⁵⁹³ Liu Mau Tsai, a.g.e, 240, 241; Ahmet Taşağıl, a.g.e, 168-169; Rene Grousset, a.g.e, 138-139.

⁵⁹⁴ Liu Mau Tsai, a.g.e, 241.

yaşama alıştıracağını düşünmektedir. Yerleşik yaşamın ise kalabalık Çin nüfusu karşısında asimilasyona sebep olacağını savunmaktadır. Aynı zamanda ahlaki öğeler ve hisler aşıl原因an bu dinlerin Türk askeri gücünü zayıflatabileceğine de dikkat çekmektedir. Türklerin yaşam tarzının Türklerin benliklerini korumasında ve hayatlarını devam ettirmesinde kilit nokta olduğunu söyleyen Tonyukuk, din değişiminin sonuçlarına değinmiştir.⁵⁹⁵ Orhun Abidelerinde de Türklerin, Çin ile ilişkilerine dikkat etmesi gerektiği konusunda uyarılar mevcuttur. Bilge Kağan Yazıtı'nda geçen aşağıdaki satırlar bu hususta önemlidir:

“Türk Hakanı Ötüken dağlarında oturur (ve oradan hükmeder) ise sıkıntı olmaz... Çin halkının sözleri tatlı, ipekli kumaşları (da) yumuşak imiş Tatlı sözlerle, yumuşak ipekli kumaşlarla kandırıp uzak(larda yaşayan) halkları öylece (kendilerine) yaklaşıtırlar imiş. (Bu halklar) yaklaşıp yerleştikten sonra (da Çinliler) kötü niyetlerini o zaman düşünürler imiş... (Çinlilerin) tatlı sözleri (ve) yumuşak ipekli kumaşlarına aldanıp (ey) Türk halkı, çok sayıda öldün! (Ey) Türk halkı, (sen) mutlaka öleceksin! Güneyde Çuğay dağlarına (ve) Töğültün ovasına yerleşeyim dersen, Türk halkı mutlak öleceksin!... Ötüken ülkesinde oturup (buradan) kervanlar gönderirsen, hiçbir derdin olmaz. Ötüken dağlarında oturursan sonsuza kadar devlet sahibi olup hükmedersin...”⁵⁹⁶

Orhun abidelerinde Türk kağanları halkına kutlu Ötüken topraklarında kalmalarını, Çin'in tatlı sözüne ve hediyelerine kanmamalarını öğütlemiştir. Eğer Ötüken'den çıkarlar ve Çin ile yakınlaşırlar ise yok olacaklarını söylemiştir. Soğdlar ve Çin ile ilişkiler neticesinde Budizm Türkler arasında yayılmış fakat Çinlileşme korkusundan devlet dini yapılmamıştır. 705 yılında Emevi Devleti komutanı Kuteybe bin Müslim Batı Göktürk Devleti'ne mensup Budist Türkler'in olduğunu aktarmıştır.⁵⁹⁷

Türkler, yöneticilerin ilgisine ve çabalarına rağmen Budizm'i Çinlileşme tehlikesi sebebiyle devlet dini haline getirmemiştir. Budizm ile Soğdlar vasıtasıyla etkileşim kurulduğu dönemlerde Türkler bu din ile daha çok bağ kurmuştur. Budist rahiplerin himaye edilmesi, tapınak inşa ettirilmesi ve metin çevirileri Türklerin Budizm'e olan ilgisini göstermektedir. Budizm için Türklerin çekinceleri dinin iç dinamiği ile alakalı değildir. Ayrıca Nesturilik, Maniheizm, Taoculuk ve Zerdüştlük dinlerinin propagandalarının yapıldığı ve Budizm'in Çin'de hoş görülmediği dönemlerde dahi Türkler Budizm'e daha çok ilgi duymuştur.

3.3. TÜRKLERDE NESTURİ HRİSTİYANLIĞI

⁵⁹⁵ Rene Grousset, *a.g.e*, 138-139.

⁵⁹⁶ Talat Tekin, *a.g.e*, 53,54.

⁵⁹⁷ Rene Grousset, *a.g.e*, 144.

Nesturi Hristiyanlığının Orta Asya'da yayılmaya başlaması M.S 3.yy itibariyle başladığı düşünülmektedir.⁵⁹⁸ Hristiyanlığın, Sasaniler tarafından tehlikeli bulunması sebebiyle din adamları ve Hristiyanlar ülkeden kovulmuştur. Misyonerlik faaliyetlerinin engellenmesi neticesinde ise Hristiyanlık Orta Asya'da hızlı yayılamamıştır.⁵⁹⁹ Fakat 6.yy'da Orta Asya'da Hristiyan Türklerin varlığına rastlanmaktadır. Soğd ülkelerinden ve Eftalitler vasıtasıyla gelen misyonerler dinlerini başarı ile Türkler arasında yaymıştır.⁶⁰⁰ M.S 591 yılında Behram Çubin'in savaş esiri olarak Türklerden bazılarının alında hac işareti olması ve kendilerinin bunları annelerinin yaptığını ifade etmeleri bunların örneklerini oluşturmaktadır.⁶⁰¹

Zerdüştlük ve Bizans'ın başını çektiği Ortodoks Hristiyanlığının çekişmeli ortamında doğan Nasturilik, İran coğrafyasında başta politik sebeplerden tutunamamıştır.⁶⁰² 8. Yüzyılda ise Orta Asya'ya misyoner papaz Timoty ve yanı sıra birçok Nesturi Hristiyan gelmiştir. Bu dönemde Kaşgar'da Hristiyan bir Türk yabgusunun hüküm sürdüğü Papaz Timoty tarafından kaydedilmiştir.⁶⁰³ Papaz Timoty Kaşgar bölgesinde misyonerlik faaliyetleri neticesinde birçok Türk'ün Nesturi Hristiyanlığına geçtiğini yazmıştır.⁶⁰⁴ 8.yy'da artan Nesturi faaliyetleri ve Soğdlarla ilişkiler sonucunda Nesturilik, Uygurlarda Turfan bölgesinde yayılmaya başlamıştır.⁶⁰⁵ Uygurlara ait bulunan Soğdca yazılı Nesturi metinleri Türklerin arasında Nesturiliğin yayıldığını desteklemektedir.⁶⁰⁶

Nesturi Hristiyanlığının Türkler arasında yayılmasında hem Nesturilerin faaliyetleri hem de Soğdlar etkili olmuştur. Fakat bu dinin faaliyet alanının geniş olmaması ve Budizm'e nazaran geç tanınması, daha az benimsenmesine sebep olmuş olabilir. Türklerin devlet dini dışında benimsediği bu dinlere bakıldığında, Türklerin dini hayatlarının Hun devrinden itibaren daha farklı ilahi kaynaklar ve sosyal ihtiyaçlar doğrultusunda değiştiği ve şekillendiği görülmektedir.

⁵⁹⁸ Ünver Günay ve Harun Güngör, *a.g.e.*, 181; Hans J. Klimkeit, "Christians, Buddhists and Manichaeans in Medieval Central Asia," 46.

⁵⁹⁹ Jean Paul Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, 213-214.

⁶⁰⁰ Jean Paul Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, 215; G. W. Houston, "An Overview of Nestorians in Inner Asia," *Central Asiatic Journal*, c.24, s.1-2 (1980), s. 62 <https://www.jstor.org/stable/41927279>, (18.01.2020).

⁶⁰¹ Edouard Chavannes, *a.g.e.*, 309-310.

⁶⁰² G. W. Houston, *a.g.m.*, 61-62.

⁶⁰³ Hans J. Klimkeit, "Christians, Buddhists and Manichaeans in Medieval Central Asia," 46; Mark Dickens, "Patriarch Timothy I and the Metropolitan of the Turks," *Journal of the Royal Asiatic Society, Third Series*, c.20, s.2 (2010), s. 122-123 <https://www.jstor.org/stable/25700436>, (18.01.2020).

⁶⁰⁴ Mark Dickens, *a.g.m.*, 122.

⁶⁰⁵ Hans J. Klimkeit, "Christians, Buddhists and Manichaeans in Medieval Central Asia," 47.

⁶⁰⁶ *A.g.m.*, 48.

4. BÖLÜM IV: UYGURLARIN MANİHEİZM’İ BENİMSEMESİ

Türklerin ilk resmi din değişimleri Uygur Kağanı Böğü’nün Maniheizm’i benimsemesi ile gerçekleşmiştir. Daha önce Budizm başta olmak üzere Nesturi Hristiyanlığının da Türkler arasında yayılmasına rağmen resmi din Maniheizm olmuştur. “Türklerin Benimsediği Dinler” bölümünde bahsedildiği üzere Türkler’in Maniheizm’i tanınmasında ve benimsemesinde Soğdlar çok etkili olmuştur. Maniheizm’in insan öldürmeyi ve hayvan eti yemeyi yasaklayan, bitki yemeyi ve iyilik yapmayı öğütleyen dini kuralları bulunuyordu. Fakat bu durum dinin benimsenmesinde Türkler arasında büyük muhalefetle karşılanmamıştır. Maniheizm’in, Budizm ve Hristiyanlık dinlerinin sentezi olması Türkler tarafından kabul görmesinde büyük rol oynamıştır. Çünkü 3. Bölümde belirtildiği üzere Türkler arasında yaygın olan Budizm ve Nesturi Hristiyanlığı ile bu dinlerin felsefesi biliniyordu. Böylelikle Maniheizm Uygur Türkleri arasında daha hızlı benimsenmiştir.

4.1. MANİHEİZM

Dinler sosyo-kültürel, siyasi ve ekonomik kurallar ve görüşler içerdiği için bir dinin muhteviyatı da önemlidir. Bu sebeple Türklerin Maneiheizm tercihini anlamak için ilk olarak Maniheizm’in ne olduğu, öğretilerinin ve kurallarının açıklanacaktır.

Maniheizm dini III. yüzyılda Mani (215-276) tarafından oluşturulmuş bir dindir.⁶⁰⁷ Bu din İran’da kral I. Şapur döneminde ortaya çıkmıştır. Mani I. Şapur’u ve devletin yüksek kademelerinde bulunan kişileri etkilemiştir.⁶⁰⁸ Mani bu dini oluşturmadan önce babasının etkisiyle “gnostik vaftiz mezhebine” mensuptu. 12 yaşına geldiğinde bulunduğu mezhepten farklı görüşlere sahip olmaya başlamıştı.⁶⁰⁹ Ona göre “kutsal ruh’tan” bir mesaj almış ve kendisine bu ruh tarafından yardım geleceğini düşünüp inzivaya çekilmiştir.⁶¹⁰ Mani’nin dini

⁶⁰⁷ Annemarie Schimmel, *a.g.e.*, 95; Felician Challaye, *a.g.e.*, 102; Geoffrey Parrender (Ed.), *World Religions From Ancient History to the Present* (New York: Facts on File Publications, 1983), 188; Ahmet Kahraman, *a.g.e.*, 121; Abdurrahman Küçük, Günay Tümer ve Mehmet A. Küçük, *a.g.e.*, 109.

⁶⁰⁸ Annemarie Schimmel, *a.g.e.*, 95; Felician Challaye, *a.g.e.*, 102; Geoffrey Parrender, *a.g.e.*, 188; Ahmet Kahraman, *a.g.e.*, 128; Abdurrahman Küçük, Günay Tümer ve Mehmet A. Küçük, *a.g.e.*, 110.

⁶⁰⁹ Ahmet Kahraman, *a.g.e.*, 128; Abdurrahman Küçük, Günay Tümer ve Mehmet A. Küçük, *a.g.e.*, 109.

⁶¹⁰ Abdurrahman Küçük, Günay Tümer ve Mehmet A. Küçük, *a.g.e.*, 109-110.

görüşlerinin temellerinin atıp yaymaya başlaması ise 12- 20 yaşları arasında olmuştur.⁶¹¹ Mani 24 yaşına geldiği zaman kendisini aldığı mesaja göre “ışığın elçisi” olarak ilan etmiş ve Kral I. Şapur’un taht töreninde ise kendisini “ Gerçek Tanrı’nın habercisi” olarak ilan etmiştir.⁶¹²

Mani, yeni dinini oluşturma sürecinde birçok farklı yere gitmiş ve bu gezilerin sonucunda dini inancını oluşturmuştur. Mani, Mezopotamya, İran ve Hindistan bölgelerinde bulunmuş ve böylelikle Hristiyanlık, Budizm ve Zerdüştlük dinlerini incelemiştir. Böylece, kendi dinini oluşturup kendisini yeni dinin peygamberi ilan etmiştir.⁶¹³ Mani oluşturduğu bu dini hem İran’da hem diğer coğrafyalarda yetiştirdiği öğrenciler ile yaymıştır. Fakat I. Şapur’dan sonra tahta geçen I. Behram döneminde Zerdüştlerin de etkisiyle Mani tutuklanmış ve derisi yüzülerek öldürülmüştür.⁶¹⁴

Maniheizm’in temel özelliği ise Mani’nin kendisini İsa, Buda ve Zerdüşt’ün devamında gelen insanlığı ışığa davet edecek son peygamber olarak görmesidir. Maniheizm; Hristiyanlık, Zerdüştlük ve Budizm’in sentezi durumunda olan bir dindir ve kendisinden önceki dinleri reddetmemekle birlikte onları kabul eder. Kendisini ayrıca dinini kurtarıcı olarak görmektedir.⁶¹⁵ Maniheizm inancı düalizme (ikicilik) dayanmaktadır. Işık yani iyilik ve karanlık yani kötülük arasındaki savaşı simgeler.⁶¹⁶ Maniheizm’de önemli yer teşkil eden bu düalizmi anlamak için ışık ve karanlık arasındaki mücadelenin başlangıcını, dünyanın ve insanların yaradılışını bilmek büyük önem arz etmektedir.⁶¹⁷

Kötülüğü ve maddi varlığı simgeleyen karanlık hükümdarı, iyilik ve ruhu simgeleyen ışık hükümdarını görür ve ondan bir parça alır. Bu durumun ardından Işık hükümdarının beş evi (akıl, düşünme, idrak, kurgu, tefekkür) çekinir. Işıktan ve iyilikten oluşan “hayatın annesini” yaratır. Fakat karanlığın kralının yaratmış olduğu devler ışığın annesini öldürüp yutar. Bu yutulanlardan ise dünya oluşur.⁶¹⁸ İlk insanlardan olan Adem ve Havva konusunda ise Adem’de daha fazla ışık bulunmaktadır ve Işık lordu kendisini Havva ile cinsi münasebet kurmaması

⁶¹¹ Geoffrey Parrender, a.g.e, 188.

⁶¹² Abdurrahman Küçük, Günay Tümer ve Mehmet A. Küçük, a.g.e, 110.

⁶¹³ Felician Challaye, a.g.e, 103; Ahmet Kahraman, a.g.e, 128; Abdurrahman Küçük, Günay Tümer ve Mehmet A. Küçük, a.g.e, 110.

⁶¹⁴ Geoffrey Parrender, a.g.e, 188; Ahmet Kahraman, a.g.e, 128; Abdurrahman Küçük, Günay Tümer ve Mehmet A. Küçük, a.g.e, 110.

⁶¹⁵ Felician Challaye, a.g.e, 103; Ahmet Kahraman, a.g.e, 128; L. J. R.

Ort, "Mani, Manichaeism, 'Religionswissenschaft,'" *Numen*, c.15, s.3 (1963), s. 193-194, <https://www.jstor.org/stable/3269576>, (18.01.2020).

⁶¹⁶ Annemarie Schimmel, a.g.e, 95; Felician Challaye, a.g.e, 103; Abdurrahman Küçük, Günay Tümer ve Mehmet A. Küçük, a.g.e, 110.

⁶¹⁷ L. J. R. Ort, a.g.m, 199.

⁶¹⁸ Annemarie Schimmel, a.g.e, 96.

konusunda uyarmıştır. Fakat Havva tarafından kandırılan Adem bunu dinlememiş ve sonucunda Şit doğmuştur. Şit, babası Adem'in bir daha kandırılmasına engel olmuştur. Havva aynı zamanda babası konumunda bulunan Arkon ile birleşmiş ve ondan doğan çocukları ise Şit'in aksine karanlık maddeleri barındırmaktaydı. Buna göre Adem'in soyundan gelenler cennete (ışık alemine), Havva'nın soyundan gelenler ise cehenneme (karanlık aleme) gidecektir.⁶¹⁹ Maniheizm'e göre dünyanın oluşumunda etkili olan ışık ve karanlık, dünya üzerindeki insanlar üzerinde de etkilidir. İnsanların asıl amacı kötü olarak kabul edilen madde (beden) içerisine hapsolan, iyiliği ve ışıgı simgeleyen ruhun gücünü arttırmaktır.⁶²⁰ Işığın etkisini arttıran kişiler öldükten sonra yargılama gününde göğe ışık alemine yükselecektir. Başaramayanlar ise ışığın gücünü arttırana kadar dünyaya tekrar tekrar gelecektir. Dünyanın sonu ise peygamber olarak gönderilen İsa'nın dünyada yeniden zuhuru ile başlayacaktır. Böylelikle göğe yükselen ruhlar ışık alemine kavuşacak ve karanlık alemde yani dünyada kalanlar ise dünyayla beraber yok olup karanlıklar alemine gidecektir.⁶²¹

Diğer evrensel dinler gibi Maniheizm'in de kendisine göre toplum için ahlaki ve sosyal düzeni sağlayacak yasaları ve ibadet sistemi bulunmaktadır. Sosyal düzeni sağlamak ve ibadetleri yerine getirmekteki temel amaç madde içerisine sıkışmış olan ruhun çektiği ızdırabı azaltmak ve ışıgı arttırmaktır.⁶²² Maniheizm'de sosyal düzen ve kurallarını anlayabilmek için ilk önce burada olan seçkinler ve dinleyiciler olarak ayrılan sınıf kavramlarını bilmek gerekmektedir. Seçkinler sınıfı mensupları ile dinleyicilerin mensuplarının yapmak ile mükellef oldukları görevler ve ibadetler çeşitlilik göstermektedir.⁶²³ Ayrımın yapıldığı ölçüt ise Maniheizm'in katı kurallarının uygulanması ve uygulanmaması durumlarıdır.⁶²⁴

Seçkinler olarak adlandırılan sınıf Maniheizm'in katı kurallarını uygulamakla mükellef olan gruptur. Bu grup için “beş emir” ve “üç mühür” gibi kavramlar önemlidir. Beş Emir kavramını açıklamak gerekirse bunlar; oruç tutmak, dua etmek, sadakaya riayet etmek, yalan söylememek, canlı öldürmeyip⁶²⁵ onun etini yememek, temizliğe özen göstermek ve mütevazı olup, mal ve

⁶¹⁹ Abdurrahman Küçük, Günay Tümer ve Mehmet A. Küçük, *a.g.e*, 111.

⁶²⁰ Annemarie Schimmel, *a.g.e*, 97, Abdurrahman Küçük, Günay Tümer ve Mehmet A. Küçük, *a.g.e*, 111; Felician Challaye, *a.g.e*, 103.

⁶²¹ Ahmet Kahraman, *a.g.e*, 111,112.

⁶²² Annemarie Schimmel, *a.g.e*, 97; Felician Challaye, *a.g.e*, 103

⁶²³ Felician Challaye, *a.g.e* 103; Annemarie Schimmel, *a.g.e*, 98; Geoffrey Parrender, *a.g.e*, 189; Abdurrahman Küçük, Günay Tümer ve Mehmet A. Küçük, *a.g.e*, 113.

⁶²⁴ Abdurrahman Küçük, Günay Tümer ve Mehmet A. Küçük, *a.g.e*, 113.

⁶²⁵ Larry Clark, *Corpus Fontium Manichaeorum: Uygur Manichaean Texts, Texts Translations and Commentary- Volume II*. (Turnhout: Brepols, 2013), 91.

mülk sevdalısı olmamak⁶²⁶ olarak özetlenebilir. Üç mühür kavramı ise eline, diline ve duygularına hakim olmaktan geçmektedir. Böylece seçkinler sınıfına mensup kişilerin et yememesi, kötü sözler söylememesi, alkollü içecek tüketmemeleri ve kötü şeyler düşünmemeleri beklenmektedir. ⁶²⁷ Maniheizm’de bitkiler daha çok ışık (iyilik) içerdiği için gıda kaynağı olarak et yerine tercih edilmektedir.⁶²⁸ Hatta yemek pişirmek bile ışığı azaltır ve kirletir. Bu sebeple seçkinler sınıfı yemek pişirmez ve sadece belli sebzeleri yer.⁶²⁹ Yemekleri dinleyiciler sınıflarından hizmetliler tarafından yapılmaktadır.⁶³⁰ Örneğin, Geng Shimin’in çevidiği resmi Uygur Devlet belgesinde, manastırda bulunan rahiplerin yemek servisi için görevlilerin yollanacağı yer almaktadır.⁶³¹ Ayrıca toprağı sürmek, bitkileri çiğnemek, suyu kirletmek hoş karşılanmaz.⁶³² Evlilikten uzak durmak ve çoğalmamak kötülüğün artmasını engellediği için büyük erdem olarak kabul edilmektedir.⁶³³

Elbette günlük yaşamın devamı için bu durumların herkes tarafından uygulanması mümkün değildir. bu sebeple dinleyiciler sınıfı hem kendileri hem de seçkinler için tarım faaliyetlerini yapmak, yemek hazırlamak, gerekli kıyafet ve maddi imkanları sağlamak ve nüfusun artmasını sağlamak gibi görevleri üstleniyordu. Bunlara rağmen dinleyiciler sınıfının da yapmakla mükellef oldukları görevler mevcuttur.⁶³⁴ Bu görevlere on emir denilmektedir bunlar: “Geçirilmiş zamana ve çok tanrılı döneme inanmak, kötü insan olmamak, et yenilmesini yasaklamak, başkasının namusuna kötü gözle bakmamak, hırsızlık yapmamak, okumak, sihirle hakikati tanımak ve bunları ayırt etmek, toplum içerisinde inançlı olmak ve işinde gevşeklik göstermemek.”⁶³⁵ Tüm bu bilgilerin ışığında Maniheizm için topluma belli kurallar koyduğunu ve bunların uygulanmasında belli başlı ibadetlerin gerekli olduğu görülmektedir.

Maniheizm’de ibadette mabet kavramı bulunmaktadır ve bu Hristiyanlıkta bulunan kilise ile benzer özellikler taşımaktadır. Maniheizm’e göre Mani mabetleri ışığı korumak ve onu

⁶²⁶ Larry Clark, *a.g.e*, 92.

⁶²⁷ Abdurrahman Küçük, Günay Tümer ve Mehmet A. Küçük, *a.g.e*, 113.

⁶²⁸ A.g.e, 113.

⁶²⁹ Dila Baran Tekin, “Mani ve Öğretileri” (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Hitit Üniversitesi, 2014), 91, 95.

⁶³⁰ Geoffrey Parrender, *a.g.e*, 189.

⁶³¹ Geng Shimin, "Notes on an Ancient Uighur Official Decree Issued to a Manichaeon Monastery," *Central Asiatic Journal*, c.35, s.3-4 (1991), s.216 <https://www.jstor.org/stable/41927791>, (18.01.2020).

⁶³² Abdurrahman Küçük, Günay Tümer ve Mehmet A. Küçük, *a.g.e*, 113.

⁶³³ Abdurrahman Küçük, Günay Tümer ve Mehmet A. Küçük, *a.g.e*; Ahmet Kahraman, *a.g.e*, 128.

⁶³⁴ Geoffrey Parrender, *a.g.e*, 189; Abdurrahman Küçük, Günay Tümer ve Mehmet A. Küçük, *a.g.e*, 113.

⁶³⁵ Abdurrahman Küçük, Günay Tümer ve Mehmet A. Küçük, *a.g.e*, 113.

temizleyip göndermek gibi amaçlara sahiptir. Ayrıca Mani, İsa'nın kilisesini gerçek kilise olarak görmemektedir. Mabretler kendi aralarında hiyerarşi bulunan seçkinler sınıfı rahipleri tarafından yönetilmektedir. Dinleyiciler burada günah çıkartırlar ve seçkinlerden vaaz dinlerler ayrıca mabetlerin ekonomik işlerini halletme görevi dinleyicilere aittir.⁶³⁶

Maniheizm'de İbadetlerin yapılmasındaki temel mantık ruhun eziyet çekmesini engellemek ve zarar verecek davranışlardan kaçınmaktır. Bunun yolu da ibadetlerden geçmektedir. Farklı dinlerle benzerlik gösteren Maniheist ibadetler, uygulama açısından da seçkinler sınıfı ve dinleyiciler sınıfı arasında farklılık göstermektedir.⁶³⁷ Örneğin Seçkinlerden biri günde 7 defa ibadet etmesi gerekirken, dinleyiciler sınıfından olanlardan birisinin sadece 4 defa ibadet etmesi yeterlidir. İbadetler ayrıca güneşe ve aya dönük olarak icra edilir. Eğer güneş veya ay görünmüyorsa, kuzeye dönülür ayrıca ibadetten önce arınmak gereklidir. Arınma işlemi su ile yapılır eğer su bulunamıyorsa toprak ile de yapılabilir.⁶³⁸ Dua esnasında Işığın lorduna şükredilir.⁶³⁹ İbadetler arasında oruç tutmak önemli bir yere sahiptir. Örneğin seçkinler Bema Bayramı kutlamalarından önce ve haftalık oruç günü olan Pazar günü de sayıldığında toplam 100 gün oruç tutmuş olmaktadır. Bunun dışında herkes Pazar günü güneş için, seçkinler ise haftanın ikinci günü ay için oruç tutarlardı.⁶⁴⁰ Oruç dışında önemli sayılan bir diğer ibadet ise dinleyiciler tarafından seçkinler için oluşturulan genel yemeği adı verilen yemektir. Burada kavun, karpuz, salatalık gibi içerisinde yüksek oranda ışık bulundurduğu düşünülen bitkiler servis edilir. Amaç maddenin içerisindeki karanlığı bitkilerden gelen ışık ile uzaklaştırmaya çalışmaktır.⁶⁴¹

Maniheizm'de önem arz eden haftalık tövbe ve günah çıkarma ayinleri ve törenleri de bulunmaktadır. Örneğin, Peter Zieme'in çevirdiği Uygur Maniheist metninde, manastırda rahiplerin Tanrıya günahlarının affedilmesi için okudukları dualar yer almaktadır.⁶⁴² Genel tövbe ayini yılda bir yapılırken, günah çıkarma her zaman bireysel olarak seçkinlerce yapılabilmektedir. Bunun sonucu olarak dinleyiciler gelirlerinin bir kısmını seçkinlere vermek

⁶³⁶ Abdurrahman Küçük, Günay Tümer ve Mehmet A. Küçük, *a.g.e*, 115.

⁶³⁷ Annemarie Schimmel, *a.g.e*, 98; Abdurrahman Küçük, Günay Tümer ve Mehmet A. Küçük, *a.g.e*, 115.

⁶³⁸ Abdurrahman Küçük, Günay Tümer ve Mehmet A. Küçük, *a.g.e*, 115.

⁶³⁹ Felician Challaye, *a.g.e*, 103; Abdurrahman Küçük, Günay Tümer ve Mehmet A. Küçük, *a.g.e*, 115.

⁶⁴⁰ Felician Challaye, *a.g.e*, 103, Abdurrahman Küçük, Günay Tümer ve Mehmet A. Küçük, *a.g.e*, 115.

⁶⁴¹ Felician Challaye, *a.g.e*, 103, Abdurrahman Küçük, Günay Tümer ve Mehmet A. Küçük, *a.g.e*, 116.

⁶⁴² Peter Zieme. "The Manichaean Turkish Texts of the Stein Collection at the British Library." *Journal of the Royal Asiatic Society*, c.20, s.3 (2010): s. 260-261. <https://www.jstor.org/stable/25700455>, (18.01.2020).

zorundaydı.⁶⁴³ İbadet uygulamaları dışında Maniheizm’de kutsal kitaplar önemli bir yer teşkil etmektedir.⁶⁴⁴ Okumaya özendirme, mabet kurma zorunluluğu gibi dini özellikler yazma, resmetme, mimari, müzik ve heykelcilik gibi sanat dallarının gelişmesini sağlamış ve din tarafında da desteklenen davranışlar olmuşlardır.⁶⁴⁵

İnsanların dünyada olduğu süre boyunca ışığa (iyiliğe) yönelmesi gerekmektedir. Bilip bilmeden işlediği günahlar için tövbe etmeleri gerekir⁶⁴⁶ çünkü kurtuluşun bu şekilde mümkündür. Kurtuluş kavramı ruhun sonsuz formuna bürünerek ışık alemine süzülmesi ve huzura ermesidir. Diğer türlü ruh dünyaya gelmeye ve acı çekmeye devam edecektir. Dünyada bulunan para, varlık, şöhret gibi kavramlar şeytan işi⁶⁴⁷ ve çeldirici olarak görülmektedir.

2.2. UYGURLARIN MANİHEİZM’İ BENİMSEMESİ

Türklerin devlet eliyle toplu olarak din değiştirmeleri ilk kez Uygur Devleti’nde Böğü Kağan’ın Maniheizm’i benimsemesi ve kağanın bu dini devlet dini olarak ilan etmesiyle gerçekleşmiştir. Daha önceden Budizm ve Nesturi Hristiyanlığı da Türkler arasında yayılmıştır. Fakat devlet tarafından bir din resmi din olarak ilan edilmemiştir. Türklerin değişen ve gelişen yaşam koşulları ve çevresinde olan kültürlerden etkilenmeleri din değiştirmelerine sebep olmuştur. Yönetenler ise din değişimi ile toplumsal ve siyasi amaçlarını gerçekleştirmeyi hedeflemiştir.

Uygurların din değişimlerinde de toplumsal değişimin, iç ve dış siyasetin çok etkili olduğu söylenebilir. Uygurlar arasında Çin ve Soğdlar ile kurulan ticari ilişkilerin de sonucunda yerleşik yaşama geçiş artış gösteriyordu⁶⁴⁸ Türk yönetici sınıfı ise toplumu birleştirecek ve değiştirecek özellikte ekonomik, sosyal ve kültürel kurallar içeren bir sistem veya düzene ihtiyaç duymaya başlamıştır.⁶⁴⁹ Türk yöneticileri aynı zamanda sadece toplum için değil değişken siyasi ortam karşısında otoritelerini⁶⁵⁰ hem boy beyleri hem halk üzerinde arttıracak çözümler geliştirmek istiyordu.

⁶⁴³ Abdurrahman Küçük, Günay Tümer ve Mehmet A. Küçük, *a.g.e*, 116.

⁶⁴⁴ Annemarie Schimmel, *a.g.e*, 98; Geoffrey Parrender, *a.g.e*, 189.

⁶⁴⁵ Annemarie Schimmel, *a.g.e*, 98; Geoffrey Parrender, *a.g.e*, 189.

⁶⁴⁶ Larry Clark, *a.g.e*, 90, 91, 92.

⁶⁴⁷ *A.g.e*, 92, 342.

⁶⁴⁸ Şinasi Tekin, “Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devlet Dini Olarak Kabul Edilişinin 1200. Yıldönümü Dolayısı ile Birkaç Not (762-1962),” *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten*, c.10, s.1962 (1962), s. 5.

⁶⁴⁹ Selim Karakaş, “Türk Tarihinde Maniheizm (VIII.- XIII. Yüzyıllar),” (Basılmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2010), 78.

⁶⁵⁰ Drompp, Michael R. "The Uyghur Empire (744–840)," *Oxford Research Encyclopedia of Asian History*, (2017)s.8,<https://oxfordre.com/asianhistory/view/10.1093/acrefore/9780190277727.001.0001/acrefore-9780190277727-e-53>, (15.03.2020).

Uygurların yukarıda bahsedilen siyasal, sosyal ve ekonomik değişimleri onların din değiştirmelerini zorunlu kılmıştır. Burada Budizm'in değil de Maniheizmin benimsenmesinin de çeşitli sebepleri vardır. Çin karşısında kültürel olarak asimile olmama meselesi⁶⁵¹ en önemli sebep olarak gözükmektedir. Maniheizm'in Uygurlara Soğdlu rahipler tarafından tanıtılması ise dine karşı sempati oluşturan unsurlardan biridir.⁶⁵² Türkler ile Soğdlar arasında bulunan sıkı ticari ilişkiler, Türklerin Soğdlulara karşı olan güven ve sempatisini arttıran bir durum olmuştur.⁶⁵³

Uygurlar Maniheizm'i, Çin'de 755 yılında ordu kumandanı An Lu Shan'ın Loyang'ı ele geçirip çıkardığı isyanı Çin'in isteği ile bastırmak için gittiklerinde tanımıştır.⁶⁵⁴ El Etmış Bilge Kağan döneminde Uygurlar isyanın önemli bir kısmını bastırmıştır. Kağanın ölmesinin ardından oğlu Böğü Kağan da Çin'in isteği üzerine isyanı tamamen bitirmek için Çin'e gitmiştir. Bu sırada Çin'de Soğdlu Maniheizm rahipleriyle karşılaşmıştır.⁶⁵⁵ Burada Maniheizm'i kabul eden Böğü Kağan, ülkesine giderken Mani rahiplerini yanında götürmüştür.⁶⁵⁶ Böğü Kağan benimsediği yeni dini devletin ileri gelenleri ile tartışmış ve Maniheizm'i devlet dini yapmak için beyleri ikna etmeye çalışmıştır. Tun Baga Tarkan başta olmak üzere Böğü Kağan tepkileriyle karşılaşmış fakat inancında ısrar etmiş ve Maniheizm'i devlet dini yapmayı başarmıştır.⁶⁵⁷

4.2.1. Uygurların Maniheizm'i Benimseme Sebepleri

4.2.1.1. Asimilasyon Tehlikesi

Uygurların Maniheizm'i benimsemesinde rol oynayan en büyük etkenlerden birisi, Türklerin Çin karşısında asimile olma korkusu olabilir.⁶⁵⁸ Türkler uzun yıllardan beri Budizm'e ilgi duymuş, Gök Türkler başta olmak üzere devlet dini yapmak için kağanlar girişimlerde bulunmuştur. Türklerin Budizm dini ile ilgili olumsuz fikirleri bulunmamakta hatta sempati

⁶⁵¹ Selim Karakaş, a.g.t, 78.

⁶⁵² A.y, 78

⁶⁵³ V. V. Barthold, *Orta Asya tarihi hakkında dersler*, 59; Mackerras, a.g.e, 426, 444.

⁶⁵⁴ Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, 212; Sergey G. Klyashtorny, a.g.e, 150; Gülçin Çandarlıoğlu, a.g.e, 6.

⁶⁵⁵ Mehmet Ölmez, a.g.e, 261; V. Minorsky, a.g.e, 296; Sergey G. Klyashtorny, a.g.e, 150; Gülçin Çandarlıoğlu, a.g.e, 15-16; Saadettin Yağmur Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi* (Ankara: Berikan Yayınevi, 2015), 113-114.

⁶⁵⁶ Ölmez, a.g.e, 261; Hans J. Klimkeit, "Manichaeism: Gnosis at Home in the World," *Numen*, c.29, s.1 (1982), s.21, <https://www.jstor.org/stable/3269930>, (18.02.2020).

⁶⁵⁷ Li Tang, *A History of Uighur Religious Conversions (5th - 16th Centuries)* (Singapore: National University of Singapore, Asia Research Institution, 2005), 20, <https://ari.nus.edu.sg/publications/wps-44-history-of-uighur-religious-conversions-5th-16th-centuries/> (Erişim 02.01.2020).

⁶⁵⁸ Michael Drompp, a.g.e, 9; Selim Karakaş, a.g.t, 78; Mackerras, a.g.e, 444.

beslemektedirler. Fakat Budizm'in resmi din ilan edilmesi husunda ya boylar birliğinden ya da danışmanlardan itiraz sesleri yükselmiş ve Budizm reddedilmiştir.⁶⁵⁹ Bu Hususta Tonyukuk:

“T'u-küe'lerin sayısı çok az ve T'ang'ların nüfusunun yüzde biri kadar bile değil. Buna rağmen sürekli direniş gösterebilmiş olmamızı, su ve otlak arayarak dolaşmamıza, sabit ikametgahımızın olmamasına ve avlanarak yaşamımızı sürdürmemize borçluyuz! Güçlü olduğumuzda askerlerimizi soygun baskınları için gönderiyoruz; zayıf olduğumuzda ise dağlara ve ormanlara kaçarak saklanıyoruz. Ama kendimize içinde oturmak için kaleler inşa eder ve eski geleneklerimizi değiştirirsek, o zaman günün birinde yenilir ve T'anglar tarafından mutlaka ilhak ediliriz! Ayrıca Budist ve Taoist tapınaklardaki öğretiler insana yalnızca iyilik ve hoşgörü öğretir. Bu savaşmanın ve güç kazanmanın yolu değildir.”⁶⁶⁰ demiştir.

Türkleri asıl çekindiren unsur Budizm'in Çin'in dini olarak görülmesi ve bir süre sonra Budizm vasıtasıyla Çinlileşme tehlikesidir.⁶⁶¹ Burada vurgulanması gereken nokta Türklerin Budizm dinini beğenmemesi değildir. Mabetlerin yerleşik yaşamı gerektirmesi ve bunun sonucunda kalabalık Çin nüfusunun içinde asimile olmaktadır. Fakat buna rağmen, Türkler arasında Budizm yayılmıştır. Bu durum ise Şamanizm ve geleneksel Türk dinlerinin Uygurların yaşam koşulları için artık yeterli gelmediğinin de ispatı halindedir.⁶⁶²

Bu noktada Böğü Kağan'ın, Loyang'de benimsediği Maniheizm, Türkler için mükemmel bir örnek teşkil ediyordu.⁶⁶³ Maniheizm, toplum için sadece manevi hayata yönelik açıklamalar içermiyor aynı zamanda toplum için sosyal, kültürel ve ahlaki kurallar içeriyordu.⁶⁶⁴ Fakat, Maniheizm'in Böğü Kağan tarafından asıl beğenilmesinin sebebi bu dinin Budizm ve Çin'e karşı rakip konumda bulunması⁶⁶⁵ ve bir devlet veya güçlü bir otorite tarafından temsil edilmemesiydi. Bu durumda Uygurlar herhangi bir devlete veya güçlü gruba tabii olmak⁶⁶⁶ zorunda kalmayacaktı. Aynı zamanda Kendilerini kültürel ve dini bağlamda müdafaa etmeye çalışmayacaklardı.⁶⁶⁷

4.2.1.2. Siyasi Çıkarlar Mı? Yoksa Toplumsal Dönüşüm Mü?

Uygurlar Kağanı Böğü'nün Maniheizm'i kabul etmesinin bir diğer sebebine değinecek olursak kağanın siyasi gücünü ve otoritesini arttırmak gibi bir amacın varlığından da söz edilebiliriz.⁶⁶⁸

⁶⁵⁹ Türklerde Budizm ile ilgili bkz. s.75.

⁶⁶⁰ Liu Mau Tsai, *a.g.e*, 240-241.

⁶⁶¹ Rene Grousset, *a.g.e*, 138-139.

⁶⁶² Şamanizm için bkz. s.27-35. Geleneksel Dinlerin Evrensel Dinlere Evrilmesi için bkz. s. 17-20.

⁶⁶³ Colin Mackerras, *a.g.e*, 444; Karakaş, *a.g.t*, 78.

⁶⁶⁴ Bkz “Maniheizm” bölümü s. 78-82.

⁶⁶⁵ Saadettin Y. Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi*, 114.

⁶⁶⁶ Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, 204.

⁶⁶⁷ Michael Drompp, *a.g.e*, 8; Aslı Zengin ve Ümran Yaman, “Eski Uygur Türkçesi Metinleri Üzerinden Budizm ve Maniheizm'in Savaşa Bakışı,” *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, c.58, s.1 (2018), s.182-183.

⁶⁶⁸ Michael Drompp, *a.g.e*, 8.

Türklerin sosyal yapılarında ailelerin (oguş) ve urugların bir araya gelmesiyle boy dediğimiz soy birliği meydana geliyordu. Boyların kendilerine has belirledikleri bir arazileri, silahları ve askeri güçleri bulunuyordu. Bu birimler için siyasi özellik taşıdıklarını söyleyebiliriz. Boyun başında ise boy beyi bulunurdu. Bey kendi boyunun çıkarlarını korumak, adaleti tayin etmek ve huzuru korumak ile mükellefti.⁶⁶⁹ Boyların bir araya gelmesiyle oluşan devlet içinde boylar hiyerarşisi büyük önem arz etmekteydi. Mecliste her boyun beyi bulunurdu. Devleti çözen ve oluşturan kuvvetleri bu beyler oluşturmaktaydı.⁶⁷⁰ Devlet hiyerarşisinde Kağan için hem beyler sınıfı hem de halk mevcuttu. Orhun ve Uygur yazıtlarında örneklerini gördüğümüz üzere kağanlar halka seslenirken kitleyi “beyler ve kara bodun”⁶⁷¹, “Türk begler bodun” olarak ikiye ayırmaktaydı.⁶⁷² Örneğin, Kül Tigin yazıtında halka ve beylere şu şekilde seslenilmiştir: “Türk beyleri ve halkı bunu işitin ... Ey sadık Türk halkı ve beyleri, bu devirde bana itaat eden beyler, sizler de mi yanılacaksınız?”⁶⁷³ Kağanların çıkarları uyarınca, kağan için halktan ziyade beyler sınıfının sadakati daha önemlidir. El Etmiş Bilge’nin Uygur Şine yazıtında⁶⁷⁴ kendisinden ayrılan boyları affedip tekrar kendisine bağlanması için çağırması, Bilge Kağan’ın ise yazıtta⁶⁷⁵ halkın, beylerinin sözünden çıkmaması ve ayrılmamalarını öğütlemesi buna örnektir.⁶⁷⁶ Türk kağanlarının ısrarla üzerinde durduğu bu mesele, bazen hem beyler hem de halkın kağana sadık kalması gerektiği şeklindedir.⁶⁷⁷ Türk devletlerinin bir diğer özelliği ise halkın yalnızca kağan tarafından refah seviyesine ulaştırılabilir olduğudur. Kağanlar hep “aç, çıplak, fakir” halka yardım etmiş ve iyileştirmiştir.⁶⁷⁸ Örneğin Bilge Kağan Yazıtı’nda bu konuyla ilgili şu satırlar yer almaktadır: “... ölecek halkı diriltip doyurdum. Çıplak halkı giyimli kıldım, fakir halkı zengin kıldım.”⁶⁷⁹

Boyların hiyerarşisi ve yapısı Türk göçebe devletlerinin teşkilatının ve sosyal yapısının bel kemiği konumundaydı.⁶⁸⁰ Türk kağanlarının bahsettiği bağıllık ve birlik boyların kendi içinde

⁶⁶⁹ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 221.

⁶⁷⁰ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 223.

⁶⁷¹ Talat Tekin, a.g.e, 37.

⁶⁷² Sergey G. Klyastorniy, *Kadim Avrasya’nın Bozkır İmparatorlukları*, 201.

⁶⁷³ Talat Tekin, a.g.e, 37.

⁶⁷⁴ Yazıtta “Onlara ceza verdim, affettim, kendi halkım dedim, beni takip edin dedim.” Sözleriyle ifade edilmiştir. Bkz. Ölmez, a.g.e, 301.

⁶⁷⁵ “Ey Türk beyleri ve halkı, bunu işitin! Türk halkı senin dirilip nasıl devlet sahibi olacağını buraya hakkettim; yanılıp nasıl öleceğini de buraya hakkettim. Söyleyecek her ne sözüm var ise bu ebedi taş hakkettim. Ona akarak bu sözleri öğrenin.” Metin için bkz. Talat Tekin, a.g.e, 55.

⁶⁷⁶ Sergey G. Klyastorniy, *Kadim Avrasya’nın Bozkır İmparatorlukları*, 201-202.

⁶⁷⁷ Sergey G. Klyastorniy, *Kadim Avrasya’nın Bozkır İmparatorlukları*, 202.

⁶⁷⁸ Sergey G. Klyastorniy, *Kadim Avrasya’nın Bozkır İmparatorlukları*, 203.

⁶⁷⁹ Talat Tekin, a.g.e, 65.

⁶⁸⁰ Sergey G. Klyastorniy, *Kadim Avrasya’nın Bozkır İmparatorlukları*, 205.

ve halkın eşitliği hakkında değildir. Hiyerarşik bir bağlılık sisteminden bahsedilmektedir. Elde edilen ganimet ve diğer paylar önce yüksek prestijli ya da kan bağı olan boya gidecek ve paylaştırılacaktı. Buradan ise boy beyleri kendi paylaşımlarını yapmakla yükümlüydü.⁶⁸¹

Böyle sıkı ve önemli sadakat bağları gerektiren devlet yapıları ise toplumsal birlik ve güçlü siyasi otorite gerektirmektedir. Türk Devletlerinde boy beylerinin kağandan ayrılması, isyan etmelerine⁶⁸² sıkça rastlanmaktadır.⁶⁸³ Bu durumlar kağanların tahttan indirilmesine sebep olabiliyordu. Böylece Türk kağanları bu yapıyı bir arada tutacak çözümler aramış olabilir. Din değişimi de bu çözüm arayışlarından birini oluşturabilirdi.⁶⁸⁴ Maniheist rahip sınıfının vermiş olduğu ilahi kaynaklardan gelen “meşruiyet” ile kağanın otoritesi⁶⁸⁵ arttırılmak istenmiş olabilir.⁶⁸⁶ Kağan’ın “tengride kut bulmuş” ünvanının yanı sıra Maniheizm için önemli olan ay ve güneş motiflerini de “ay kün tengri ünvanını”⁶⁸⁷ da kullanması⁶⁸⁸ otoritesini Maneiheizm ile de arttırmak istediğine örnek olabilir. Böğü Kağan’ın Uygur kağanlarının tahta çıkarken Mani rahipleri tarafından tören düzenlenip tahta çıkarılmaları örnek gösterilebilir.⁶⁸⁹ Ayrıca Böğü Kağan’ın yönetici elite bulunan rakiplerine karşı otoritesini arttıracak bir zümre arıyor olabilir. Kağan, Maniheizm’i kabul etmeden önce tereddüt yaşadığını fakat rahipler ile tekrar konuştuktan sonra endişelerinin yok olduğunu söylemektedir. Karabalgasun Yazıtı’nda bu hususla ilgili: “Bu umde çok mistik ve pek yüksek idi, kavranması pek ağır idi. Onlar tekrar tekrar (kağandan) merhamet etmesini rica ediyorlardı.”⁶⁹⁰ satırları yer almaktadır. Kağan’ın ikna olmasında etkili olan durum ise rahiplerin kendisini siyasi rakibi “tarkan”⁶⁹¹ konusunda uyarmaları olma ihtimali değerlendirilebilir.⁶⁹² Rahipler, kağanı şu şekilde rakibine karşı uyarmıştır:

⁶⁸¹ Sergey G. Klyashtorny, *Kadim Avrasya’nın Bozkır İmparatorlukları*, 203.

⁶⁸² Şeniz Anbarlı Bozatay, a.g.e, 36.

⁶⁸³ Bkz. Sosyal yapı s.61-63.

⁶⁸⁴ Drompp, a.g.e, 8.

⁶⁸⁵ Münevver Ebru Zeren, "Uygurlarda Maniheizm Etkisi Altında Gelişen Din-Devlet İlişkisi," *Journal of Old Turkic Studies*, c.2, s.1 (2017), s. 145-147.

⁶⁸⁶ Hans J. Klimkeit, "Manichaeism: Gnosis at Home in the World," 23, 26.

⁶⁸⁷ Hans J. Klimkeit, "Manichaeism: Gnosis at Home in the World," 24; Colin Mackerras, a.g.e, 437.

⁶⁸⁸ Sergey G. Klyashtorny, "The Tes Inscription of the Uighur Böğü Qaghan," 146.

⁶⁸⁹ Münevver Ebru Zeren, a.g.m, 147-148.

⁶⁹⁰ Mehmet Ölmez, a.g.e, 257.

⁶⁹¹ Şinasi Tekin, metinde geçen “Tarkan’ın” kendisini tahttan indirecek olan “Tun Baga Tarkan” olduğu fikrini savunmaktadır. Baga Tarkan’ın Soğdluları yönetimden uzaklaştırmak istemesini ise kendisinin Nasturi Hristiyanlığı inancına mensup olduğuna bağlamaktadır. Bu durumda Maniheist Soğdlular kendisinin rakibi oluyordu. Bkz. Şinasi Tekin, a.g.m, 7.

⁶⁹² Şinasi Tekin, a.g.e, 7; W. Bang and Annemarie von Gabain. *Türkische Turfan-Texte II*. (Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften in kommission bei Walter de Gruyter U. Co.1929), 415-419.

“Bu sizin ülkenizde, buyruğunuz ile iyi ve büyük işler yapılyordu. *Tarkan* gelince sizin ülkenizde (gene iyi işler) yapıldı. Fakat efendim, eğer bunu kendiniz uzaklaştırırsanız iyi kanunlar, iyi işler hep kalmış olacak. Eğer Tarkan böyle (ülkeyi) tehlikeye (sokacak olursa), kötü işler yapılacak ve sizin (ülkeniz yıkılacaktır).”⁶⁹³

Bu konuşmanın ardından Kağan, Maniheizm’i kabul ettiğini rahiplere bildirmiştir. Bu durumu ise Böğü Kağan’ın iç siyasette müttefik bulma ve otoritesini kuvvetlendirme isteği ile ilişkilendirebiliriz.⁶⁹⁴

Uygurlara ait Maniheist metinler direk olarak siyasi otoriteye karşı itaat etmeyi öneren tavsiyeler ve sözler içermese de dinin kuralların devlet tarafından desteklenmesi ve özendirilmesi, devletin din yolu ile toplumu dönüştürmek istediğini destekleyebilir.⁶⁹⁵ Böğü Kağan’ın, Maniheist rahiplerden özellikle zengin olmayı ve lüksü aç gözlülük⁶⁹⁶ olarak değerlendirmelerini duyduktan sonra Maniheizm’den daha çok etkilendiği belirtilmiştir.⁶⁹⁷ Böğü Kağan Maniheist değer yargılarıyla ilgili Tekin’in *Turkische Turfan Texte II*’dan naklettiklerine göre: “Dünyada, evde barkta yaşamağı hiç sevmem. Yine saltanatım, maddi sevinçler, beyliğim ve hüküm sürmem artık gözümde değersiz ve basit oldu”⁶⁹⁸ demiştir. Maniheizm’in iyiliği önermesi, kötülükten kaçmayı hedeflemesi, kurtuluşu iyilik yapıldığı takdirde vaat etmesi ve en önemlisi varlıklı olma, lüks ve tüketimi hoş görmemesi hatta bunları olumsuz olarak değerlendirmesi toplumsal dönüşüm⁶⁹⁹ ile siyasi otoriteyi arttırabileceği yönünde fikir yaratmış olabilir. Uygur Kağanı Maniheizm öğretilere karşı halkın ilgili olmasını istediği şu şekilde ifade etmiştir: “Sizlere buyururum: rahipler sizlere... -seler, ‘ruh ziyafetine’ teşvik etseler öğüt verseler sizler onların sözlerine ve öğütlerine göre hareket edin, seve seve saygı gösterin.”⁷⁰⁰

⁶⁹³ W. Bang, A. v. Gabain, “*Turkische Turfan Texte. II*”, SBAW 1929. s. 409-422 (430), Aktaran: Şinasi Tekin, “Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devlet Dini Olarak Kabul Edilişinin 1200. Yıldönümü Dolayısı ile Birkaç Not (762-1962)”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten*, c.10, s.1962 (1962), s.7; Bang and Gabain, a.g.m, 415-419.

⁶⁹⁴ Şinasi Tekin, a.g.e. 6-8; Michael Drompp, a.g.e, 8.

⁶⁹⁵ Münevver Ebru Zeren, a.g.m" 145; Ünver Günay ve Harun Güngör, a.g.e 173; Selim Karakaş, a.g.t, 78-79.

⁶⁹⁶ Maniheizm öğretilerine göre mal, mülk ve zenginlik kavramları aç gözlülük ve şeytani olarak değerlendiriliyordu. Örnek metin için bkz. Larry Clark, a.g.e, 92, 342.

⁶⁹⁷ W. Bang and A. v. Gabain. a.g.m, 415-419; Colin Macckerras, a.g.e, 444.

⁶⁹⁸ W. Bang, A. v. Gabain, “*Turkische Turfan Texte. II*”, SBAW 1929. s. 409-422 (430), Aktaran: Şinasi Tekin, “Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devlet Dini Olarak Kabul Edilişinin 1200. Yıldönümü Dolayısı ile Birkaç Not (762-1962)”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten*, c.10, s.1962 (1962), s. 7; W. Bang and A. v. Gabain. a.g.m, 415-419.

⁶⁹⁹ Selim Karakaş, a.g.t, 78; Colin Mackerras, a.g.e, 443-444.

⁷⁰⁰ W. Bang, A. v. Gabain, “*Turkische Turfan Texte. II*”, SBAW 1929. s. 409-422 (430), Aktaran: Şinasi Tekin, “Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devlet Dini Olarak Kabul Edilişinin 1200. Yıldönümü

Dinin etkisinin görülmesi için ise bu din Uygurlar tarafından hem ülke içinde hem de ülke dışında yayılmaya çalışılmıştır.⁷⁰¹ Karabalgasun Yazıtı'nda dinin yayılması ile ilgili "Baş rahip hak dininin kabul edildiğini işitince onların sadakatini takdir etti. Bütün erkek ve kadın rahipleri memlekete yayarak kendi mezhebini yaymak istedi."⁷⁰² bilgileri yer almaktadır.

Ayrıca Şinasi Tekin'in *Turkische Turfan Texte*'den naklettiği kısmında:

"Yine Kutlu, nasipli Han, bu millete durmadan iyi ameller işlemesi için öğütler verir ve onu (bu işe) teşvik eder. Sonra Haşmetli hükümdar şöyle... kanun koydu. Her on kişinin başına bir adam dikti. Ve (bunları) iyi amellere... 'teşvik edici' yaptı. Kim dini ihmal eder, günah işlerse ona (doğru yolu) öğretip..."⁷⁰³

Uygur kağanları, vatandaşlarının Maniheizm'i benimsemesi hususunda baskı yapmamıştır. Fakat Uygurlar, bu dinin yayılması için ülke sınırları içinde tapınaklar inşa ettirmiş, Maniheist rahipleri tebliğ⁷⁰⁴ için serbest bırakmış ve desteklemiştir.⁷⁰⁵

Uygurların Maniheizm'i benimsemesindeki toplumsal amaç ise Türk toplumunun dönüşümünün sağlanmak istenmesidir.⁷⁰⁶ Türk toplumunun ve yönetici sınıfının yerleşik yaşam ve getirilerine olan ilgileri artmaya başlamıştı.⁷⁰⁷ Türklerin Çin'den gördükleri yaşam biçimi ve ürünlerine olan ilgisini Orhun yazıtlarında da asimilasyon tehlikesi altında görmek mümkündür.⁷⁰⁸ Fakat Çin yıllıklarında Uygurların otlaklar ve verimli araziler ile sürekli yer değiştirdikleri ve sıkıntı yaşadıkları kaydedilmiştir.⁷⁰⁹ Kağan, Soğdlular aracılığıyla gelen Maniheizm ile Türkler için uygun toplumsal değişimin ve medenileşmenin Çin ve asimilasyon tehlikesi olmadan gerçekleşeceğini düşünmüş olabilir.⁷¹⁰ Fakat toplumsal dönüşüm sadece halkın daha rahat yaşam koşullarını arzulamasından ibaret değildi. Türk kağanları da daha farklı bir toplum ve toplumsal düzeni görmek istemekteydi.⁷¹¹ Uygur Kağanı

Dolayısı ile Birkaç Not (762-1962)," *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten*, c.10, s.1962 (1962), s. 8; W. Bang and A. v. Gabain. *a.g.m*, 415-419.

⁷⁰¹ Münevver Ebru Zeren, *a.g.m*, 145.

⁷⁰² Mehmet Ölmez, *a.g.e*, 257.

⁷⁰³ W. Bang, A. v. Gabain, "*Turkische Turfan Texte. II*", SBAW 1929. s. 409-422 (430), Aktaran: Şinasi Tekin, "Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devlet Dini Olarak Kabul Edilişinin 1200. Yıldönümü Dolayısı ile Birkaç Not (762-1962)," *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten*, c.10, s.1962 (1962), s. 8; W. Bang and A. v. Gabain. *a.g.m*, 415-419.

⁷⁰⁴ Gülçin Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, 161.

⁷⁰⁵ Selim Karakaş, *a.g.t*, 77; Colin Mackerras, *a.g.e*, 445; Saadettin Y. Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi*, 116.

⁷⁰⁶ Gülçin Çandarlıoğlu, *a.g.e*, 16.

⁷⁰⁷ Şinasi Tekin, *a.g.m*, 5.

⁷⁰⁸ Talat Tekin, *a.g.m*, 5.

⁷⁰⁹ Edouard Chavannes, *a.g.e*, 130,131; Şinasi Tekin, *a.g.e*, 5.

⁷¹⁰ Colin Mackerras, *a.g.e*, 444.

⁷¹¹ Colin Mackerras, *a.g.e*, 444; Gülçin Çandarlıoğlu, *a.g.e*, 16.

Böğü'nün Türk halkında gerçekleşmesini istediği değişim şu şekilde nakledilmiştir: “Kan tüten barbarları, sebzeyle beslenen bir ülkeye dönüştürmek; öldürmekle geçinen milletleri de iyiliği göz önünde tutan bir millet, memleket haline getirmek mümkün olacaktır.”⁷¹² Böğü Kağan, dini kurallar vasıtasıyla toplumun yaşam biçimini değiştirebileceğini düşünmüş olabilir.⁷¹³

Uygurlar'ın geçirdiği değişimi yaşam biçimlerinde görebiliriz. İslam kaynaklarında Uygurlara ait güzel şehirlerin⁷¹⁴ olduğundan ve “Ordu Balıg, Balasagun, Beş Balık”⁷¹⁵ şehirlerinin varlığından bahsedilmektedir. Moyen Çur Yazıtı'nda Uygur Kağanı Bayan Çor'un şehir inşa ettirdiği şu şekilde nakledilmiştir: “Soğdlular ile Çinlilere Selenge'de Bay Balık'ı yaptırdım.”⁷¹⁶ Çin kayıtlarındaki bilgilere göre Maniheist Uygurlar dini kurallarını uygulamaya çalışmışlardır. Uygurlar için “Manihaizme geçtikten sonra artık et yemezler, kımız içmezler”⁷¹⁷ ve “Bütün fakirler et yerler.”⁷¹⁸ denilmiştir. Uygurların Maniheizm'i kabul etmesi, manastır inşa etmelerini gerektirmiştir. Wang Yen Te seyahatnamesinde, elçi Uygur Devleti'ne giderken Mani manastırı⁷¹⁹ gördüğünü nakletmiştir. Uygurlarda şehircilikle birlikte tarım faaliyetleri de artış göstermiştir. Wang Yen Te Seyahatnamesinde Uygurların yaşadığı Kao-c'hang de beyaz badanalı evlerin, meyve bahçelerinin ve su değirmenlerinin olduğundan bahsedilmiştir.⁷²⁰ Tâmin bin Bahr Seyahatmesi'nde kağanın 12 kapılı şehirde yaşadığı, şehrin tarım arazileri ile çevrelendiği ve imaretlerin var olduğu kaydedilmiştir.⁷²¹

4.2.1.3. Ekonomik Sebepler

Maniheizm'in benimsenmesinin ekonomik sebeplerini incelediğimizde bu dinin getirdiği ekonomik yararların Uygur-Soğd ticari ilişkilerini olumlu yönde etkilediği görülmektedir. Zerdüştlük ve Budizm'in cephe aldığı Maniheizm, Uygurlar tarafından kabul görmüş ve Maniheist Soğdların ticari ilişki kuracağı başka bir alan açılmıştır.⁷²² Böylelikle Uygurlar gerektiğinde Soğdlardan yardım alabilecekler ve ticari ilişkileri artabilecekleri.⁷²³

⁷¹² Mehmet Ölmez, a.g.e, 262.

⁷¹³ Gülçin Çandarlıoğlu, a.g.e, 16.

⁷¹⁴ Ramazan Şeşen, *Türk Ülkeleri*, 104.

⁷¹⁵ Alaaddin Ata Melik Cüveyni, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2013), 97, 103, 104.

⁷¹⁶ Mehmet Ölmez, a.g.e, 305.

⁷¹⁷ Wolfram Eberhard, *Çinin Şimal Komşuları*, 74.

⁷¹⁸ Özkan İzgi, a.g.e, 67.

⁷¹⁹ Özkan İzgi, a.g.e, 62.

⁷²⁰ Özkan İzgi, a.g.e, 56,57.

⁷²¹ V. Minorsky, a.g.e, 283.

⁷²² Hans J. Klimkeit, "Manichaeism: Gnosis at Home in the World," 23.

⁷²³ Jean Paul Roux, *Orta Asya: Tarih ve Uygarlık*, 200; Aslı Zengin ve Ümran Yaman, a.g.m, 183; Özkan İzgi, a.g.e, 19.

Dini benimsemelerinin ardından Uygur Devleti'nde iç ve dış politikada Soğdluların gücü ciddi anlamda artmıştır.⁷²⁴ Çandarlıoğlu'nun yer verdiği Çin kaynaklarında Uygurlar ve Maniheistler ile olan diplomatik ve ticari ilişkiler şu şekilde nakledilmiştir:

"İlk defa Moni Uygur elçileri ile beraber Çin'e geldi ve Çin'de ibadethane kurdu. Bu dinin kaidesin ... Uygur Kağanı bu dine ,nanıyor ve bazı (Mo-ni) rahiplerine devlet işleri için danışıyordu."⁷²⁵

"Yüan-ho (806-21)'nın başlangıcında Uygurlar ikinci defa vergi vermeye geldiler. Birinci seferde bazı Maniheistler ile birlikte idiler... Kağan, daima devlet işlerine onları iştirak ettiriyordu. Maniheistler her sene geliyordu. Batı Pazar yerinin tüccarları onlarla sık sık kanuna aykırı işler yaptılar."⁷²⁶

"Uygur Kağanı Mani rahibinden Uygur inanç elçisi olarak Çin'e gitmesini rica etti... İmparator Tsung- chen shao-ch'in rütbeli Li Hsiao-ch'eng'ı Uygurlara elçi gönderdi...Onları Mani rahiplerinin elçi olarak gönderilmesinin sebeplerini aramaya gönderdi."⁷²⁷

"Onikinci ayın ikinci gününde imparator memleketlerine dönmekte olan sekiz Uygur Maniheistine ziyafet verdi...Uygurlar arasında Maniheistler hürmet görüyordu. Devlet bakanları Uygur Maniheistlerine bu evliliğin mümkün olmadığını söylediler."⁷²⁸

Kaynaklarda gördüğümüz üzere Türklerin bir karar almadan önce mutlaka Soğdlulara danıştığı ve uluslararası diplomaside heyetlerin içerisinde Soğdluların da yer aldığı kaydedilmiştir.⁷²⁹ Öyle ki devletin içinde etkili olan Soğdlular ve bazı Türklerin etkisiyle Böğü Kağan Çin'i ele geçirmeye karar vermiştir. Fakat Tun Baga Tarkan, Böğü Kağan'ı tahttan indirmiş ve Maniheistler ve Soğdluları devlet görevlerinden uzaklaştırmaya çalışmıştır.⁷³⁰

Uygurların Mani dininde samimi olduklarını ve diğer devletler ile olan ilişkilerinde de önemli yer tuttuğunu açık bir şekilde görebiliriz. Uygurlar, Çin'de Maniheist tapınakların inşası için Çin'e baskı yapmış ve tapınak inşa ettirmiştir.⁷³¹ Ayrıca Çin'de bulunan Mani dini mensuplarının koruyuculuğunu üstlenmiştir.⁷³² Bir benzer örnek Samani Devleti zamanında yaşanmıştır. Samani Devleti sınırları içerisinde bulunan Maniheistlerin gözlem altında tutulması ve hareketlerinin kısıtlanmaya çalışılması üzerine Uygur Kağanı Samani

⁷²⁴ Hans J. Klimkeit, "Manichaeism Kingship: Gnosis at Home in the World," 23.

⁷²⁵ Gülçin Çandarlıoğlu, *a.g.e.*, 160.

⁷²⁶ Gülçin Çandarlıoğlu, *a.g.e.*, 160.

⁷²⁷ Gülçin Çandarlıoğlu, *a.g.e.*, 161,162.

⁷²⁸ Gülçin Çandarlıoğlu, *a.g.e.*, 163,164.

⁷²⁹ Özkan İzgi, *a.g.e.*, 23-24; Li Tang, *a.g.e.*, 24-25; Rene Grousset, *a.g.e.*, 151; Jean Paul Roux, *Orta Asya: Tarih ve Uygurluk*, 200.

⁷³⁰ Gülçin Çandarlıoğlu, *a.g.e.*, 15, 132; Colin Mackerras, *The Uighur Empire According to the T'ang Dynastic Histories* (Canberra, Australia: Australian National University Press, 1972), 36,37; Sergey G. Klyashtorny, "The Tes Inscription of the Uighur Böğü Qaghan," 147.

⁷³¹ Özkan İzgi, *a.g.e.*, 23; Gülçin Çandarlıoğlu, *a.g.e.*, 28, 160, 161.

⁷³² Özkan İzgi, *a.g.e.*, 23; Tang, *a.g.e.*, 25; V. V. Barthold, *Orta Asya tarihi hakkında dersler*, 64; Çandarlıoğlu, *a.g.e.*, 28.

Hükümdarına mektup yazmış, eğer Samaniler bu takibi ve sınırlayıcı faaliyetlerini bırakmazlarsa Uygur Kağanının ülkesinde bulunan Müslümanlara aynı şekilde muamele edeceğini bildirmiştir.⁷³³

Uygurlar, ilk kez kendi dinleri dışında bir dini resmi din ilan eden Türk devleti olmuştur. Böğü Kağan'ın Maniheizm'i benimsemesi ile devlet dini değişmiştir. Türklerin, Budizm veya başka bir din yerine Maniheizm'i benimsemesinin sebepleri vardır. Bu durumun oluşmasında en etkili motivasyon ise Türklerin Çin karşısında asimile olma korkusudur. Doğuda ve Batıda istenmeyen ve kendine yer bulamayan Maniheizm, Çin'de de istenmiyordu. Başka bir devlet tarafından resmi olarak temsil edilmeyen Maniheizm, Çin ve Budist kültür ile rakip olacak sosyo-kültürel dinamiklere sahipti. Böylelikle Uygurlar hem başka güçlü bir siyasi otorite ile rakip konumuna gelmeyecek hem de Çin tesirini engelleyebilecekti. Maniheizm'in benimsenmesinde Soğdlar ile kurulan ticari, politik ve kültürel bağlar da önem taşımaktadır. Barışçıl Soğdlar aracılığı ile tanınan bu din, Türklere aynı zamanda Soğdlar ile daha sıkı ekonomik ve kültürel ilişkiler kurulmasına vesile olmuştur.

⁷³³Li Tang, *a.g.e*, 25; V. V. Barthold, *Orta Asya tarihi hakkında dersler*, 64-65.

5. BÖLÜM V: HAZARLARIN YAHUDİLİĞİ BENİMSEMESİ

Uygurlardan sonra resmi devlet dini olarak yeni bir dini benimseyen ikinci Türk devleti Hazarlar olmuştur. Başlıca olarak, Sabir, Ogur, Slav, Kafkas, Türk ve Bulgar kavimlerinin birleşmesi ile oluşan Hazarlar, Batı Gök Türkler'in aşina soyundan gelen Türkler⁷³⁴ tarafından organize edilip yönetilmiştir.⁷³⁵ Çok kültürlü ve etnikli coğrafyaya yayılan Hazarlar aynı zamanda ticaret vasıtası ile de birçok kültürü tanımıştır. Hazarların din değişimine sebep olan kilit nokta ise Bizans İmparatorluğu'ndan kaçan ve Hazar coğrafyasında yoğunlukta olan Yahudi nüfusedir. Hazarlar, Yahudilere baskı yapmamış ve ülkelerinde serbestçe dolaşmalarına izin vermiştir. Zamanla Hazarların Yahudiler ile yaşadığı kültürel etkileşim ile dine sempati duymalarına sebep olmuştur. Köklü bir devlet olan Bizans ve yükselen İslam devleti Emeviler ile karşı karşıya gelen Hazarlar, kültürel ve dini alanlarda da savaşılmıştır. Hristiyanlık ve İslam dinlerinin güçlü temsilcileri konumundaki bu iki devletin politikaları, ülkedeki Yahudi nüfusu ve çok kültürlü Hazar coğrafyası Hazarların dini tercihlerini etkilemiştir.

Hazar Kağanlığı toprakları birçok Yahudi topluluğu için bir sığınma alanı olmuştur. Bizans'ın ülkede bulunan Yahudilere karşı uyguladığı politikalar, bu topraklardaki Yahudilerin göç etmesine sebep olmuştur.⁷³⁶ Yahudilerin, Hazar topraklarında dostça karşılanması sonucunda hem Bizans'tan kaçan Yahudiler hem de diğer ülkelerde bulunan Yahudiler Hazar Devleti'ne yönelmiştir.⁷³⁷ İbrani kaynakları ele alındığında Hazarların, 730'dan önce ülkeye gelen Yahudilerden etkilenmiş olup ve Hazar elitinin erken dönemde Yahudiliği kabul etmiş

⁷³⁴ Osman Karatay, *Hazarlar- Yahudi Türkler, Türk Yahudiler ve Ötekiler* (Ankara: Kripto Basım Yayın, 2018), 74.

⁷³⁵ Peter B. Golden, "Güney Rusya Bozkırlarının Halkları," der. Denis Sinor, *Erken İç Asya Tarihi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2000), 354; Kevin Alan Brook, *The Jews of Khazaria*, (Maryland, USA: Rowman&Littlefield, 2018), 14.

⁷³⁶ Arthur Koestler, *13. Kabile*, çev. Belkıs Dişbudak (İstanbul: Plato Film Yayıncılık, 2007), 62.

⁷³⁷ Kevin Alan Brook, *a.g.e.*, 80,81; Rene Grousset, *a.g.e.*, 209; Ünver Günay ve Harun Güngör, *a.g.e.*, 207; Arthur Koestler, *a.g.e.*, 61-62. Mes'udi, Yahudilerin Hazarya'ya gelişi ile ilgili şunları söyler: "Çünkü içinde bulunduğumuz 332 [943-44] yılında [II, 9] Rum hükümdarı Armenos (Romanos) ülkesinde bulunan Yahudiler'i Hristiyanlığa geçmeye zorladığı ve bu konuda takibat yaptırdığı için, Yahudiler'in bir kısmı belirttiğimiz gibi Rum topraklarından Hazar yurduna kaçtılar." Bkz. Mes'udi, *a.g.e.*, 69.

olabilir.⁷³⁸ Ülkedeki Yahudiler ile iyi ilişkiler kuran Hazarlar, Yahudileri ve dinlerini tanımıştır. Karşılığında Hazar ülkesinde etkin hale gelen Yahudiler, Hazar yönetici elitini etkilemiştir.⁷³⁹ Buradan hareketle Hazar ülkesinde Yahudi din adamlarının propaganda başarısını görebiliriz.⁷⁴⁰ Her ne kadar 737 yılında Arap komutan Mervan'ın başarılı seferinden sonra Hazar Kağanı İslam'ı kabul etse de, 740 yılında Kağan Yahudiliği kabul ettiğini ilan etmiştir.⁷⁴¹

5.1. İslam Kaynaklarında Hazarlar ve Yahudilik

Hazarların Yahudiliği devlet dini yapmasının ardından dinin, halk ve yönetici tabaka tarafından ne kadar benimsendiği konusunda İslam kaynaklarında farklı bilgiler yer almaktadır. Kaynaklarda geçen bilgiler yanıltıcı olabilmekle birlikte ya Hazarların tamamen Yahudi olduğu ya da azınlığın Yahudi olduğunu nakledilmiştir.⁷⁴² Tarihçiler, ya Hazarların çoğunluğunun Yahudi olduğu ya da yönetici elitin de dahil olduğu azınlık nüfusun Yahudi olduğu görüşleri üzerinde ayrışmaktadır. Yahudiliğin Hazarlarda yaygın olarak benimsendiğini savunan tarihçiler İbnü'l Fakih'in *Kitâbü'l- Büldân* adlı eserinde geçen: "Hazarların hepsi yahudidir. Yakın zamanda yahudi edilmişlerdir"⁷⁴³ sözünü ve Hazar Hakanı Yusuf'un mektubunu dayanak olarak göstermektedir.⁷⁴⁴ Dunlop, Arap seyyahların eserlerinde olan çelişkileri bilgilerin sebebinin yazarların birbirlerinin eserlerinden faydalanarak yazmalarından kaynaklandığını belirtmektedir.⁷⁴⁵ Fakat diğer kaynaklar ile birlikte değerlendirme yapıldığı zaman Hazarların çoğunluğunun Yahudi olduğu fikrinin doğru olmadığı görülmektedir.⁷⁴⁶

903 yılında İbn'i Rüste'nin kaleme aldığı *A'lâku'n- Nefise* adlı eserinde Hazarların büyük Kağanının Yahudi olduğu nakledilmiştir. Hazarlarda Yahudi nüfusu ile ilgili: "Hazarların büyük reisi yahudi (musevi) dir. İşa ve büyük reisin temayülünü gösteren kumandanlar ve büyükler de musevidirler. Halkın geri kalan kısmı Türklerin dinine benzer bir din üzeredirler...Bu iki şehirde Müslümanlardan bir koloni (cemaat) de bulunur. Bu Müslümanların mescidleri, imamları, müezzinleri ve mektepleri vardır"⁷⁴⁷ demiştir. Bu bilgilere göre, kağanın sarayında bulunan maiyeti ve ileri

⁷³⁸ D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, çev. Zahide Ay (İstanbul: Selenge Yayınları, 2019), 184; Osman Karatay, *a.g.e*, 121; Ahmet Taşağıl, *a.g.e*, 279.

⁷³⁹ Osman Karatay, *a.g.e*, 121; V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, 76; Ahmet Taşağıl, *a.g.e*, 279; Arthur Koestler, *a.g.e*, 65.

⁷⁴⁰ V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, 76.

⁷⁴¹ Ünver Günay ve Harun Güngör, *a.g.e*, 207.

⁷⁴² Şaban Kuzgun, *a.g.e*, 141.

⁷⁴³ Ramazan Şeşen, *a.g.e*, 189.

⁷⁴⁴ Şaban Kuzgun, *a.g.e*, 140-141.

⁷⁴⁵ D. M. Dunlop, *a.g.e*, 117-125.

⁷⁴⁶ Ananiasz Zajackowski, "Khazarian Culture And Its Inheritors," *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* c. 12, s. 1/3, 1961, s. 302-303, www.jstor.org/stable/23682777; Kuzgun, *a.g.e*, 140-141.

⁷⁴⁷ Ramazan Şeşen, *a.g.e*, 43.

gelen kumandanların da Yahudiliğe mensup olduğu bildirilmiştir. Halkın ise Türklerin geleneksel dinlerine mensup olduğu ve onları putperest olarak nitelediği görülmektedir. Ülkede Müslümanların da olduğunu nakleden İbn Rüste, Müslümanların başka bir şehirde yaşadığına işaret etmektedir.⁷⁴⁸ Hazarlar hakkında geniş bilgilere yer veren Mes’udi ise *Mürûcü’z- Zeheb* eserini 956 yılında yazmıştır. Eserde Yahudilik ve Hazarlar ile ilgili önemli şu bilgiler yer almaktadır:

“Yahudiler’e gelince, hükümdar ve maiyeti Yahudidir. Hükümdar Hazarlar’dandır. Hazar hükümdarı Harun er-Reşid zamanında Museviliği kabul etmiştir. İslam ülkelerinden ve Rum diyarından gelen Yahudi gruplar da ona katılmışlardır. Çünkü içinde bulunduğumuz 332 [943-44] yılında Rum hükümdarı Armenos (Romanos) ülkesinde bulunan Yahudiler’i Hristiyanlığa geçmeye zorladığı ve bu konuda takibat yaptırdığı için, Yahudiler’in bir kısmı belirttiğimiz gibi Rum topraklarından Hazar yurduna kaçtılar.”⁷⁴⁹

Eserin, Hazarların Yahudiliğe geçiş zamanından, Bizans baskısından kaçan Yahudilerin yanı sıra dünyanın farklı yerinden gelen Yahudilerden de bahsetmesi⁷⁵⁰ çok önemlidir. Özellikle Hazarların Yahudiliği Halife Harun er-Reşid zamanında kabul ettiğini bildirmesi, Hazarların erken dönemde din değiştirdi savını kuvvetlendirmektedir.⁷⁵¹ Mes’udi, Ülkede Müslümanların da bulunduğunu ve Harezm bölgesinden Hazarlara sığınmak üzere geldiklerini, fakat Kağan ile Müslümanlara karşı savaşmamak üzere anlaşmalarını nakletmiştir. Ayrıca, ülkedeki Müslümanların camileri, mescitleri bulunduğunu aktarmıştır.⁷⁵² Diğer önemli bir bilgi ise davalara bakan bir heyet olması ve bu heyetin üyelerinin 2 Müslüman, 2 Hristiyan, 2 Yahudi ve 1 Şamanist yargıçtan oluşmasıdır.⁷⁵³

İstahri’nin *Kitâbü’l- Mesâlik ve’l- Memâlik* eserinde naklettiği bilgiler ise diğer birçok kaynağı destekler niteliktedir. Eserde Hazarlarla ilgili, “Hazarların hükümdarı Yahudi olup 4000 kişi kadar maiyyeti vardır. Hazarlar müslüman, Hristiyan ve Yahudidirler. İçlerinde putperestler de vardır. Yahudiler azınlığı teşkil edip çoğu Müslüman veya Hristiyanıdır. Yalnız hükümdar ile maiyyeti

⁷⁴⁸ A.g.e, 43.

⁷⁴⁹ Mes’udi, *a.g.e*, 69.

⁷⁵⁰ Mes’udi, *a.g.e*, 69-72.

⁷⁵¹ D. M. Dunlop, *a.g.e*, 131; Osman Karatay, *a.g.e*, 121.

⁷⁵² Mes’udi, *Mürûcü’z- Zeheb*, 70. Konu ile ilgili: “Hazar meliki Müslümanlarla savaşmaya kalkarsa, onlar [Arsiler] bir kenara ayrılır ve kendi dindaşlarına karşı savaşmazlar. Ama diğer putperest halklara karşı melikle birlikte savaşa giderler.”

⁷⁵³ Mes’udi, *Mürûcü’z- Zeheb*, 71. Yargıçlarla ilgili: “Arsiler’in kendi Müslüman kadıları vardır. Hazar başkentinde geçerli âdete göre yedi kadı bulunmak zorundadır. İki Müslümanlar, ikisi Hazarlar içindir. Hazarlar’ın davalarına bakanlar Tevrat’a göre hüküm verirler. İki Hristiyanlar içindir ve onlar da İncil’e göre hüküm verirler. Bir tanesi ise Saklab, Rus ve diğer putperest halklar içindir. Putperest geleneklerine, yani aklî hükümlere göre karar verirler. Putperestler, daha önce karşılaşmadıkları mühim meselelerle karşı karşıya kalınca, Müslüman kadılara başvururlar. Davalarını da Müslüman kadılara getirirler ve İslam hukukuna göre verilen hükümlere uyarlar” der.

yahudidirler. Ahlakları daha çok putperest ahlakına benzer.”⁷⁵⁴ bilgileri yer almaktadır. Kaynağa göre Hazar kağanının 4000 kişilik bir maiyeti bulunmaktadır ve hepsi Yahudi’dir.⁷⁵⁵ İstahri’nin verdiği bu bilgiler Hazar toplumunun ağırlıklı olarak Müslüman⁷⁵⁶ olduğunu, Şaman ve Yahudilerin ise azınlıkta olduğunu işaret etmektedir.

Anonim eser olan *Hudûdü’l Âlem*’de de Hazarlarda var olduğu nakledilen yedi kişiden oluşan yargı heyeti yer almaktadır.⁷⁵⁷ Fakat heyette bulunan yedi üyenin de yedi farklı inanca bağlı olduğu yazmaktadır.⁷⁵⁸ Yakut el Hamevi’nin 1215’te yazdığı *Mu’cemü’l-Büldân* adlı eserinde İstahri’nin aktardığı notlara paralel bilgilere rastlamaktayız. Yakuti Hazarlarda 10.000’den fazla Müslüman olduğunu, otuz kadar cami bulunduğunu ve halkın çoğunluğunu Müslümanların ve Hristiyanların oluşturduğunu⁷⁵⁹ söylemektedir. Hazar hakanının Yahudi olmasına rağmen toplumun çok azının Yahudi olduğunu ve bu Yahudi azınlığı sadece Hakan ve 4000 kişilik maiyetinin oluşturduğunu nakletmektedir.⁷⁶⁰ Zekeriyya b. Muhammed b. Mahmud el Kazvini ise *Asarü’l- Bilâd ve Ahbârü’l- ‘ibâd* eserinde Hazarlarla ilgili: “Aralarında çok miktarda müslüman, hristiyan, yahudi ve putperest bulunur. Bu sınıflardan herhangi birinde bir anlaşmazlık çıkarsa hükümdar onları kendi kadılanna gönderir. Hükümdar onların kararlarına ve iç düzenlerine müdahale etmez. Sayılan dinlerin mensuplarının ayrı ayrı kadıları vardır”⁷⁶¹ bilgilerine yer vermiştir. Hakanın Yahudi olduğu, herkesin kağana saygı gösterdiğini, her dinden kişinin başvurabilecekleri bir kadı heyetinin olduğu yazılmıştır.⁷⁶²

Makdisi de eseri *Ahsenü’t- Takâsim*’de Hazar Hakanının Yahudi olduğunu ve halk için Müslüman, Hristiyan, Yahudi ve Putperest hakimlerin olduğunu nakleder.⁷⁶³ Ebu Ubeyd Abdullah b. Abdülaziz el- Bekri, *Kitâbü’l- Mesâlik ve’l- Memâlik* eserinde ise Hazarların Yahudiliği nasıl benimsediğine dair bilgi vermektedir. Konu ile ilgili şu satırlar nakledilmiştir:

“Bu şehirde çeşitli milletlerden insanlar yaşar. Zira, Serneodar İslam’ın başlarında Müslümanlar tarafından fethedilmiş, sonra yine Hazariara geçmiştir. Hazarlar Yahudidirler. Hükümdarları Harunn el-Reşid devrinde yahudi oldu ve bu dinde kaldı. Onların yahudi olmasının sebebi

⁷⁵⁴ Ramazan Şeşen, a.g.e, 155.

⁷⁵⁵ A.g.e,155.

⁷⁵⁶ Eserde Müslümanlarla ilgili şu bilgiler yer almaktadır: “Etil şehrinde 10000’den fazla müslüman bulunur. Müslümanların 30 kadar mescidi vardır.” Ramazan Şeşen, a.g.e, 155.

⁷⁵⁷ *Hudûdü’l Âlem*, 122.

⁷⁵⁸ A.g.e, 122.

⁷⁵⁹ Ramazan Şeşen, a.g.e, 138.

⁷⁶⁰ A.g.e, 138.

⁷⁶¹ A.g.e, 149.

⁷⁶² A.g.e,149.

⁷⁶³ Mukaddesî, 363,364.

şöyledir: Bizans imparatoru ülkesindeki yahudileri hristiyan olmaya zorladı. Onun ülkesindeki yahudilerden bir kısmı Hazar ülkesine kaçtılar. Hazarlara yahudilik böylece geldi”⁷⁶⁴

Bizans imparatorunun ülkedeki Yahudilere Hristiyanlığı benimseme konusunda baskı yapması sebebiyle Yahudilerin Hazarlar topraklarına göç ettiğini ve böylelikle Yahudiliğin Hazarlara geldiğini aktarmıştır.⁷⁶⁵ Bu bilgi, ülkeye gelen Yahudilerin, Hazarlar içinde yaptığı misyonerlik faaliyetlerinin başarılı olduğu fikrini destekler niteliktedir.⁷⁶⁶ Müslümanlar ile ilgili olarak ise ülkeye Müslümanların Harezm’den geldiklerini ve Hazarların onlara ihtimam gösterip, ordu komutanı yaptıklarını söylemektedir.⁷⁶⁷

İbn Fadlan ise seyahatnamesinde Hazarlar ile ilgili “Hazarların hepsi ve hükümdarları Yahudidir”⁷⁶⁸ demektedir. İbn Fadlan’ın Hazarlar Yahudidir derken Hazarların yönetici kesiminden mi yoksa çoğunluktan mı bahsettiği net değildir.⁷⁶⁹ Fakat Hazar ülkesinde Müslümanların Hakanın bulunduğu Etil şehrinin bir bölümünde yaşadığını ve bir Müslüman Çavuşun idaresi altında olduklarını bildirmiştir.⁷⁷⁰ Buna ek olarak Hazarların uyguladığı eski Türk geleneklerinden de bahsetmesi⁷⁷¹ bize Hazarların din değişiminin hemen ardından geleneksel inanışlarını terk etmediklerini, Şamanizm ve diğer geleneksel inanışlarının öğrelerinin yeni dinlerin içinde yaşamaya devam ettiği düşündürmektedir⁷⁷² İbn Havkal, *Sûrat el-Arz* coğrafya eserinde Hazarlar için Hükümdar ve maiyetinin Yahudi olduğunu ve bu dinin ülkede azınlığı oluşturduğunu yazmıştır. Ülkede Müslümanlar çoğunlukta olmakla birlikte Hristiyanların ve şaman inancına mensup putperestlerin olduğunu nakletmiştir.⁷⁷³

Arap kaynaklarının verdiği bilgilerde çelişkiler bulunsa da Hazarlarda din ve Yahudilikle ilgili önemli sorulara cevap bulabilmekteyiz. Hazarlarda Yahudi nüfusun çoğunlukta olduğu görüşünü Arap kaynakları desteklememektedir. Yalnızca Hakan ve maiyetinin Yahudi olduğu⁷⁷⁴, yargı heyetinde Yahudi yargıçlar kadar Müslüman ve Hristiyan yargıçların da

⁷⁶⁴ Ramazan Şeşen, *a.g.e*, 198.

⁷⁶⁵ A.g.e, 198.

⁷⁶⁶ V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, 76.

⁷⁶⁷ Ramazan Şeşen, *a.g.e*, 198. Konu ile ilgili geçen satırlar şu şekildedir: “Hazar askerlerinin çoğu Harezm’den göçen müslümanlardır. İslamiyet’in ilk zamanlarında Harezm’de iç harp çıkmış ve bunlar Hazar ülkesine sürülmüşlerdir.”

⁷⁶⁸ İbn-i Fadlan, *a.g.e*, 47.

⁷⁶⁹ D. M. Dunlop, hepsi Yahudidir ifadesinin çeviri hatasından kaynaklandığını düşünmektedir. Bkz. D. M. Dunlop, *a.g.e*, 130, dipnot 102.

⁷⁷⁰ İbn-i Fadlan, *a.g.e*, 47

⁷⁷¹ İbn-i Fadlan, *a.g.e*, 45-46.

⁷⁷² Ananiasz Zajackowski, *a.g.m*, 301.

⁷⁷³ İbn Havkal, *a.g.e*, 339.

⁷⁷⁴ Mes’udi, *a.g.e*, 69; Ramazan Şeşen, *a.g.e*, 43, 86, 138, 155

olması⁷⁷⁵, Müslüman nüfusun olduğu yerleşim yerlerinin olması⁷⁷⁶ ve camilere ilişkin bilgiler ülkede Yahudi nüfusun çoğunlukta olmadığını⁷⁷⁷ kanıtlamaktadır.⁷⁷⁸ Bütün Kağan ve beylerin Yahudi olup olmadığı bilinmemekle beraber, Hazar yönetici sınıfında Yahudiliğin yaygın olduğu saptanmıştır.⁷⁷⁹ Yahudilik, hakim din olamamıştı fakat Yahudi misyonerler halk arasında dinlerini yaymak için çok çalışmışlardı. Yahudiliğin en çok yayıldığı zaman ise Obadiah zamanı olarak nakledilmiştir.⁷⁸⁰

5.2. İbrani Kaynaklarında Hazarlar ve Yahudilik

Hazarların tarihi ve özellikle dini değişimleri ile ilgili ayrıntılı bilgileri ise 10. Yüzyıla ait olan Endülüs Emevi Devleti bakanlarından Hasday İbn Şaprut'un Hazar Kağanı Yusuf'a yazdığı mektubu⁷⁸¹ ve Kağanın kendisine yazdığı cevap mektubundan alıyoruz.⁷⁸² Ayrıca Anonim bir Yahudi'ye ait olan "Cambridge belgesi" veya Schechter letter⁷⁸³ olarak da bilinen belge de Hazarlara ait önemli bilgiler barındırıyor. Mektuplar Hazar Devleti hakkında siyasi, dini ve coğrafi nitelikte önemli bilgiler içermektedir.⁷⁸⁴

Endülüs Emevi Devleti'nde bakan olan Hasday bin Şaprut'un tüccarlar aracılığı ile Yahudi Hazar Kağanlığından haberdar olması ile kendisi Kağana 954-961 yılları arasında mektup yazmıştır. Yahudi toplulukları, cemaatlerinin varlığı, etkinlikleri ile ilgilenen Hasday bin Şaprut, öğrendiği bu bilgiyi ilk olarak Bizans elçilerine teyit ettirmiştir. Bağımsız Yahudi devletinin varlığı kendisini heyecanlandırmış ve mutlu etmiştir. Devletin yöneticisine duyduğu şükranı, gururu anlatmak ve Devlet hakkında bilgi almak amacıyla mektubunu hazırlamıştır. Mektubu Ulağı İsaak bin Nathan vasıtasıyla Bizans üzerinden yollamıştır. Fakat Bizans elçisi, olası bir ittifak endişesinden dolayı İsaak bin Nathan'ın Hazar Devleti'ne geçmesine izin vermemiştir. Elçiyi altı ay tuttukten sonra elçi geri dönmüştür. Mektup daha sonra daha farklı bir rota ile Hazar Kağanı Yusuf'a elçi İsaak bin Eliezer tarafından ulaştırılır.⁷⁸⁵

⁷⁷⁵ *Hudûdü'l Âlem*, 122; Ramazan Şeşen, *a.g.e*, 138, 149.

⁷⁷⁶ İbn-i Fadlan, *a.g.e*, 47; *Hudûdü'l Âlem*, *a.g.e*, 122; Ramazan Şeşen, *a.g.e*, 43, 86, 138, 198.

⁷⁷⁷ Ramazan Şeşen, *a.g.e*, 43, 86, 138, 155.

⁷⁷⁸ Şaban Kuzgun, *a.g.e*, 140-143; Osman Karatay, *a.g.e*, 121, 136.

⁷⁷⁹ Mes'udi, *a.g.e*, 69; Şaban Kuzgun, *a.g.e*, 143.

⁷⁸⁰ Osman Karatay, *a.g.e*, 117-118; Kevin Alan Brook, *a.g.e*, 102, 103.

⁷⁸¹ Bkz. Ergün Olgun ve Paşa Cengiz Kara, *Özgün Belgeler Işığında Yahudi- Hazar Yazışmaları* (Ankara: Asos Yayınları, 2018), 55-78.

⁷⁸² *A.g.e*, 79-100.

⁷⁸³ *A.g.e*, 125-134.

⁷⁸⁴ *A.g.e*, 31.

⁷⁸⁵ *A.g.e*, 32.

Hasday bin Şaprut mektubuna Hazar Kağanı'na övgüler ile başlar.⁷⁸⁶ Yahudilerin herkes tarafından dışlanıp, “Her halkın kendi krallığı var, sizi ise yeryüzünde hatırlayan bile yok!”⁷⁸⁷ söylemlerine karşın bir Yahudi Devleti var olduğu için hissettiği gurur ve minnet ile devam etmiştir.⁷⁸⁸ Hasday bin Şaprut, kendisine iletilen Yahudi Devleti söylentileri duyduğunda ne kadar mutlu olduğunu ve ilk başta inanmadığını da eklemiştir. Bu sebeple Hazar Kağanı'nına Yahudi Devleti'ni tanımak ve bilmek istediğini, bu sebeple, ülkeyi, soyu, nasıl kağan oldukları, ünlü-bilinen bir soydan olup olmadıkları, nüfuslarını, askerlerini, ülkenin sınırlarını, konumunu, düşmanlarını ve dostlarını anlatmasını rica etmiştir.⁷⁸⁹

Hazar Kağanı Yusuf cevap mektubunda ülkenin sınırları, coğrafi konumu, kendisine bağlı olup vergi veren toplulukları, savaş halinde olduğu toplulukları, soylarını, kendisinden önce gelen Hazar Kağanlarını, Yahudiliği nasıl benimsediklerini, veraset sistemlerini, halkın dinini, iklimi ve tarım ürünleri hakkında bilgi vermiştir.⁷⁹⁰ Hazar Kağanı Yusuf mektubunda Hasday bin Şaprut'un ilgisini ve bilgeliğini takdir etmiş, Hasday'ın kendisini görme isteğine olumlu yanıt verip tanışmak istediğini eklemiştir.⁷⁹¹

Kağan Yusuf mektubuna başlarken kendisi için “Togarm Kralı Yusuf” ünvanını kullanmıştır. Togarm, Tevrat'ta Yafes'in oğlu olarak geçmektedir ve Türklerin atası olarak yer almaktadır. Kağan bu şekilde kendisini sadece Togarma'nın oğlu Hazarların değil tüm Togarm soyunun lideri olarak tanımlamaktadır.⁷⁹² Kağan Yusuf, Hazarların Yahudiliği benimseme hikayesinden de bahsetmiştir. Buna göre Kağan Bulan'ın rüyasına birçok kez bir melek girer ve kağanın iyi ve temiz kalpli olduğunu bu sebeple kendisini Tanrı'nın aracı olarak gönderdiğini, Tanrı'ya inanmasını ve dini yaymasını söyler. Söylediklerini yaparsa egemenliğini yayacağını ve hidayete ereceğini söyler.⁷⁹³ Kağan Bulan böylelikle Yahudiliği benimser ve Sinagog inşa edip ülkeden büyücü ve putperestleri kovar.⁷⁹⁴ Kağan Bulan'ın hareketlerinin diğer ülkeler tarafından duyulmasının ardından İslam ve Hristiyan dünyasından Hazar Devleti'ne kendi dinlerini benimsetmeleri için alimler gönderilmeye başlar. Kağan bunun ardından bilge bir Yahudi alimin bulunmasını ister. Ardından Müslüman, Hristiyan ve Yahudi din adamlarından

⁷⁸⁶ A.g.e, 55,56.

⁷⁸⁷ A.g.e, 76.

⁷⁸⁸ A.g.e, 59-60, 71-74.

⁷⁸⁹ A.g.e, 74-76.

⁷⁹⁰ A.g.e, 103-122.

⁷⁹¹ A.g.e, 102,103.

⁷⁹² A.g.e, 79, dipnot 195.

⁷⁹³ A.g.e, 105,106.

⁷⁹⁴ A.g.e, 104.

oluşan bir münazara tertip eder. Münazara süresince tüm din adamlarının yanına gidip sorular yöneltir ve kendi dinlerinden sonra en münasip olan dini sorar. Müslüman ve Hristiyan din adamlarının Yahudilik cevabını vermesi üzerine Kağan Bulan, en doğru dinin Yahudilik olduğuna kanaat getirir. Bu kararını Müslüman ve Hristiyan din adamlarının da doğruladığını hatırlatır.⁷⁹⁵

Hazar Kağanı Yusuf, kendisinden daha önce gelen Kağan Obedya'nın yaptığı dini reformlardan da mektupta bahsetmiştir. Kağan Yusuf, Obedya hakkında şunları yazmıştır:

“Obadye adında biri hükümdar oldu. O devleti yönetti ve inancı gerektiği şekilde ve kuralına göre tahkim etti. Toplanma ve eğitim evleri inşa etti ve İsrail bilgelerini topladı. Onlara gümüş ve altın verdi, onlar da (ona) (kutsal yazılı) 24 kitabı, Mişna'yı, Talmud'u ve bayram dualarının (hazarlar tarafından kabul edilmiş olan) külliyatlarını açıkladılar. O Tanrı'dan korkan ve kanunu seven, Rabb'in kullarının kulu bir adamdı”⁷⁹⁶

Kağan Yusuf'un verdiği bilgilere göre, Kağan Obedya'nın devlet kanunlarını Yahudiliğe uygun düzenlediği, Sinagoglar ve halk eğitim evleri açtığı, Yahudi alimleri etrafında toplayıp himaye ettiği, kutsal metinler ile Mişnu, Talmud, Hazanları kendisine öğretilmesini sağladığı görülmektedir.⁷⁹⁷ Buradan hareketle Hazarların Karaim mezhebinden Rabbani Yahudiliğine Obedya döneminde geçtiğini görebiliyoruz.⁷⁹⁸ Kağan Yusuf mektupta Hazarların dini nüfusundan da bahseder: “İkinci şehirde Yahudiler, Hristiyanlar ve Müslümanlar yaşar ve bunların yanı sıra her halktan köleler vardır.”⁷⁹⁹ Ülkede Yahudilerin, Hristiyanların, Müslümanların ve diğerlerinin birlikte yaşadığı Hazar yöneticileri tarafından da dile getirilmiştir.

Üçüncü belge ise Cambridge belgesi olarakta bilinen, (Schechter Letter) anonim bir Hazar Yahudi'sine aittir. The schechter Letter, Hazarların Yahudiliği hakkında önemli bilgiler vermektedir. Bu mektupta Hazarlar arasında Yahudilerin hayatlarından, Hazarlar ile yaptıkları evliliklerden, toplum içerisindeki konumlarından ve nasıl “tek bir halk” olarak var olduklarından bahsetmektedir.⁸⁰⁰ Belgede bu husula ilgili şu satırlar yer almaktadır: “Ve memleketin sakinleriyle evlendiler, Onlar'n amellerini öğrendiler ve onlarla birlikte (sürekli savaşmaya) gittiler. (Ve) onlar (bir) halk oldular.”⁸⁰¹ Ayrıca, Hazarların Yahudiliği

⁷⁹⁵ A.g.e, 107-110.

⁷⁹⁶ Osman Karatay ve Muvaffak Duranlı, "Hazar Kağanı Yusuf'un Endülüs'e Mektubu." *Bilig / Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, s.64 (2013), 212.

⁷⁹⁷ Ergün Olgun ve Paşa Cengiz Kara, a.g.e, 110.

⁷⁹⁸ Dunlop, a.g.e, 184.

⁷⁹⁹ Osman Karatay ve Muvaffak Duranlı, a.g.m, 213.

⁸⁰⁰ Osman Karatay, “Hazarların Musevileşmesine Dair Bir Belge: Kenize Mektubu”, *Karadeniz Araştırmaları*, s.18, (2008), 4-14.

⁸⁰¹ Osman Karatay, a.g.m, 4-5.

benimsemesi, diğer ülkeler ile yaptıkları savaşlar ve komşu ülkeler ile olan ilişkileri de yer almaktadır.⁸⁰² Hazarların Yahudi dinini benimsemesi hususunda ise Kağan'ın Tanrı'nın merhameti sayesinde inanç sahibi olduğu, Kağan Yusuf'un mektubunda olmayan bir bilgi olarak ise bu dine inançlı eşi Serah tarafından teşvik edildiği not edilmiştir. Belgede Kağan'ın din değişimi: “Rab merhamet edip bu beyin kalbini tövbeye uyarıncaya kadar. Çünkü onun ismi Serah olan karısı onu döndürmüş ve faydalı şekilde öğretmişti. Ve o da razı oldu, çünkü sünnetliydi. Ayrıca da o kuşakta erdemli bir adam olan genç kadının babası da ona yaşama biçimini öğretti”⁸⁰³ şeklinde anlatılmıştır. Buradan hareketle Kağan'ın Yahudi olmasında ülkede önemli mevkilere gelen Yahudi olan kimselerin etkili olabileceği fikri de değerlendirilebilir.⁸⁰⁴

Kağan'ın Yahudi inancına geçmesinin duyulması ile Yunan ve Arap hükümdarların bu durumdan hoşnut olmadığı, Yahudilik ve Yahudiler hakkında olumsuz konuştukları nakledilmiştir. Hazar beylerinin bu söylemlerden rahatsız olması ve “kuşku hissetmeleri” sebebiyle büyük Kağan, Arap ve Yunan hükümdarlardan din alimleri yollanmasını istemiştir. Din alimlerinin toplanıp tartışması olayı Cambridge belgesinde şu şekilde anlatılmıştır:

“Ve olan oldu; Makedon kralları ve Arabistan kralları bu şeyleri duydular; çok hiddetlendiler. Ve Hazar beylerine İsrail'e küfür kelimeleri getiren elçiler göndererek dediler: ‘Sen nasıl oluyor da bütün milletlerin elinin altında tabi olan Yahudilerin inancına geçiyorsun?’...Sonra Yahudi olan büyük bey dedi: ‘Neden lafı uzatıyoruz? Haydi, İsrail'in bilgeleri ve Yunan'ın bilgeleri ve Arap'ın bilgeleri gelsin. Ve bunların her biri sizin ve bizim huzurumuzda konuşsunlar... (İsrail'in bilgeleri) altı günde Yaratılış'tan İsrailoğullarının Mısır'dan çıkıp ıssız bir memlekete varmalarına kadar anlattılar. (Bunun doğruluğu üzerine) Bizanslılar ve dahi Araplar deliller koydular ve bunu doğruladılar, fakat aralarında ihtilaf da çıktı... Hazar beyleri dediler: ‘Bakın! Tizul vadisinde bir mağara var oradaki kitapları getirin ve huzurumuzda açıklayın.’ ortalarına gittiler. İşe bakın ki, Musa'nın şeriatının kitapları oradaydı ve İsrail bilgeleri ilk söyledikleri sözlere uygun olarak onları açıkladılar. Sonra İsrail, Hazar halkıyla birlikte, tam bir tövbeye yöneldi.”⁸⁰⁵

Metinden elde ettiğimiz bilgilere göre Hazar Kağanı'nın Yahudiliği münazara öncesinde kabul etmiştir. Dini münazara ise Bizans ve Emevi Devletleri ile sorun yaşamadan din değiştirme mevzusunu çözmek için düzenlendiği fikrini desteklemektedir.⁸⁰⁶ Hazarların Yahudiliği benimsemesinin ardından Yunan diyarlarından, Horasan ve Bağdattan birçok Yahudi'nin Hazar topraklarına geldiği ve ülke halkıyla kaynaştıkları ve ülkenin daha çok güçlendiği de yazmaktadır.⁸⁰⁷

⁸⁰² Osman Karatay, a.g.m, 6-14.

⁸⁰³ Osman Karatay, a.g.m, 5.

⁸⁰⁴ Osman Karatay, a.g.e, 121.

⁸⁰⁵ Osman Karatay, a.g.m, 5-7.

⁸⁰⁶ Osman Karatay, a.g.e, 123.

⁸⁰⁷ Osman Karatay, a.g.m, 9.

İbrani kaynakları incelendiğinde Hazarların Yahudiliği benimsemesinin bazı Arap kaynaklarıyla paralel olarak erken dönemde gerçekleştiği düşünülmektedir. 740 yılında resmi olarak Yahudiliğe geçiş olmasa dahi, 8. Yüzyılda Yahudiliğin benimsendiği açıktır.⁸⁰⁸ İbrani kaynaklarında ülkedeki Yahudi nüfusuyla ilgili net bilgiler yer almamakla birlikte toplumda Hristiyan, Müslüman ve Şamanistlerin (putperest) olduğu belirtilmektedir. Arap kaynakları ile örtüşen bir diğer önemli bilgi ise bir dini münazaranın gerçekleşmiş olmasıdır. Tarihi konusunda netlik olmasa da Kağan'ın münazara sonucunda Yahudiliği samimi bularak din değiştirdiği nakledilmiştir. Fakat İbrani kaynaklarında geçen bilgilere göre Kağan zaten ülkede bulunan Yahudilerden öğrendikleri ile Yahudi olmuştu. Buradan hareketle Hazarların erken dönemde Yahudilerin başarılı dini propagandaları ile Yahudiliği kabul etmiş olabilir.⁸⁰⁹ Aynı zamanda Emeviler ve Bizans'ın gösterdiği tepkilere karşın münazara tertip edip iki semavi dinin lideri konumundaki devletten gördüğü dini baskıyı sonlandırmak isteği dikkate değerdir.⁸¹⁰ Arap kaynaklarına paralel bilgiler olarak; ülkede artan Yahudi nüfusunun arttığını, Hazarların Kağan Obedya devrinde ülkede dini reformlar gerçekleştirdiğini ve Hazarların yönetici elitinin Yahudi Türkler olduğu görülmektedir.⁸¹¹

5.3. Hazarların Yahudiliği Benimseme Sebepleri

Hazarların Yahudiliği benimseme süreci İslam ve İbrani kaynaklarına göre bir dini münazara sonucunda gerçekleşmiştir. Yapılan dini tartışmaların sonunda Kağan Bulan, Yahudi dininde karar kılmıştır.⁸¹² Fakat İbrani kaynaklarında geçen bilgilere göre: “Fakat hükümdar bilgeydi. Ruhu onun Tanrısı olan Rabb'in yaşam tomarında bağlı olsun! İsrail oğullarından (da) bilgelerin getirtilmesini emretti. İyi öğrendi, inceledi ve tarttı. (Daha sonra) onları kendi inançları hakkında tartışmaları için birlikte görüştü.”⁸¹³ Kağan Bulan'ın dini münazaradan çok önce ülkeye gelen Yahudiler⁸¹⁴ vasıtası ile dini tanıdığı ve erken dönemde Yahudi olduğu anlaşılmaktadır.⁸¹⁵ Kağan Bulan Yahudi olduktan sonra, Hristiyan ve Müslüman din adamlarına karşı Yahudi din adamlarının tartışma için getirilmesini istemiştir. Buradan hareketle Kağan'ın kararını önceden

⁸⁰⁸ D. M. Dunlop, *a.g.e*, 184; Osman Karatay, *a.g.e*, 121; Şaban Kuzgun, *a.g.e*, 129-130.

⁸⁰⁹ Osman Karatay, *a.g.e*, 100,110-112, 123; Şaban Kuzgun, *a.g.e*, 135.

⁸¹⁰ Osman Karatay, *a.g.e*, 109-110, 123; Şaban Kuzgun, *a.g.e*, 138.

⁸¹¹ Şaban Kuzgun, *a.g.e*, 131-132, 139; Kevin Alan Brook, *a.g.e*, 103; Arthur Koestler, *a.g.e*, 81.

⁸¹² D. M. Dunlop, 131, 184.

⁸¹³ Osman Karatay ve Muvaffak Duranlı, *a.g.m*, 210.

⁸¹⁴ Constantine Zuckerman, "On the Date of the Khazars' Conversion to Judaism and the Chronology of the Kings of the Rus Oleg and Igor. A Study of the Anonymous Khazar Letter from the Genizah of Cairo". *Revue Des Études Byzantines*, c.53, s.1 (1995), 241.

⁸¹⁵ Ananiansz Zajaczkowski, *a.g.m*, 302; Osman Karatay, *a.g.e*, 102,110,123,124; Şaban Kuzgun, *a.g.e*, 130-131.

verdiğini, Emeviler ve Bizans karşısında din meselesini Yahudiler ile iş birliği içinde çözmeye çalıştığını da düşünebiliriz.⁸¹⁶

Bu dönemde yaygın olan dini münazara kavramının yanı sıra din değişimi İbrani kaynaklarda da rüyada aydınlanma motifi ile de açıklanmıştır. Brook, Kağan Bulan'ın rüyasına giren melek vasıtası ile din değiştirmesini Hazarların şamanistik gelenekleri ile bağdaştırmaktadır.⁸¹⁷ Kağan Yusuf'un mektubunda, Kağan Bulan'ın Yahudi olması şu şekilde nakledilmiştir:

“Rüyasında ona bir melek göründü ve dedi: “Ey Bulan! Rab beni şunu söylemeye gönderdi: “Oğlum! Duamı duydum ve işte seni takdis ediyorum. Seni(n halkını) çok türetecek ve (sayınızı) çok fazla çoğaltacağım. Hükümdarlığını binlerce kuşak boyu devam ettireceğim ve eline bütün düşmanlarını vereceğim”. O sabah kalktı ve Rabb'ine şükretti. Onu daha fazla saymaya ve kulluk etmeye başladı. Melek ona ikinci kez göründü...”⁸¹⁸

Hazarların Yahudiliği kabul etmesinin temel sebebi olarak birçok tarihçi, Hazarların Hristiyan Bizans ve Müslüman Araplar karşısında siyasi sebeplerden dolayı Yahudiliğin benimsendiğini öne sürmektedir.⁸¹⁹ Hazar Kağanı Yusuf, Hasday bin Şaprut'a yazdığı cevap mektubunda Yahudiliğin kabul edilmesini şöyle anlatmaktadır:

“Edom hükümdarı ve İsmail oğullarının hükümdarı bunu duydular ve kendi ulak ve elçilerini mebzul malla ve çok sayıda hediyeyle kendi bilgeleriyle hükümdara kendi inançlarına meyletmesi için gönderdiler. Fakat hükümdar bilgeydi... (Daha sonra) onları kendi inançları hakkında tartışmaları için birlikte görüştü. Onlar birbirlerinin sözlerini çürüttüler ve (herhangi) bir inanç üzerinde birleşemediler. Hükümdar bunu gördüğünde onlara dedi: “Şimdi evinize gidin, üçüncü gün gelin”... Diğer gün hükümdar Edom hükümdarının rahibini çağırdı ve ona dedi: “Biliyorum ki, Edom'un hükümdarı bütün hükümdarlardan daha büyüktür ve inancı güzel ve saygın bir inançtır... Eğer İsrail inancını ve İsmail oğullarının inancını alacak olursak, hangisi daha iyidir, söyler misin?” Rahip cevap verdi ve dedi: “Hükümdar yüzyıl yaşasın! Eğer inançla ilgili sorarsan dünyada İsrail inancına benzer inanç yoktur...İsmail oğullarının inancı (gerçek) inanç değildir; yeryüzünün (diğer) halklarının inançlarına benzer”... İkinci gün hükümdar (haber) gönderdi ve İsmail oğulları hükümdarının Kadı'sını çağırdı ve ona dedi: “Sana bir şey soruyorum. Gerçeği söyle ve (hiçbir şey) gizleme: Eğer Hristiyan ve Yahudi inançlarını alacak olursak, hangisi sana daha iyi gelir?” Kadı ona cevap verdi: “Yahudi inancı gerçek inançtır. Onların emir ve kanunları var. Ama günah işlediklerinde Allah-u Tekaddes onlara öfkeleni ve onları düşmanlarının eline verdi. Fakat kefarete ve kurtuluşa onlar üzerine (kalır). Hristiyanların inancı (gerçek) inanç değildir... Üçüncü gün onları birlikte çağırdı ve dedi: “Konuşun, tartışın ve bana hangi inancın iyi olduğunu açıklayın”... hükümdar (sonunda) rahibe dönüp şunları söyleyinceye dek kendi sözlerini onaylatamadılar: “Sen ne dersin? Eğer Yahudi ve İsmail oğullarının inancını alacak olursak, hangisi (daha) saygındır?” Rahip cevap verdi ve dedi: “İsrail'in inancı İsmail oğullarının inancından daha saygındır”. Hükümdar (sonra) Kadı'ya sordu ve dedi: “Sen ne dersin? Eğer Hristiyan inancını ve İsrail'in inancını alırsak, hangisi (daha) saygındır?” Kadı cevap verdi ve (ona) dedi: “İsrail'in inancı daha saygındır”. O zaman hükümdar cevap verdi ve (onlara) dedi: “Eğer (artık) sizin kendi ağzınızla itiraf ettiğiniz gibi İsrail'in inancı (daha) saygınsa, ben de

⁸¹⁶ Osman Karatay, a.g.e, 123-124; Şaban Kuzgun, a.g.e, 135.

⁸¹⁷ Kevin Alan Brook, a.g.e, 86.

⁸¹⁸ Osman Karatay ve Muvaffak Duranlı, a.g.m, 209.

⁸¹⁹ Ananiasz Zajackowski, a.g.m, 302; Şaban Kuzgun, a.g.e, 138; Osman Karatay, a.g.e, 102, 123; Osman Turan, a.g.e, 90.

(artık) Allah'ın merhametiyle, yüce olanın gücüyle İbrahim'in inancı (olan) İsrail inancını (kendime) seçtim."⁸²⁰

Kağan Yusuf'un cevap mektubunda Hazar Devleti'nin Hristiyan Bizans ve Müslüman Emeviler arasında kaldığı görülmektedir. Hristiyanlık ve İslam dinleri arasında kalan Hazar Devleti, çare olarak iki dinin de onayladığı Yahudiliği benimsemekte bulmuştur. Kağan'ın hem Hristiyan Rahibe hem de Müslüman Kadıya kendi dinleri dışında hangi dinin daha iyi olduğunu sorup onaylatması önemli bir noktadır. Hristiyan ve İslam aleminde Yahudilik hak dinlerden biriydi ve dini inançları çerçevesinde meşru⁸²¹ bir dindi. Bu durumda Hazarlar, Yahudiliği benimseyerek hem iki dinden birini dışlamamış olacaktı.⁸²²

Şamanizm ve Gök Tanrı dinlerinin “Şamanizm”⁸²³ ve “Türklerde Din ve İnanış”⁸²⁴ bölümlerinde bahsedildiği üzere, Hazarlara kültürel, dini ve siyasi alanlarda yeterli gelmemesi asimilasyon tehlikesini ortaya çıkarmıştır. Semavi dinlere mensup devletlerin karşısında kültürel asimilasyon ve siyasi baskı tehditleri ile Hazarlar başka bir din ve çözüm yolu arayışına girmiştir.⁸²⁵ Hristiyanlık veya İslam'ın benimsenmesi aynı zamanda bu dinlerin temsilcisi durumunda olan Bizans veya İslam Devleti'nin siyasi etkisi veya vesayeti altına girme anlamına geliyordu.⁸²⁶ Hazarların benimseyeceği dinin ise hem dış bir devletin etkisinden uzak hem de İslam ve Hristiyanlık gibi semavi niteliklere sahip olması gerekiyordu. Bu durumda Yahudiliğin Emeviler ve Bizans'ın siyasi etkilerini azaltacağı düşüncesi⁸²⁷, en eski semavi din olması, Kur'an ve İncil gibi kitaba sahip olması sebebiyle Hazarlar için uygun nitelikteydi.⁸²⁸

Hazarların Yahudiliği benimsemesinde dinleri benimsemiş olan devletlerin politikaları etkili rol oynamıştır.⁸²⁹ Emeviler, Kafkaslarda güçlenen Hazarlar karşısında topraklarını korumak için Hazar topraklarına birçok sefer düzenlemiştir⁸³⁰ Müslüman Arapların Hazar coğrafyasına

⁸²⁰ Osman Karatay ve Muvaffak Duranlı, a.g.m, 210-213.

⁸²¹ Din-Devlet ilişkileri için bkz s. 12-17. Ayrıca bkz. Mensching, Gustav. *Din Sosyolojisi, Din, Kültür ve Toplum İlişkileri*. Çeviren Mehmet Aydın. Konya: Liretatürk, 2012.

⁸²² Osman Karatay, a.g.e, 123-124; Şaban Kuzgun, a.g.e, 135.

⁸²³ Şamanizm için bkz.s. 27-35.

⁸²⁴ Türklerde Din ve İnanış için bkz. s. 39- 48.

⁸²⁵ Şaban Kuzgun, a.g.e, 138; Ünver Günay ve Harun Güngör, a.g.e, 206; Arthur Koestler, a.g.e, 61.

⁸²⁶ Şaban Kuzgun, a.g.e, 138; Osman Karatay, a.g.e, 102, 123; Ünver Günay ve Harun Güngör, a.g.e, 206; Arthur Koestler, a.g.e, 60,61.

⁸²⁷ Ananiasz Zajaczkowski, a.g.m, 302.

⁸²⁸ Şaban Kuzgun, a.g.e, 138; Ahmet Taşağıl, a.g.e, 279.

⁸²⁹ Şaban Kuzgun, a.g.e, 138-139

⁸³⁰ Altay Tayfun Özcan, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya* (İstanbul: Kronik Kitap, 2019), 194-195.

yaptığı akınlar Hazarların İslam'ı benimsemesin aksine uzaklaşmalarına neden olmuştur.⁸³¹ Hazarların Musevi olmasında ayrıca Emevi komutanı Mervan'ın Hazar Kağanı'na İslam'ı kabul ettirdikten sonra Hazar coğrafyasında düzenli büyük bir ordu bırakmaması da etkili olmuştur.⁸³²

Hazarların dini değişimlerinde rol oynayan birçok faktör bulunmaktadır. Hazarların semavi bir dini benimsemesinde etkili olan durum, çok kültürlü bir coğrafyada birçok dini tanımış olmaları ile oluşan dini hoş görü ortamıdır. Barışçıl şekilde Yahudiler ile kurulan ilişkiler ise Hazarların Yahudiliğe olan bakış açısını da etkilemiştir. Bizans'ın baskından kaçan Yahudilerin Hazar coğrafyasına yerleşmesi ve Hazar yönetici elitini etkilemesi dine sempati duymalarına, Yahudiliği tanımalarına olanak sağlamıştır. Rakip konumunda olan Bizans İmparatorluğunun etkisi ise Hazarların Hristiyanlığa karşı mesafeli durmalarına yol açmıştır. İslam devleti Emevilerin, Hazarlara yönelik politikası ise Hazarların İslam'a karşı da soğuk durmasına sebep olmuştur. Fakat her ne kadar yönetici kesim İslam'ı benimsememiş olsa da halk arasında İslamiyet'in yoğun olduğu bilinmektedir. Şamanizm ve Gök Tanrı dinleri kültürel alanda güçlü rakip devletler karşısında yeterli gelmiyordu. Siyasi otoriteyi kaybetmemek ve asimile olmamak için Hazarlar, baskı altında hissetmeyecekleri, iyi ticari ve diplomatik ilişkiler kurdukları Yahudi topluluğu aracılığıyla tanıdıkları bu dini benimsemeyi uygun görmüşlerdir.

⁸³¹ Şaban Kuzgun, *a.g.e*, 139; V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, 76

⁸³² D. M. Dunlop, *a.g.e*, 100,101; Peter B. Golden, *Hazar Çalışmaları*, çev. Egemen Çağrı Yılmaz (İstanbul: Selenge Yayınları, 2006), 78,79.

6. BÖLÜM VI: İTİL BULGARLAR HANLIĞI VE KARAHANLILAR'IN İSLAMİYET'İ BENİMSEMESİ

Türkler, İslam dinini kitlesel olarak benimseyip devlet dini haline getirmeden önce kendi dinleri hariç, Manihaizm ve Yahudilik dinlerini devlet dini olarak kabul etmişlerdi. Maniheizm ve Yahudilik, Uygurlar ve Hazarlar dışında Türk devletleri ve toplulukları arasında ciddi bir inanan kitlesi oluşturmamıştır. Fakat, Türklerin din değişimleri, Türk boylarının 10.yy ile birlikte İslamiyet'i kitleler halinde benimsemeye başlamasıyla ağırlıklı olarak İslamiyet ekseninde devam etmiştir. Türkler İslam dinini geniş kitleler halinde kabul ettikten sonra Türk-İslam devletlerinin hızla arttığını gözlemliyoruz. Fakat Türklerin İslam'ı benimsemesinin asıl hatlarını bizlere anlatacak olan ise İtil-volga Bulgar Hanlığının ve Karahanlılar'ın İslam'ı benimsemesidir. Çünkü bu devletler Şamanizm-Gök Tanrı inancına sahip Türkler tarafından kurulmuş ve yöneticilerinin Müslüman olmalarıyla İslam'ı kabul etmişlerdir.

6.1. İTİL BULGAR HANLIĞI'NIN İSLAMİYET'İ KABULÜ

10.yy'da İslam, Türkler arasında kitlesel olarak hızla yayılmaya başlamıştır. Bu dönemde İtil Bulgar Hanlığı, Karahanlılar İslamiyet'i devlet dini haline getirmiş, Hazarlar ve Oğuz Türkleri arasında da İslam'ın yayılışı hız kazanmıştır.⁸³³ İtil Bulgar Hanlığı ve Karahanlılar, geleneksel Türk dinlerini benimsemiş Türk boyları tarafından kurulmuş, İslamiyet'i ise sonradan kabul etmiştir. Türk devletlerinin özellikle Karahanlıların İslam'ı benimsemesi ile Müslümanlık Türkler arasında kitlesel olarak yayılmaya başlamıştır. Bu durum İslam'ı benimsemiş Türklerin, Türk-İslam devletleri kurması ile sonuçlanmıştır.

İtil Bulgarlarının İslam'ı kabulü ağırlık olarak siyasi sebepler ve kültürel etkileşim üzerinden ele alınmaktadır. İtil Bulgarları'nın İslam'ı kabul etmesinde İslam dünyası ile kurduğu ticari ilişkiler vasıtası ile birlikte gelen kültürel etkileşim çok önemli rol oynamıştır. VII. yy'ın sonlarına doğru İtil- Baltık ticaret yolunun canlanması ile İtil Bulgarları'nın ticari faaliyetleri süreklilik kazanmıştır.⁸³⁴ Bu şekilde doğu ülkeleri ile ticari ilişkileri artan İtil Bulgarları İslam'ı

⁸³³ İlyas Topsakal, *İtil Bulgarları ve İslamiyet* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019), 100.

⁸³⁴ Dinçer Koç, "Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devletleri: İtil Bulgar Devleti," (Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi, 2010), 86.

Müslüman tüccarlar ile saha sık karşılaşıyor ve dini öğreniyordu.⁸³⁵ Ayrıca, İslam orduları ve Hazarların yaptığı savaşlar sonucunda, Hazar coğrafyasında Müslümanların sayısı artıyordu. Buna ek olarak ise Hazar ülkesinden ticaret için gelen Müslüman tüccarlar, hem ticaret yapıyor hem de dinin tanınmasını sağlıyordu. Böylece Bulgarlar, İslam'ı Hazar ülkesinde artan Müslümanlar ve tüccarlar vasıtası ile erken dönemlerde tanımaya başlamıştır.⁸³⁶ Ticaret yolunun kullanımı ile ilgili Hudûdu'l Âlem'de Burtasların barış zamanı ticaret için Bulgar ülkesine gittikleri kaydedilmiştir: “Barış dönemlerinde onlar ticaret için Bulgarların bölgelerine giderler.”⁸³⁷

Yapılan çalışmalar neticesinde bulunan eski dönem Bulgar mezar yapıları İslam'ın VII. yy sonları itibarı ile Bulgarlar arasında yayılmaya başladığını göstermektedir.⁸³⁸ Mezar yapıları ile ilgili Koç şu şekilde bahsetmektedir: “*Görünüşe göre, bu etkinin maddi karşılığı İtil Bulgar arkeolojik kalıntıları arasında İslamın kuralları gereği başları Mekke'ye çevrilmiş olan Müslüman definlerinin bulunması olmuştur.*”⁸³⁹

İslamiyet'in Bulgarlar arasında hızla yayılıp kökleşmesini ise Bulgarların, 922 yılında henüz resmi olarak İslam devleti olarak tanınmalarından önce yazılmış olan eserlerde Müslüman olduklarının belirtilmeleri vasıtası ile görüyoruz.⁸⁴⁰ İbn Rüste eserinde, Bulgarlar hakkında şu bilgileri nakletmektedir:

“Bulgarlar Hazarlar ile Sakalibe (Slavlar) arasında oturur ve hükümdarlarına Almuş denir. Bu hükümdar İslam dinine mensuptur ...Hazarlar onlarla ticaret ve alış-veriş yaparlar...Çoğu İslam dinine mensupturlar. Oturdıkları yerlerde mescidleri ve mektepleri vardır. Müezzinleri ve imamları bulunur.”⁸⁴¹

Bulgarlar'ın, İslam hakkında bilgi sahibi oldukları ve ibadetlerini yerine getirdikleri görülmektedir.⁸⁴² Ayrıca İbn Fadlan Seyahatnamesi'nde Bulgarlara ait yer alan bilgilere göre, Bulgarlar İslam hakkında bilgi sahibiydi:

⁸³⁵ Dinçer Koç, a.g.t, 86.

⁸³⁶ Dinçer Koç, a.g.t, 87.

⁸³⁷ Hudûdu'l Âlem, 120.

⁸³⁸ Dinçer Koç, a.g.t, 92; Sefer Solmaz, *İbn Fazlan Seyahatnamesi'ne Göre İtil Bulgarları* (Konya: Çizgi Kitabevi, 2018), 29.

⁸³⁹ Dinçer Koç, a.g.t, 92.

⁸⁴⁰ Osman Karatay, *Bulgarlar- Yitik Bir Türk Kavmi* (İstanbul: Ötüken Neşriyet, 2018), 254; İlyas Topsakal, a.g.e, 106.

⁸⁴¹ Ramazan Şeşen, a.g.e, 44.

⁸⁴² İbn Fadlan, a.g.e, 23-25; Ramazan Şeşen, a.g.e, 44; İlyas Topsakal, a.g.e, 103; Osman Karatay, *Bulgarlar*, 254.

“Ben varmadan önce camisinin minberi üzerinde adına hutbe Allah'ım! Bulgarların hükümdarı ilteber'i İslah et" şeklindeymiş”⁸⁴³

“Hükümdarın müezzini ikamet sırasında ezanın ifadelerini ikişer defa söylüyordu.”⁸⁴⁴

“Ezan okundu, çadırdan çıktık Sabah olmuştu. Müezzine "Ne ezanı okudun?" dedim. O da "Sabah ezam" dedi. "Yatsı ezanı nerede?" dedim. Biz yatsıyı akşamla beraber kılarız" dedi. "Geceye ne oldu?" dedim. "Gördüğün gibi. Siz gelmeden daha kısaydı.”⁸⁴⁵

“Onlar arasında kadın ve erkek 5000 kişiden meydana gelen Berencer denen ve hepsi Müslüman olan büyük bir aile gördüm. Ahşap bir mescid kurmuşlar. Orada namaz kılıyorlar. Fakat Kuran okumayı bilmiyorlar. Aralarından bir gruba namaz kılacak kadar Kuran okumasını öğrettim.”⁸⁴⁶

Koç, İtil Bulgarları'nın Hanefi olmaları ve ülkede çok sayıda Samani Devleti'nden paralar bulunması sebebiyle Bulgarların Orta Asya ticareti ile gelen Müslüman tüccarlar vasıtasıyla İslam'ı tanıdıkları ve benimsediklerini savunmaktadır.⁸⁴⁷ Mes'udi eserinde Bulgarlar'ın ticaret yolu ile ilişkisini nakletmiştir: “Kervanları sürekli Horasan'ın Havarizm [II, 16] civarına gider. Havarizm'den de onlara kervanlar gelir. Bu ticaret yolu, diğer Türk kabilelerinin topraklarından geçer ve onların koruması altındadır.”⁸⁴⁸ Bulgarların iyi ticari ilişkileri Harezmi ile yakınlık kurmalarını sağlamış ve Samani etkisine olanak sağlamıştır.⁸⁴⁹

İdil Bulgar Hanlığı'nda özellikle X.yy'ın başlarında İslamiyet'in yayıldığı açık şekilde görülmektedir.⁸⁵⁰ Ticaret için gelen Arap tüccarların artması ve çevrede artan Müslümanlar vasıtası ile İslam Bulgarlar arasında da yayılmıştır. Uzun bir dönem İslam dini ve kültürü ile yakınlık kuran Bulgar Türkleri, ekonomik ve siyasi nedenlerden olduğu kadar kültürel etkileşim vasıtası ile de İslam'a yaklaşmıştır.⁸⁵¹ 10.yy'ın başında Bulgar Kağanı Almış Han, Abbasi Halifeliğine heyet yollamış ve kendilerine İslam'ı anlatacak alimler, cami ve sur inşası için yetkin kişiler ve bir miktar maddi yardım talep etmiştir. Bulgar Hanı ve maiyeti, resmi hilafet elçiliği eşliğinde 922 yılında törenle İslam'ı kabul etmiştir.⁸⁵²

İtil Bulgarları'nın ticarete yükselmeleri onları Hazarlar ile karşı karşıya getirmiştir.⁸⁵³ Bulgarlar, bu dönemde Hazarlara bağlı olarak yaşıyor ve vergi veriyordu.⁸⁵⁴ Yahudi Hazar

⁸⁴³ İbn-i Fadlan, a.g.e, 23.

⁸⁴⁴ A.g.e, 24.

⁸⁴⁵ A.g.e, 27.

⁸⁴⁶ A.g.e, 32.

⁸⁴⁷ Dinçer Koç, a.g.t, 88-90.

⁸⁴⁸ Mesudi, *Muruc Ez Zeheb*, 73.

⁸⁴⁹ V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, 78-79.

⁸⁵⁰ İlyas Topsakal, a.g.e, 100.

⁸⁵¹ İlyas Topsakal, a.g.e, 103,104; Sefer Solmaz, a.g.e, 29,37-38.

⁸⁵² İbn Fadlan, a.g.e, 22; Mes'udi, a.g.e, 73; Ramazan Şeşen, a.g.e, 134,198.

⁸⁵³ Dinçer Koç, a.g.t, 93.

⁸⁵⁴ İbn Fadlan, a.g.e, 36,37; Solmaz, a.g.e, 68-69.

Devletine bağılı bir hanlık olan Bulgarlar, Hazarlar'ın etkisinden kurtulmak istiyordu. Bu sebeple Almış Han, ittifak kurmak ve Hazarların etkisinden çıkmak istemiş olabilir.⁸⁵⁵ İbn Fadlan seyahatnamesinde Hazarlar ile ilgili şu bilgiler yer almaktadır:

“Hükümdar "Siz hep beraber geldiniz. Beni esir etmek isteyen Yahudilere (Hazarlara) karşı korunacak bir kale inşa etmem için bu parayı, getirmeniz uğrunda efendim Halife size çok para harcadı”,⁸⁵⁶ “Bulgar hükümdarı her sene, her hane için Hazar Hakanı'na bir samur derisi haraç (vergi) verir. Hazarlardan Bulgarlara bir gemi gelirse hükümdar gemiye çıkar, içindeki malları sayar, hepsinden öşür (gümrük) vergisi alır. Ruslar veya başkaları köle getirirlerse hükümdar on köleden bir tanesini seçer alır.”⁸⁵⁷ “Bulgar hükümdarının oğlu Hazar Hakanı yanında rehin tutulur. Hazar Hakanı, Bulgar hükümdarının güzel bir kızı olduğunu duymuş, onu istemiş. Hükümdar bu isteğı geri çevirmiş, Hakan kendi Yahudi, kız Müslüman olduğu halde onu zorla almış. Kız onun yarandayken ölmüş. Bu sefer hükümdarın başka bir kızım istemiş. Hükümdar bunu duyunca, Hakan'ın, kızım önceki kardeşi gibi, gasbetmesinden korkmuş. Eskil hükümdarıyla evlendirmiş. Bulgar hükümdarına Halifeye mektup yazmaya, bir kale yaptırmak için para istemeye sevk eden işte budur.”⁸⁵⁸ “Bir gün hükümdara sordum. ‘Ülken geniş, malın çok, vergilerin fazla. Niçin, Halife'den bir kale yapmak için önemsiz miktarda para istedin’ dedim. O da ‘İslam sultanlarının (Halifelerin) devletlerinin parlak, mallarının helalinden elde ettiğini gördüm. İşte bu sebepten para istedim. Eğer kendi mallarımla gümüşten veya altından bir kale yapmak istesem yaparım. Halife'nin parasından uğur gelmesini beklediğim için bahsedilen parayı istedim’ dedi.”⁸⁵⁹

İbn Fadlan Seyahatnamesi'ndeki bilgilere göre Bulgar Hanı Almış Han, Hazar boyunduruğundan çıkmak istiyordu.⁸⁶⁰ Düzen ve birliğin var olduğu bağımsız bir devlet istedikleri bağımsızlığı kazanmalarına yardım edebilirdi.⁸⁶¹ Fakat Bulgarlar arasında hem eski Türk inançları hem de İslam yer alıyordu ve İslam gün geçtikçe yayılmaya devam ediyordu.⁸⁶² İslam'ın kabulü ise toplum içinde birleştirici rol oynayabilirdi. Han ve maiyetinin Müslüman olması ise halkı İslam'a geçiş için teşvik edebilirdi. Ayrıca, İslam'ın lideri konumundaki Abbasiler, iyi bir siyasi ittifak konumundaydı. Bulgar Hanı'nın Hazarların hakimiyetinden çıkmak istemesi sebebiyle Yahudilik uygun değildi. Bu sebepler İtil Bulgarlarını İslam'ı benimsemeye sevk etmiş olabilir.⁸⁶³

Diğer taraftan Almış Han'ın İslam'ı kabul etmesi, Abbasi Devleti için de sevindirici bir haberdir. 9. yy'da Abbasi Devleti'nin siyasi otoritesinin azalması ile kendisine bağılı görünen “tavaif-i

⁸⁵⁵ Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, 301.

⁸⁵⁶ İbn Fadlan, a.g.e, 24.

⁸⁵⁷ A.g.e, 36,37.

⁸⁵⁸ A.g.e, 37.

⁸⁵⁹ A.g.e, 37.

⁸⁶⁰ Dinçer Koç, a.g.t, 93; Peter B. Golden, *Hazar Çalışmaları*, 105; Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, 301; Sefer Solmaz, a.g.e, 70.

⁸⁶¹ Dinçer Koç, a.g.t, 93.

⁸⁶² Dinçer Koç, a.g.t, 93.

⁸⁶³ Dinçer Koç, a.g.t, 93-94.

mulûk”⁸⁶⁴ devletleri kurulmuştur. Kendisinden kopan bu topraklarda kurulan bu devletler İslam devletleri olmasına rağmen halifenin otoritesini azaltmış ve ekonomik olarak da zarar görmesine sebep olmuştur. Özellikle Avrupa ile ticaret akışında, ticaret yollarının hakimiyetinin azalması durumu problem teşkil ediyordu. Yahudi Hazarlar ve Gayri-Müslim Oğuzlar ve Bulgar’ın Müslüman olması aynı zamanda Abbasi halifeliğine ekonomik çıkar sağlayabilirdi. Bu sebeple Bulgar Hanlığının İslam’ı kabulü, Hilafet makamı için önem arz ediyordu.⁸⁶⁵ Abbasi Halifeliği’nin yolladığı elçilik heyeti Bulgar Hanlığına giderken Hazarlar ve Oğuz Türkleri’ni de İslamiyet’e davet etmiştir. Fakat Hazarlar ve Oğuz Türkleri her ne kadar aralarında İslam’a geçenlerin sayısı artsa da resmi din değişimini kabul etmediler. Bu nedenle Abbasi Halifeliği Bulgarlar ile yaptığı ittifaktan tam olarak istediği iktisadi ve siyasi faydaları sağlayamamıştır.⁸⁶⁶ Abbasi halifeliğinin siyaseten güçlenmesi ve ticaret yollarından faydalanabilmesi için özellikle Hazarların İslam’ı kabul etmesi gerekiyordu.⁸⁶⁷

İtil Bulgar Devleti’nde İslamiyet’in yayılması aynı zamanda tarım ve yerleşik hayata geçişin kökleştiği dönemle paralel olarak gerçekleşmiştir. Tarıma elverişli toprakların bulunması ve yerleşik yaşamın artması, semavi nitelikte dinin yaygınlaşmasına yardımcı olmuştur.⁸⁶⁸ Bir toplumun kitlesel olarak din değiştirmesi sadece ekonomik ve siyasi sebepler ile elbette açıklanamaz. Benimsedikleri dini değiştirmeleri için gerekli sosyal ve kültürel ortamın oluşmuş olması gereklidir. 8.yy itibari ile İslamiyet’i tanıyan ve etkileşim halinde bulunan Bulgarlar İslam ile kültürel yakınlık kurmuştur.⁸⁶⁹ 10.yy’ın ilk çeyreğinde yerleşik yaşama geçişin hız kazanması ile İslam’a geçiş için daha uygun ortam hazır hale gelmiştir.⁸⁷⁰

6.2. KARAHANLILARIN İSLAM’I KABULÜ

İslamiyet, Türkler arasında Abbasiler döneminde bazı kavimler tarafından kitlesel olarak benimsenmeye başlamıştı. Kaynakların verdiği bilgiler din değiştirenlerin sayısı hakkında şüphe ile yaklaşmayı gerektirse de farklı Türk toplulukları arasında din değişimlerinin gerçekleştiği muhakkaktır.⁸⁷¹ 10.yy ile birlikte İslamiyet’in Türkler arasında yayılması hız

⁸⁶⁴ “Genelde büyük bir devletin yıkılmasından sonra ortaya çıkan irili ufaklı siyasal birimleri ifade eder.” Mehmet Özdemir, "MÜLÜKÜ’-t-TAVÂİF", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mulukut-tavaif> (12.11.2020).

⁸⁶⁵ İlyas Topsakal, *a.g.e*, 100,101

⁸⁶⁶ İlyas Topsakal, *a.g.e*, 101,105; Sefer Solmaz, *a.g.e*, 28.

⁸⁶⁷ İlyas Topsakal, *a.g.e*, 105.

⁸⁶⁸ Dinçer Koç, *a.g.t*, 89.

⁸⁶⁹ İlyas Topsakal, *a.g.e*, 103-104, 106.

⁸⁷⁰ V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, 81.

⁸⁷¹ Ömer Soner Hunkan, *Türk Hakanlığı Karahanlılar* (İstanbul: Paradigma Yayınevi, 2015), 101; Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, 101.

kazanmıştır.⁸⁷² 10.yy'ın ilk yarısında iki Türk devleti, İtil Bulgarları⁸⁷³ ve Karahanlılar,⁸⁷⁴ İslam'ı devlet dini yapmıştır. İtil Bulgarlarının İslam'ı tanınmasında rol oynayan ticaret ve Müslüman sufi ve tüccarların tebliğ faaliyetleri gibi faktörler, Karahanlıların da İslam ve İslam kültürünü tanınmasında önemli rol oynamıştır.⁸⁷⁵ İslam kaynaklarında yer alan bilgiler, Türkler ve İslam dünyası arasında ticari faaliyetlerin arttığını, Türklerle tebliğ yapıldığını göstermektedir. Örneğin:

Belâzurî, *Fütûhu'l Büldân*'da, "Mü'minlerin emiri el-Memun halife olunca..., onları İslamiyet'i kabul etmeye ve itaata davet ve teşvik eden mektuplar yazardı."⁸⁷⁶

Yakût el-Hamevî, *Mu'cemü'l- Büldân*'da; "Türkler ticaret için buraya gelirler"⁸⁷⁷

Ayrıca Yakut'un eserinde yer verdiği halife Hişam b. Abdülmelik'in Türk hakanına gönderdiği elçi,⁸⁷⁸ İslam dünyasının Türklerle tebliğ yaptığının ve dini tanıtmaya çalıştığını göstermektedir. El-Câhız'ın "*Türklerin Faziletleri*" eserinde Horasan valisi Cüneyd b. Abdurrahman ile Türk Hakanı'nın İslam ve Türk dini hakkında konuşmaları⁸⁷⁹, tarafların birbirini tanımaya başladığına örnektir. Türklerin İslam'ı kabul ettiğine dair geçen örnekler ise şu şekildedir:

"Südkent'de minber vardır. Burası Müslüman Türklerin toplandığı bir yerdir. Bu Türklerden çeşitli oymaklar vardır. Oğuzlardan ve Karluklardan bir kısmı İslam dairesine girmişlerdir...Buradaki insanlar arasında Türklerden Müslüman olmuş 1000 ev (çadır) bulunur."⁸⁸⁰

İbnü'l Esîr'de, 10.000 çadır Türk'ün Müslüman olduğu bilgisi yer almaktadır. Sayı abartı olabilir fakat bu dönemde kitlesel bir din değişiminin varlığından söz edebiliriz:

"Balasagun ve Kâşgar taraflarında İslâm ülkelerine girip yağmacılık yapan ve olay çıkaran gayr-ı müslim Türklerden on bin çadır halkı bu yılın safer ayında (eylül-1043)- Müslüman oldu ve Kurban Bayramı'nda da yirmi bin baş koyunu kurban kestiler, böylece Allah Müslümanları onların şerrinden kurtardı."⁸⁸¹

⁸⁷² Ünver Günay ve Harun Güngör, a.g.e, 217-218, 266.

⁸⁷³ Ünver Günay ve Harun Güngör, a.g.e, 288.

⁸⁷⁴ Jean Paul Roux, *Türklerin Tarihi*, 193-194.

⁸⁷⁵ Ömer Soner Hunkan, a.g.e, 101; Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, 251.

⁸⁷⁶ Belazuri, *Fütûhu'l Büldan*, çev. Mustafa Fayda (İstanbul: Siyer yayınları, 2013), 492.

⁸⁷⁷ Ramazan Şeşen, a.g.e, 130. Bahsedilen şehir Özkent'tir.

⁸⁷⁸ Ramazan Şeşen, a.g.e, 135.

⁸⁷⁹ El-Cahiz, a.g.e, 116-118.

⁸⁸⁰ İbn Havkâl, a.g.e, 442.

⁸⁸¹ İbnü'l-Esir, *El-Kâmil fi't-Târîh*, C. IX, Çev. Abdülkerim Özaydın (İstanbul: Bahar Yayınları, 1991) s. 396.

Karahanlılar'ın İslam'ı kabul etmesinde, İslam dünyası ile temaslar önemli olduğu için Maverâünnehir coğrafyasında Türkler ve Müslüman Araplar'ın ilişkileri ilk olarak ele alınacaktır.

6.2.1 Türkler ve Müslüman Arapların Maverâünnehir'de İlk Karşılaşmaları

Türkler ve Müslüman Arapların karşılaşmaları, İslam ordularının İran seferleri dönemine dayanmaktadır. İran Şahı III. Yazdigerd'in, Ahnef b. Kays karşısında Ferganalılar, Türkler ve Soğdluların yardımıyla topladığı ordusunda Türk kağanı, üç askerinin ölmesini uğursuzluk olarak görmüş ve savaşmayıp Belh'e geri dönmüştür.⁸⁸²

“Yazdigird, buradan hezimete uğramış olarak nehri geçtikten sonra tekrar geriye, Türk Hakanı'ndan, Fergana ve Soğd bölgelerinden aldığı yardımlarla geri dönmüş ve Horasan'a gelmişti...O gün Türkler bu üç askerlerinin öldürüldüğünü görünce, onları alıp Türk Hakanı'na getirmişler, Hakan bu durumu kötüye yorarak bir hayli endişelenmiş ve: ‘Bizim burada duruşumuz bir hayli uzadı, atılarımız öldürüldü ve artık bizim bu insanlarla savaşmamızda bir hayır yoktur’ Diyerek geri dönmüştü.”⁸⁸³

Sözü geçen Türk Kağanı'nın hangi devlete ya da boya mensup olduğu ile ilgili net bir bilgi yoktur. Osman Karatay, sözü geçen Türk Kağanı'nın On Ok boyundan İşbara Yabgu olduğunu savunmaktadır.⁸⁸⁴ Bu karşılaşmanın ardından Ahnef b. Kays, Kuhistan seferi esnasında “Haytallar” olarak bilinen bir grupla savaşmıştır.⁸⁸⁵ “Haytallar” Türk olup, başlarında Nizek Tarhan adlı liderleri bulunmaktadır: “Ahnef b. Kays'ın yaptığı anlaşmadan sonra Belh halkı tekrar ahitlerini bozmuşlardı. Rabî' b. Ziyad, diğer taraftan Kuhistan'ı da kılıç zoruyla fethetmiş ve buradaki Türklerden bir kısmını öldürmüştü. Onlardan Neyzek Turhan adından birisi kalmıştı...”⁸⁸⁶

Türkler ile Müslüman Araplar Merv'er-rud seferinde⁸⁸⁷ de karşı karşıya gelmişlerdir. Türkler ve Müslüman ordularının ilk karşılaşmaları, büyük çaplı savaşlar olmaktan ziyade bölgede dağınık halde bulunan Türk gruplarının çatışmaları şeklinde gerçekleşmiştir.

Arap fetihlerinin Maverâünnehir bölgesinde artması ile artık Türkler ve Müslüman Araplar daha sık karşılaşmaya başlamışlardır. 673 yılında Emevi Devleti Ubeydullah b. Ziyad'ı Horasan'a vali olarak atamıştı. Ubeydullah 24.000 askeri ile Beykent'e doğru hareket etmiştir.⁸⁸⁸ Bu sırada Beykent'i Buhara Melikesi bir Türk hatun yönetmekteydi. Sözü geçen

⁸⁸² Osman Karatay, *Türklerin İslamı Kabulü* (Ankara: Kripto yayınevi, 2018), 27.

⁸⁸³ İbnü'l Esir, *El kâmil fi't Tarih*, çev. Ahmet Ağırakça (İstanbul: Bahar yayınları) c.III, 40, 41.

⁸⁸⁴ Karatay, *Türklerin İslamı Kabulü*, 27.

⁸⁸⁵ Belazuri, *a.g.e*, 463.

⁸⁸⁶ İbnü'l Esir, c.III, *a.g.e*, 491.

⁸⁸⁷ Belazuri, *a.g.e*, 467.

⁸⁸⁸ Osman Karatay, *Türklerin İslamı Kabulü*, 61; H. A. R. Gibb, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, çev. Hasan Kurt (İstanbul: Çağlar Yayınları, 2005), 33,34.

Melike'nin Kabac Hatun'dur.⁸⁸⁹ Kabac Hatun, Ubeydullah'ın ordusu karşısında duramayacağını anlayıp Türklerden yardım istemiştir. Türklerden gelen orduyla birlikte savaşan Kabac Hatun yenilmiş ve Ubeydullah ile barış yapmak zorunda kalmıştır. Bir milyon dirhem karşılığında anlaşma yapıldı ve Ubeydullah böylece Buhara'ya girmiş oldu.⁸⁹⁰

“Ubeydullah, yirmidörtbin askerin başında nehrin öbür tarafına geçti ve Beykend'e geldi; bu sırada Hâtûn, Buhara şehrindeydi. Bunun üzerine Hâtûn, elçi gönderip Türklerden yardım istedi. Çok sayıda Türk onun yanına geldi. Müslümanlar onlarla karşılaştılar; onları hezimete uğrattılar ve ordugâhlarını ele geçirdiler; Müslümanlar yıkıp yakmak suretiyle ilerlediler. Bu durumkarşısında Hâtûn, Müslümanlara elçi gönderip sulh ve eman istedi. 'Ubeydullah, birmilyon ödemek şartıyla onunla andlaştı ve şehre girdi.'"⁸⁹¹

Ardından Kabac Hatun, yeni Horasan valisi Said b. Osman b. Affan ile savaşmıştır. Said'in Buhara'ya yürüdüğünü öğrenen Kabac Hatun savaşı göze alamamış ve üç yüz bin dirhem haracı Said'e göndermiştir. Fakat Said'in Buhara'ya yürüdüğünü haber alan Nesef, Soğd, Kişş halkları ve Türkler 120.000 kişilik bir ordu toplamıştır.⁸⁹² Kabac Hatun'a destek için gelen bu ordudan dolayı Kabac Hatun, ödediği vergiden pişman olmuş ve Said ödenen vergiyi geri iade etmiştir. Kabac Hatun bir kez daha savaşta yenilmiş ve sulh şartları haraç miktarının artması koşulu ile yenilenmiştir.⁸⁹³ Fakat bu Kabac Hatun ile Emevilerin son savaşı değildi. Savaş sonunda Said'in, Kabac Hatun'dan aldığı esirler tarafından öldürülmesiyle Horasan'a Selm b. Ziyad vali olarak atanmıştır. Arap fetihlerinin önüne geçmek isteyen yerel beyler ise kendi aralarında ittifak oluşturmaya başlamışlardı ve Kabac Hatun ile de anlaşma yapmışlardı. Bu durumdan haberdar olan Selm, Buhara'ya doğru harekete geçmiştir. Kabac Hatun ile birlikte Soğd Melik'i Tarhun da Selm'e karşı savaşmıştır.⁸⁹⁴ Savaşın başında Tarhun ve Kabac Hatun galip durumundaydı fakat Tarhun'un ölmesiyle beraber savaşın seyri değişmiş ve Kabac Hatun tekrardan barış istemek zorunda kalmıştır.⁸⁹⁵ Kabac Hatun'un ölümünün ardından oğlu Tuğşad hükümdar olmuş ve Buhara bölgesini 32 yıl boyunca yönetmiştir. Tuğşad, Müslüman olmuştur ve Kuteybe b. Müslim'e olan hayranlığından dolayı doğan oğluna Kuteybe adını vermiştir.⁸⁹⁶

6.2.2 Türkler ve Müslüman Arapların Mücadeleleri

⁸⁸⁹ Erkan Göksu, “Buhara melikesi Kabac Hatun,” *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, s.261 (2011), 261, 266; H. A. R. Gibb, *a.g.e*, 32.

⁸⁹⁰ Belazuri, *a.g.e*, 471; Erkan Göksu, *a.g.m*, 269; H. A. R. Gibb, *a.g.e*, 34.

⁸⁹¹ Belazuri, *a.g.e*, 471.

⁸⁹² Hakkı Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler* (İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2011), 45.

⁸⁹³ Belazuri, *a.g.e*, 472; Erkan Göksu, *a.g.m*, 271,272; H. A. R. Gibb, *a.g.e*, 35.

⁸⁹⁴ Erkan Göksu, *a.g.m*, 276; H. A. R. Gibb, *a.g.e*, 36.

⁸⁹⁵ Erkan Göksu, *a.g.m*, 277-278; H. A. R. Gibb, *a.g.e*, 36.

⁸⁹⁶ Göksu, *a.g.m*, 278.

Türkler ve Müslüman Arapların Horasan bölgesindeki mücadelelerinden sonra Araplar karşısında Maverâünnehir bölgesinde direniş gösterecek olan grup Türgişlerdir. Türgişler, Gök Türk Devleti'nin dağılma sürecine girmesi ile beraber bağımsızlıklarını kazanmışlardır. Dağınık Türk boylarının birleşmesiyle 635 yılında bir güç haline gelmişlerdir. Türgişler Gök Türk Devleti'ne bağlı On-Ok'lara mensup Tou-lu kolundandır.⁸⁹⁷ Türgişler, Çin ile anlaşma yapıp doğu sınırlarını güvence altına aldıktan sonra Maverâünnehir'e yönelmişlerdir. Bölgeye yaptıkları akınlar ile Müslüman Araplara karşı yaptıkları neredeyse her savaşı kazanmışlardır.⁸⁹⁸ Hatta Araplar, Türgiş Kağanı Su-lu'ya, kendilerine sürekli zahmet çıkardığı için zahmet babası anlamına gelen "Ebu Muzahim" lakabını takmıştır.⁸⁹⁹ Durdurulamayan Türgiş akınları, yenilgiler ve asayiş sorunları neticesinde her yıl Emevi valileri değişiyordu.⁹⁰⁰ 717 yılında Arap komutan Abdullah b. Ma'mer el-Yeşkurî, yolu kesilerek Türgişler tarafından alıkoyulmuş ve fidye karşılığında serbest bırakılmıştır.⁹⁰¹ Türgişler, kendilerinin sebep olduğu problemler dışında yerli halkın da cesaretlenip, isyan etmesine neden oluyordu.⁹⁰² 720 yılında Türgiş kuvvetleri Semerkant'a kadar ilerlemiş ve Köli Çor komutasında bulunan Türgişler, Vali Said b. Abdülaziz'i yenilgiye uğratmıştır.⁹⁰³

Arapların yerel halka "mevali" politikası uygulaması, Müslüman olanlardan cizye alınmaya devam etmesi⁹⁰⁴ gibi sebepler halkın Türgişler ile birleşip Araplara isyan etmesiyle⁹⁰⁵ sonuçlanıyordu.⁹⁰⁶ Örneğin; vali Eşres b. Abdullah'ın yeni Müslüman olanlardan artık cizye alınmayacağını duyurmasının ardından, kararına uymayıp yeni Müslümanlardan vergi toplaması büyük bir isyanın başlamasına yol açmıştır.⁹⁰⁷ Türgişlerin de etkin rol oynadığı bu isyan esnasında Buhara da dahil birçok bölge Arapların kontrolünden çıkmıştır.⁹⁰⁸ Emevi Devleti'nde kargaşaya sebep olan bu durum sonucunda, Türgişler Maverâünnehir'i ele geçirmişti. Bu olay itibarıyla Türgiş ve Müslüman Arapların savaşları şiddetlenmiştir. Eşres'in görevden alınıp yerine Cüneyd b. Abdurrahman'ın Horasan valiliğine atanmasıyla, Arap

⁸⁹⁷ Ahmet Taşağıl, *a.g.e*, 235.

⁸⁹⁸ Osman Karatay, *Türklerin İslamı Kabulü*, 79.

⁸⁹⁹ Osman Karatay, *Türklerin İslamı Kabulü*, 79; Tufan Gündüz, *Kur'an ve Kılıç* (İstanbul: Yeditepe yayınevi, 2018), 72.

⁹⁰⁰ H. A. R. Gibb, *a.g.e*, 77.

⁹⁰¹ Belazuri, *a.g.e*, 489.

⁹⁰² H. A. R. Gibb, *a.g.e*, 77-78; Osman Karatay, *Türklerin İslamı Kabulü*, 79.

⁹⁰³ Hakkı Dursun Yıldız, *a.g.e*, 55.

⁹⁰⁴ Hakkı Dursun Yıldız, *a.g.e*, 56.

⁹⁰⁵ Hakkı Dursun Yıldız, *a.g.e*, 56.

⁹⁰⁶ Osman Karatay, *Türklerin İslamiyeti Kabulü*, 81.

⁹⁰⁷ Hakkı Dursun Yıldız, *a.g.e*, 56.

⁹⁰⁸ H. A. R. Gibb, *a.g.e*, 89; Hakkı Dursun Yıldız, *a.g.e*, 56-57.

orduları Türkler karşısında başarı elde etmeye başlamış ve Buhara'yı geri almışlardı.⁹⁰⁹ Toharistan'a çıkan isyanları bastırmak için gitmek isteyen Cüneyd, Su-lu Kağan'ın Semerkand'ı kuşattığını öğrenince, Semerkand'a doğru yola çıkmıştır.⁹¹⁰ Türkler, Cüneyd karşısında kısmi başarılar elde etmiş ve bir hayli zorluk çıkarmıştır. Su-lu Kağan, kuşatmanın uzun sürmesi ile askerlerinin yorulması ve takviye olarak gelen 12-20.000 Arap askerleri sonucunda geri çekilme kararı almıştır.⁹¹¹ Vali Cüneyd'in görevinden 734 yılında çekilmesiyle Türgişler 735 yılında yeni vali Esed ile Ceyhun'da çatışmıştır.⁹¹² Fakat, Su-lu Kağan, 736 yılında Esed b. Abdullah'a yenilmiş ve durumu toparlamak üzereyken prestijli ve önemli bir komutan olan Kül-Çor tarafından öldürülmüştür.⁹¹³

Kül-Çor'un Araplar tarafından esir edilip öldürülmesiyle Türgişler toparlanamamış ve Araplar için bir tehdit olmaktan çıkmıştır. 739 yılında Semerkand tekrardan Müslüman Arapların hakimiyetine geçmiş ve Araplar'a Batı Türkistan yolu açılmıştır.⁹¹⁴ Türgişler, Müslüman Araplarla gerektiği zaman ittifak da yapmıştır. Türgişler, Emevi politikalarına karşı çıkan Haris b. Süreyc'i, yeniden vali olarak atanan Esed b. Abdullah karşısında desteklemiş ve ittifak yapmışlardı:⁹¹⁵ "Haris b. Süreyc Taharistan tarafında idi ve Hakan'la birleşmişti."⁹¹⁶

Müslüman Arapların, Türklerin diğer bölgelere nazaran daha çoğunlukla yaşadığı Horasan bölgesine gelmesiyle daha çok karşılaşmış ve mücadele etmişlerdir. Fakat bu bölgede bulunan Türkler, yerel halk gibi siyasi bir birlik içerisinde değildi ve dağınık haldeydiler. Bir tehdit karşısında görüldüğü gibi organizasyon problemleri oluşmuş, büyük bir toplu direniş gerçekleştirememişlerdir. Yerel halk arasında yaygın ittifakların olmadığı gibi bölgedeki Türkler arasında da bir birlik yoktu ve bu durum hem Türklerin hem yerel halkın kısa sürede organize olup Araplara karşı koymalarına engel olmuştur.⁹¹⁷

6.2.3. Karahanlılar'ın İslamiyet'i Benimseme Sebepleri

Karahanlıların İslamiyet'i resmi olarak kabulü Satuk b. Bazir'in Müslüman olup dini resmi din ilan etmesi ile başlamıştır. Samani hükümdarı İsmail b. Ahmed'in kardeşi Ebu Nasr b. Mansur,

⁹⁰⁹ H. A. R. Gibb, a.g.e, 89-90; Hakkı dursun Yıldız, a.g.e, 57,58.

⁹¹⁰ H. A. R. Gibb, a.g.e, 90.

⁹¹¹ Osman Karatay, *Türklerin İslamı Kabulü*, 82-83; Gibb, a.g.e, 91,92.

⁹¹² Hakkı Dursun Yıldız, a.g.e, 58.

⁹¹³ Hakkı Dursun Yıldız, a.g.e, 58; H. A. R. Gibb, a.g.e, 98.

⁹¹⁴ Osman Karatay, *Türklerin İslamı Kabulü*, 86-87

⁹¹⁵ Emel Esin, a.g.e, 152; H. A. R. Gibb, a.g.e, 93-94-95; Osman Karatay, *Türklerin İslamı Kabulü*, 84, 85.

⁹¹⁶ İbnü'l Esir, *El kâmil fi't tarih*, çev. Yunus Apaydın (İstanbul: Bahar yayınları, 1986) c.v, 167-168.

⁹¹⁷ H. A. R. Gibb, a.g.e, 47.

Karahanlılara sığınmak istemişti. Batı Karahanlı Devleti'nin başında olan Oğulcan Kadir Han, Rakibi olan Samani hükümdarının kardeşinin bu isteğe sıcak bakmış ve sığınma talebini kabul etmiştir.⁹¹⁸ Oğulcak Han kendisinin Artuç'a yerleşmesine müsaade etmişti. Türklerin İslam dünyasından gelen mal ve eşyaları sevdiğini bilen Ebu Nasr, Oğulcak Han'a hediyeler gönderiyordu. Oğulcak Kadir Han ile bu şekilde iyi ilişkiler kuran Ebu Ebu Nasr, aralarındaki dostane ilişkiye dayanarak küçük bir mescit inşa etme izni istemiş ve isteği kabul edilmişti.⁹¹⁹ Satuk b. Bazir, Artuç bölgesine Oğulcak Han adına haraç almaya gittiği zaman Ebu Nasr ve namaz kılan Müslümanlar ile karşılaşmış, Ebu Nasr ile yakın ilişki kurmuştur. Ebu Nasr ile din hakkında konuşmalar yapan Satuk b. Bazir, 12 yaşında Müslüman olmuştur.⁹²⁰

Satuk Buğra Han Destanı'nda, Satuk b. Bazir, Müslüman olduktan sonra bunu hanedan üyelerinden sakladığı yer almaktadır:

“Satuk Buğra Han Gazi'ye tekrar seslendi: ‘Ey Oğul! Siz şimdi şize lazım olan bilgileri iyice öğreniniz. Hizmetinizi gizli gizli yapınız. Fakat zamanı gelmeden hiçbir kimseye bir şey söylemeyiniz... Fakat Hoca Ebû Nasr Samani ile görüşene kadar Sultan Satuk Buğra Han Gazi, İslamiyeti kabul ettiğini ve Müslüman olduğunu kimseye söylemedi. ”⁹²¹

Destana göre Satuk Buğra Han, Müslüman olduktan sonra hanedan üyelerinden tepki görmemek için din değiştirdiğini saklamıştır.⁹²² Fakat Hunkan'a göre, 12 yaşında Müslüman olup bu durumu hanedan üyelerinden saklamak çok mümkün görünmemektedir.⁹²³ Kanaatimizce de Satuk b. Bazir'in Müslüman olduğunu 12 yıl boyunca gizlemesi mümkün olmayabilir. Ayrıca Karahanlı Devleti'nde hanedan üyelerinin Müslüman olmasının olumsuz algılandığına dair bir intiba yoktur. Satuk Buğra Han Destanı'nda geçen bu durum, Satuk Buğra Han'ın Müslüman kimliğini yüceltmek için vurgulanmış olabilir.

Destanın devamında Satuk b. Bazir'in Müslüman olduğundan şüphelenen beyler ve Oğulcak Kadir Han, Satuk b. Bazir'i din değiştirmedığının ispatı için teste tabi tutmuşlardır.⁹²⁴ Kendini ispat etmesi için “puthane”⁹²⁵ inşa etmesini istemişler ve Buğra Han'ın inşa işlemini yapması üzerine endişelerinden vazgeçmişlerdir⁹²⁶:

⁹¹⁸ Ömer Soner Hunkan, a.g.e, 105.

⁹¹⁹ A.g.e, 105.

⁹²⁰ Ömer Soner Hunkan, a.g.e, 105.

⁹²¹ Necati Demir, *Satuk Buğra Han Destanı* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2020), 39, 40.

⁹²² *Satuk Buğra Han Destanı*, 37, 42-25; Ömer Soner Hunkan, a.g.e, 105,106.

⁹²³ Ömer Soner Hunkan, a.g.e, 106.

⁹²⁴ *Satuk Buğra Han Destanı*, 47-48.

⁹²⁵ Geleneksel Türk dinleri içinde mabed yoktur. Karahanlılar'da mabed olması içlerinden bazı boyların Budizm'e inandıklarını düşündürmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Soner Hunkan, a.g.e, 103.

⁹²⁶ *Satuk Buğra Han Destanı*, 49-51.

“Harun Buğra Han’ın gönlü endişeli ve morali bozuk bir şekilde Satuk Buğra Han Gazi’nin annesine seslendi: ‘Ey Mazlum! Bu oğlunu öldür. Bize bırakma, bu işi sen hallet. Bizim dinimizi geçersiz kılıp bizi öldürmek ister, doğruyu söylemiyor muyum? Benim rüyamda gördüğüm arslan senin oğlun. O sonunda beni öldürecek. O beni öldürmeden önce ben senin oğlunu öldüreyim, böylece kendimi kurtarayım’... Harun Buğra Han, ertesi gün bütün beylerini çağırıp bir araya topladı ve onlara seslendi: ‘Ey beyler! Bizim üzülmemize sebep olan aramızdan bir fitnenin çıkmasıdır. O fitneyi yok etmez isek o hepimizi öldürecek’... Satuk Buğra Han Gazi’nin annesi çok üzüldü, ciğeri yandı ve onlara seslendi: ‘Ey bahtsız kafirler! Benim oğlumu imtihan edin, sınavı yapın. Eğer Muhammed’in dinine girmişse seçim sizin elinizde, o zaman öldürün. Eğer imtihan edip sınamadan canına kıyacak olursanız benim oğluma yazık olur’dedi...beylerini toplayıp durumu değerlendirdi. Bir puthane yapalım, ona da duvarlarını tuğla ile ördürelim dediler... Harun Buğra Han: ‘Ey oğul! Biz, senin bizim dinimizden çıkarak Muhammed’in dinine girdiğini düşünüyoruz’.... Satuk Buğra Han Gazi, bu kafirlerin huzurunda yemin etti. Harun Buğra Han ona inanmadı, daha doğrusu güvenemedi... ‘Eğer siz hala bizim dinimizde iseniz, bizim yaptıklarımızı yapınız. Bizim baş koyduğumuz işe siz de baş koyun. Biz Bugün puthane yapmaktayız. Bu işe önce siz başlayın...Satuk Buğra Han Gazi ‘güzel söylediniz’ deyip söylenenleri kabul etti...tuğla alıp puthane yapılan yere getirip koydular... Harun Buğra Han...‘Artık sizden emin oldum. Bundan sonra ne yapmak isterseniz onu yapın.’”⁹²⁷

Türklerin dini inanışlarında put yapımı veya putların bulunduğu ibadethane olmaması, Karahanlıların içinde Maniheizm veya Budistlerin varlığını düşündürmektedir.⁹²⁸

Satuk Buğra Han’ın Müslüman olması hadisesini, sadece Buğra Han’ın İslam’ı tanınması ve manevi yaşamına uygun bulması ile açıklamak yeterli gelmemektedir. Satuk Buğra Han’ın Müslüman olduğunu açıklamasının ardından bazı hanedan üyelerinin yardımı ile Kaşgar’a yürümüş ve şehri almıştır.⁹²⁹ 921 yıllarında Samanilerin rakibi Leyla b. Numan ile savaşı ve Onu Samanilere teslim etmesi de Buğra Han’ın Samaniler ile siyasi ilişkilerinin iyi olduğunu göstermektedir.⁹³⁰ Satuk b. Bazir, Kaşgar’ı ele geçirdikten sonra Buğra Han adını almıştır.⁹³¹ Satuk Buğra Han amcası Oğulcak Kadir Han’a karşı gelip Kaşgar’ı almasından sonra “Kara Han” lakabını kullanmaya başlamıştır. Bu durum, Buğra Han’ın ülkesinin doğu kısmını yönetmede de hak iddia ettiğini göstermektedir.⁹³² Satuk Buğra Han Müslüman olduktan sonra Türk boylarını tek çatı altında birleştirmeye çalışmıştır. Böylece Satuk Buğra Han’ın İslamiyet’i kabulünü siyasi emelleri için faydalı olduğunu düşünebiliriz.⁹³³ Böylelikle Satuk Buğra Han, Gayrimüslim Türkler ile mücadele ederken hem Samanilerden hem de diğer Müslümanlardan destek alabilirdi.⁹³⁴ Özellikle Oğulcak Kadir Han’ın rakip olarak gördüğü Samaniler ile ittifak kurabilir ve Müslüman kimliği ile öne çıkıp diğer Müslüman devletlerin

⁹²⁷ *Satuk Buğra Han Destanı*, 47-51.

⁹²⁸ Ömer Soner Hunkan, *a.g.e*, 103.

⁹²⁹ *A.g.e*, 106

⁹³⁰ Ömer Soner Hunkan, *a.g.e*, 106.

⁹³¹ Ömer Soner Hunkan, *a.g.e*, 105-106; Zeki Velidi Togan, *a.g.e*, 77.

⁹³² Ömer Soner Hunkan, *a.g.e*, 107-108.

⁹³³ Ömer Soner Hunkan, *a.g.e* 109.

⁹³⁴ Ömer Soner Hunkan, *a.g.e*, 105, 107-109.

de desteğini alarak Balasagun tahtında hak iddia edebilirdi.⁹³⁵ Bu durum için eğer gayrimüslim olursa gerçekleştirmekte zorluk çekebileceğini düşünmüş olabilir.

Karahanlıların ticaret yolları üzerinde bulunmaları İtil Bulgarları gibi İslam dinini tanımalarına vesile olmuştur. Emevi Devleti'nin yıkılmasının ardından Abbasiler döneminde artan barışçıl tebliğ faaliyetleri aracılığı ile Müslüman sufi ve tüccarlar dinlerini bu ticaret yolları sayesinde yaymıştır.⁹³⁶ Sınırlara inşa edilen Ribatlarda kalan tüccarlar ve alimler yaptıkları dini sohbetler ile misyonerlik faaliyetleri yürütüyordu. Ülke sınırları içinde dolaşan İslam bilginleri ve tüccarlar dışında Türkler de ticaret yapmak için sınır bölgelere gidiyordu.⁹³⁷ Örneğin, kaynaklarda ticaret ile ilgili şu bilgiler yer almaktadır: “Nişabur’un birçok meskun bölgesi vardır. Tüccarların ve sipahsalarların ikamet ettiği bir yerdir. Nişabur bir kale, bir ribat ve bir de şehri bulunmaktadır.”⁹³⁸ “Maveraünnehir Türkistan’ın kapısı ve tüccarların uğrak yeridir.”⁹³⁹

Bu sayede Türkler uzun bir süre boyunca İslam dini ve kültürünü tanıma fırsatı bulmuş ve kültürel olarak İslam dini ile yakınlık kurmuştur.

“Kağanın gayreti tüm ülkede bulunan imamlar, fakihler, şeyhler ve dervişler tarafından desteklendi. Türklerin gösterdikleri uysallığı değerlendirerek, onları hemen imana davet ettiler. Türkler şu anda din konusunda insanların en gayretlisi; helal ve harama riayet konusunda en dikkatli olanlarıdır.”⁹⁴⁰

“Dört bir yandan huzuruna gelen tacirlere saygılı davrandı. Ondan önce bu ülkenin kapıları Mısır ve Suriye tacirlerine kapalıydı. Yolları bu ülkeden geçenlerin de ancak bazıları bin bir güçlükle geçip gidebilirlerdi. Ama Tarmaşirin tahta çıkınca tacirler düzenli şekilde ülkeye gelmeye başladılar ve hepsi de ona teşekkür ederek döndü. Böylece onun ülkesi onların sürekli uğradıkları, üzerinden geçip gittikleri bir ülkeye dönüştü.”⁹⁴¹

“Sabran şehri Oğuzların sulh ve anlaşma yapmak, sulh zamanında ticaret yapmak için geldikleri bir yerdir.”⁹⁴²

“Çarşılar rabazdadır. Burası Türklerin kapısı önünde bir ticaret yeridir. Özkend'in bostanları ve akarsuları vardır. Fergana'da her şehrin kuhendizi bulunur.”⁹⁴³

⁹³⁵ Ömer Soner Hunkan, a.g.e, 109.

⁹³⁶ Ömer Soner Hunkan, a.g.e, 101-102; Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, 248; V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, çev. Hakkı Dursun Yıldız (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1990), 274.

⁹³⁷ Ömer Soner Hunkan, a.g.e, 102.

⁹³⁸ *Hudûdü'l Âlem*, 57.

⁹³⁹ *Hudûdü'l Âlem*, 67.

⁹⁴⁰ Ömeri, a.g.e, 88.

⁹⁴¹ Ömeri, a.g.e, 90,91.

⁹⁴² İbn Havkal, a.g.e, 441, 442.

⁹⁴³ İbn Havkal, a.g.e, 444.

Türkler, ticaret vasıtasıyla Arap dünyasından gelen kıymetli malların ve İslam ülkelerini ziyaret eden Türklerin gördüğü zenginliklerden etkilemiştir.⁹⁴⁴ İslam dünyası zenginlikleri Türklerin zihninde, Müslüman sufilerin ahirette vaat ettikleri cennet ve ödüllerin tasavvur edilmiş ve somutlaşmıştı.⁹⁴⁵ Karahanlılar, Samani ve diğer İslam ülkesi komşuları vasıtası ile uzun süredir İslam kültürü ile iç içe yaşıyordu. Kültürel tanışıklık ve siyasi nedenler ile İslamiyet'in kabulü için uygun ortamı oluşturmada etkili olmuş olabilir. *Kutadgu Bilig*'de yer alan: "Asker, ordu ve silahını kafirlere çevir; kafirlerle dövüşürken ölmek ölüm değildir. Onların evini barkını yak, burkanını kır; cami yap, etrafında İslam cemaati toplansın...İslamiyet'i aç şeriatı yay, böylece seçkin bir şahsiyet olur, iyi nam kazanırsın"⁹⁴⁶ notlardan, İslamiyet'i yeni kabul eden Türklerin, İslam tasavvuru görülmektedir. Buradan hareketle Karahanlıların Müslüman olmadan önce de, İslam ülkelerinden gözlemledikleri ile gayrı müslimlere karşı savaşmanın prestijli olduğunu düşünmüş olabilirler. Ayrıca, siyasi ittifak ihtiyacı hisseden Türk yöneticilerinin gazi ünvanı ile ön plana çıkıp destek bulmak isteyebileceklerini düşünebiliriz. Daha önce bahsedildiği gibi otoritesini güçlendirmek isteyen Türk hükümdarlarının boylar hiyerarşisi ve hazinenin adil paylaşımı çok önemliydi. Bu bağlamda *Kutadgu Bilig*'de geçen şu bilgiler çok önemlidir: "Hazineni aç ve servet dağıt, adamlarını sevindir...altın ve gümüş veren düşmanını yener... Adamlarını önce sevindir, sonra onlardan iş bekle; bütün dileklerin yerine gelir, düşman önünde boyun eğer."⁹⁴⁷ Görüldüğü gibi Türkler, devletin merkeziyetçi yapısını bir arada tutmak için gereken güç ve zenginliğin paylaşılması ilkesini, İslami kurallar ile yorumlamışlardır. Türk devletlerinin bu problemine İslami yorumlar ile çözüm getirmeye çalıştıklarını düşünebiliriz.

Emeviler döneminde yapılan fetihlere karşı yerel halkın İslam'a geçiş oranı yüksek değildir. Aynı zamanda Türkler arasında da İslamiyet yaygın değildi.⁹⁴⁸ Bu durum, Emevilerin İslam'ı yayma şekli, yürütülen "mevali" politikası ve tebliğ faaliyetlerine ağırlık verilmemesi ile açıklanabilir. Arap olmayan Müslümanların ikinci sınıf vatandaş muamelesi görmesi olarak açıklanabilen mevali politikası, yerel halkın İslam'ı benimsenme sürecini olumsuz etkilemiştir.⁹⁴⁹ Yeni Müslüman olanların cizye ödemeye devam etmesi, bazı konularda

⁹⁴⁴ Peter B. Golden, "Orta Asya'da İslamiyet'in İlk Dönemleri ve Karahanlılar", Denis Sinor der., *Erken İç Asya Tarihi* (459-499), (İstanbul: İletişim Yayınları, 2000), 474.

⁹⁴⁵ Ömer Soner Hunkan, *a.g.e*, 102-103.

⁹⁴⁶ Yusuf Has Hâcip, *Kutadgu Bilig*, haz. Buket Altıparlak (İstanbul: Say Yayıncılık, 2016), 118.

⁹⁴⁷ Yusuf Has Hâcip, *a.g.e*, 117.

⁹⁴⁸ Hakkı Dursun Yıldız, *a.g.e*, 83.

⁹⁴⁹ Hakkı Dursun Yıldız, *a.g.e*, 86.

gayrimüslim hukukuna tabii tutulmaları ve Müslüman Araplara karşı eşit tutulmamaları, mevali politikasını özetler niteliktedir.⁹⁵⁰

Türklerin İslamiyet'i yakından tanınması ve benimsemesi Abbasiler döneminde hız kazanmıştır. Abbasilerin fetih yerine tebliğ faaliyetlerine önem vermesi⁹⁵¹ ve mevali politikasını terk etmesi⁹⁵² en önemli sebeplerden biridir. Böylece Türkler İslam'ı daha net tanımıştır. Abbasilerin Türklerden ordu kurmasıyla⁹⁵³ Müslüman olan bu Türkler, İslamiyet'in yayılmasını daha da arttırmıştır.⁹⁵⁴ Soydaşlarının Müslüman olduğunu ve Abbasi Devleti'nde politik güç sahibi olduğunu⁹⁵⁵ gören Türkler, milli benliklerinin kaybolacağı ve himaye altında kalacakları düşüncelerini⁹⁵⁶ kenara bırakmaya başlamış olabilir:

“Kuvvet ve Kudretleriyle Türkler hilafeti kontrolleri altına aldılar”⁹⁵⁷

“Bununla beraber büyüklerine en iyi itaat eden, büyüklerine ve birbirlerine en iyi hizmet ve itaat eden onlardır. Bu husus, Abbasilerden bazı halifeleri Maverünnehir halkından bir kısım kimseleri hizmetlerine çağırmaya sevk etti. Başka askerlere üstün oldukları için, Türkler onların adamları, dihanları da emirleri oldular. Onların askerleri kudret, cüret, cesaret, aulganlık bakımından diğer askerlere üstündürler. Maverünnehir'in dihanları ise onların kumandanları (emirleri), yakın adamları, iyi hizmet ve itaat ettikleri, resmi giyiniş ve kıyafeti iyi tatbik ettikleri için gözde hizmetkarları oldular. O kadar ki, Bağdad'daki Dar el-Hilafe'nin muhafızları olan Ferganalılar ve Türkler eskiden Hilafet'in maiyyeti, geçmişte adamları ve askerlerinin kumandanları oldular. Uşrüsene'den Afşin ve İbn Ebî'l-Sac, Semerkand'tan İlşid, Suğd'tan Merzüban b. Keysifa ve Uceyf b. Anbese ve Buharahudah gibi kişiler, diğer emirler kumandanlar ve askerler yaptığı Dar el-Hilafe'ye şihne oldular, oraya hükmettiler.”⁹⁵⁸

“Köleye gelince, onlara kendilerini ve iklimlerini (bölgelerini) kuşatan Türklerden ihtiyaçlarından fazla köle gelir. Bu köleler buradan diğer yerlere sevk edilir. Bunlar en makbul, en dinç, doğudaki en güzel ve en pahalı kölelerdir.”⁹⁵⁹

Samani Devleti askeri alanda kullanılmak üzere Türk köle ticareti için, Türklerin yaşadığı bölgelere seferler düzenliyordu. Türk kölelerin meşhur olmaya başlaması ile sadece Abbasi Devleti⁹⁶⁰ değil, Samaniler gibi devletler de Türk asker köle kullanıyordu.⁹⁶¹ Türkler de kendi içlerinde yaptıkları savaşlar neticesinde aldıkları esirleri bu ülkelere köle olarak satıyordu.⁹⁶²

⁹⁵⁰ Osman Karatay, *Türklerin İslamı Kabulü*, 96; Abdülkerim Özaydın, “Türklerin İslâmiyeti Kabulü,” *Türkler Ansiklopedisi*, c.4. (2002), s. 253, 254.

⁹⁵¹ Peter B. Golden, *Dünya Tarihinde Orta Asya*, 114.

⁹⁵² Hakkı Dursun Yıldız, a.g.e, 85,86; Jean Paul Roux, *Türklerin Tarihi*, 190.

⁹⁵³ Peter B. Golden, *Dünya Tarihinde Orta Asya*, 109, 110; Jean Paul Roux, *Türklerin Tarihi*, 182.

⁹⁵⁴ Mehmet Fatih Şeker, a.g.e, 139-140.

⁹⁵⁵ Roux, *Türklerin Tarihi*, 183-184.

⁹⁵⁶ Mehmet Tezcan, a.g.m, 168.

⁹⁵⁷ Ramazan Şeşen, a.g.e, 160. İstahrî, *Kitâbü'l-mesâlik ve'l-memâlik*.

⁹⁵⁸ İbn Havkal, a.g.e, 400,401.

⁹⁵⁹ İbn Havkal, a.g.e, 397.

⁹⁶⁰ Lazslo Rasonyi, a.g.e, 159-160.

⁹⁶¹ Peter B. Golden, *Dünya Tarihinde Orta Asya*, 111-112.

⁹⁶² İbn Havkal, a.g.e, 397; Hunkan, a.g.e, 103.

Tüm asker Türkler geldikleri coğrafya ile bağlarını koparmadığını düşünebiliriz.⁹⁶³ Bu şekilde Türklerin İslam'ı soydaşları vasıtası ile de tanıdıkları⁹⁶⁴ ihtimal dahilindedir.

Türklerin arasında İslam'ın yayılmasını kolaylaştıran en önemli etmenlerden biri İslam'da olan mucize ve keramet kavramlarıdır. İslam alimlerinin ya da erenlerin gösterdiğine inanılan kerametler, mucizeler, şeyh ve dervişlerin faaliyetleri⁹⁶⁵ Türklerin İslam'a daha sıcak bakmasına vesile olmuştur.⁹⁶⁶ Mucize kavramı Türkler için şaşırtıcı bir durum değildi. Türklerde din bölümünde bahsedildiği gibi, Türkler temelinde ruhlarla iletişimi barındıran, büyü ve fal pratikleri olan Şamanizm dolayısıyla bu tür kavramlara aşina idi.⁹⁶⁷ Örneğin; “yada taşı” kullanarak ayin yapan Türk şamanlarının yağmur yağdırması⁹⁶⁸ söylentileri Araplar arasında meşhurdur. Tanrı ile iletişim kurabilen Şamanların karşısında Allah'ın lütfunu kazanmış mucizeler sergileyen alimler Türkler için içselleştirmesi kolay bir durum olmuştur. Bu tarz alimler ilginç ve olumsuz bir intiba bırakmamış değil bilakis kavramı tanıdıkları için olumlu bir etki yaratmıştır. Elbette bu durum keramet gösteren veya gösterdiğine inanılan kişilerin karşısında Türkler İslam dinini kutsal bulup din değiştirmemiştir. Bilinen bir durum olması din değiştirme için ana sebep olmaktan ziyade dine olan merak ve yaklaşımı olumlu yönde etkilemiştir.⁹⁶⁹

6.2.4. Türklerin İslamiyet'i Benimsemeleri Hakkında Birkaç Söz

Türklerin İslamiyet'i nasıl kabul ettiği konusundaki klasik görüşler İslam'ın kılıç zoruyla kabul edildiği ya da İslam'ın Türkler için çok uygun olduğu sebebiyle dinin kendiliğinden kabul edildiği üzerinedir. Fakat bu görüşler Türklerin İslam'ı neden kabul ettiğini açıklar nitelikte değildir.⁹⁷⁰ İlk görüşe göre Türkler İslam'ı Müslüman Araplar'ın akınlarına karşı mağlup olarak, zor kullanılarak kabul etmiştir. Türklerin İslamiyet'i kılıç zoruyla kabul ettikleri görüşü

⁹⁶³ Ömer Soner Hunkan, a.g.e, 103.

⁹⁶⁴ Osman Turan, a.g.e, 166.

⁹⁶⁵ Ömeri, a.g.e, 88.

⁹⁶⁶ Ünver Günay ve Harun Güngör, *Türklerin Dini Tarihi*, 221-223; Roux, *Türklerin Tarihi*, 190; Golden, *Dünya Tarihinde Orta Asya*, 114, 115.

⁹⁶⁷ Abdülkadir İnan, a.g.e, 151-154; Jean Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, 77-78; Devin Deweese, *Islamization and Native Religion in The Golden Horde: Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*. (Pennsylvania, USA: The Pennsylvania State University Press, 1994), 155-157, 161,163; Peter B. Golden, *Dünya Tarihinde Orta Asya*, 115.

⁹⁶⁸ Ramazan Şeşen, a.g.e, 136-137, 189.

⁹⁶⁹ Jean Paul Roux, *Türklerin Tarihi*, 190; Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, 227; Devin Deweese, a.g.e, 163.

⁹⁷⁰ Ahmet Yaşar Ocak, “Türkler ve İslamiyet: Türklerin Müslümanlığı Tarihine Dair Bir Sorgulama,” *Semih Tezcan'a Armağan* (Bolu: AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 13, s.13 2013), s. 257,258; V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, 82.

Türkler ve Müslüman Arapların mücadeleleri bölümünde görüldüğü gibi geçerli bir çıkarım değildir. Müslüman Araplar ile Türklerin mücadele ettiği dönemlerde Türkler, Araplar karşısında büyük yenilgiler almamıştır. Hem Hazar hem Maverâünnehir coğrafyasında Türkler, Araplara karşı direnmiş ve zorluk çıkarmıştır.⁹⁷¹ Maverâünnehir ve Hazar bölgelerinde İslam'ı kabul eden Türklerin az olması da bu görüşü destekler niteliktedir. Türklerin İslam'ı kılıç zoruyla kabul etmediğini gösteren bir başka delil ise Emeviler döneminde Müslüman Türklerin sayısının az olmasıdır.⁹⁷²

İkinci görüşe göre ise Türkler İslamiyet'i kendi Gök Tanrı dinlerine benzer olduğu için bir zorlama ile değil zamanla kendiliğinden benimsemiştir. Bu yargıyı destekleyen araştırmacılar, Türklerin İslamiyet'i benimsemesinde Türklerin dini olan Gök Tanrı dini ve İslam dini arasındaki benzerliklere dikkat çekmiştir. Örneğin, Turan: “*eski Türk dinin, Şamanîliğin İslâmiyete yakın ana akidelere sahip olması ve Türk rûhuna uygun gelmesi idi. Filhakika Türklerin inandığı t e k T a n r ı' nın kâinatın ve mahlûkatın hâliki olması, bütün hâdiselere ve insan fiillerine hâkim bulunması sıfatları İslâmın Allahına çok yakındır, ki bu esaslar yukarıda gösterilmiştir,*”⁹⁷³

Özaydın: “*Kainatın ezeli ve ebedi Gök Tanrı tarafından idare edildiğine inanan Türkler zamandan ve mekandan münezzehtir, her türlü yorum ve tasavvurdan uzak ilah fikrini İslam'ın Allah inancında buldukları için Müslümanlığı benimsemekte zorlanmadılar.*”⁹⁷⁴

Hikmet Tanyu ise Çağatay Uluçay'ın *İlk Müslüman Türk Devletleri* eserindeki fikirlerini paylaşmıştır: “*‘Müslümanlıkta da Türklerde olduğu gibi Tek Tanrı vardı.’ Sözüyle İslamiyet'e bu bakımdan da uygun olduğunu söylüyor ve keza ‘Müslümanlar da Türkler gibi ölümlerine kurban kesiyorlardı’⁹⁷⁵ diyor ve Türklerin inceleyerek ve Müslümanlığı üstün görerek kabul ettiklerini anlatıyor.*”⁹⁷⁶

Fakat bu görüş bazı yazarlara pek gerçekçi görünmemektedir. Örneğin Şekere göre, İslam dinini Türkler için cazip yapan unsur kendi dinleri gibi olmaması ve Türklerin ihtiyaç duyduğu özelliklere sahip olmasıdır.⁹⁷⁷ Şeker'in, Gök Tanrı ve Allah inancı benzerliği hakkında yönelttiği soru çok yerindedir: “Türkler, evvelki dönemde tek tanrılı bir anlayışa sahipse niye

⁹⁷¹ Osman Karatay, *Türklerin İslamı Kabulü*, 81; Tufan Gündüz, a.g.e, 79.

⁹⁷² Osman Karatay, *Türklerin İslamı Kabulü*, 96; Tufan Gündüz, a.g.e, 79.

⁹⁷³ Osman Turan, a.g.e, 168.

⁹⁷⁴ Özaydın, Abdülkerim, “Türklerin İslâmiyeti Kabulü,” *Türkler Ansiklopedisi*, c.4. (2002), s. 258.

⁹⁷⁵ Çağatay Uluçay, *İlk Müslüman Türk Devletleri* (İstanbul: M. Eğt. B. Yay., 1977), 109, Aktaran: Hikmet Tanyu, *Türklerin Dini Tarihçesi*, (İstanbul: Türk Kültür Yayıncılığı, 1978), 121.

⁹⁷⁶ Hikmet Tanyu, *Türklerin Dini Tarihçesi*, (İstanbul: Türk Kültür Yayıncılığı, 1978), 121.

⁹⁷⁷ Mehmet Fatih Şeker, a.g.e, 114-118.

eski dinlerini bırakıyorlar?”⁹⁷⁸ Türklerin İslam’ı benimsemeleri bu dinin karakterlerine çok uygun olduğu için değil, dönem, coğrafya şartlarının uygun olması⁹⁷⁹ ve misyonerlik faaliyetleri⁹⁸⁰ ile bağlantılıdır. Halife Hişam b. Abdülmelik’in elçisine; askerlerinin arasında terzi, ayakkabıcı gibi işlerle uğraşanların olmadığını ve Müslüman olurlarsa ne yapacaklarını söyleyen Türk Hakanı’nın İslam’ı reddetmesi⁹⁸¹ ise Türkler için gerekli uygun şartların önemini vurgular niteliktedir. Din meselesi için ise tüm Türklerin Gök Tanrı inancında olduklarını iddia edilemez.⁹⁸² Gök Tanrı inancına mensup olan Türkler arasında aynı zamanda Atalar Kültü, Şamanizm ve Tabiat kuvvetlerine tapma inançları görülmüyordu.⁹⁸³ İslam coğrafyacılarının Türklerin dinleri ile ilgi naklettiği bilgilere göre putperestlik⁹⁸⁴ olan bu dinlerin İslam’a benzediği kanısı doğru bir çıkarım değildir. Örneğin, Cüveynî Uygurlar için:

“Bunlardan hayır işleyen ve ibadetle meşgul olanların ruhları, yaptıklarına göre tasnif edilir, padişahlık, emirlik, dervişlik gibi makamlara kavuşur. Adam öldüren, hırsızlık yapan, halka eziyet eden veya başka kötülükler yapanların ruhu ise haşerelere, vahşi ve yırtıcı hayvanlara girer ve azap içinde kalır. Fakat bu inanç cehaletin eseridir.”⁹⁸⁵

İbn Fadlan: “Yolunu şaşırmış eşekler gibi bir dine inanmıyor ve başvurmuyorlardı, akıllarına göre hareket ediyorlar, hiçbir şeye ibadet etmiyorlar, büyüklerine ‘rabb’ diyorlar.”⁹⁸⁶

Kaşgarlı Mahmud: “Kafirler – Allah’ın gazabı üzerlerine olsun- göğe tenri derler... bunların sapkınlıklarından kaçarak Allah’a sığınırız.”⁹⁸⁷

İslam kaynaklarına bakıldığında Türklerin dinleri putperest, kafir ve dinsiz olarak nakledilmiştir. Yazarlarının Türk dinlerini tek tanrılı veya ehl-i kitap din olarak görmediği anlaşılmaktadır.

751 yılında Araplar ve Çin arasında gerçekleşen Talas savaşı, Türklerin Müslüman olmasında önemli gelişme olarak kabul edilmektedir. Talas savaşının Araplar tarafından kazanılmasında otuz bin kişilik Türk askerinin saf değiştirip Arapların yanında savaşması rol oynamıştır.

⁹⁷⁸ Mehmet Fatih Şeker, a.g.e, 116.

⁹⁷⁹ Mehmet Fatih Şeker, a.g.e, 114.

⁹⁸⁰ Peter B. Golden, “Orta Asya’da İslamiyet’in İlk Dönemleri ve Karahanlılar”, Denis Sinor der., *Erken İç Asya Tarihi* (459-499), (İstanbul: İletişim Yayınları, 2000), 473-474.

⁹⁸¹ Bkz. Ramazan Şeşen, a.g.e, 135.

⁹⁸² Bkz. Türklerde Şamanizm s. 35-39.

⁹⁸³ ⁹⁸³ Abdülkadir İnan, a.g.e, 2; Emel Esin, a.g.e, 88. Ayrıca bkz. s. 39,40.

⁹⁸⁴ Kaşgarlı Mahmud, *Divan-ı Lügat-it- Türk*, 484; İbn Fadlan, *Seyahatname*, 10.

⁹⁸⁵ Cüveynî, a.g.e, 105. (Cüveyni Uygurlar’ın dinleri için bu yorumları yapmıştır.)

⁹⁸⁶ İbn-i Fadlan, a.g.e, 10.

⁹⁸⁷ Kaşgarlı Mahmud, a.g.e, 484.

Araplar ile ittifak yapan Karluk boyu, savaşın seyrini değiştirmişti.⁹⁸⁸ Fakat Karluklar savaşın ardından İşlam'ı benimsememiştir. Karlukların Müşlüman olması için 100 yıl daha geçmesi gerekecektir.⁹⁸⁹ Talas savaşı, Arap ve Türk yakınlaşması sağlamış olabilir fakat bu boyun İşlam'ı kabul etmesine sebep olmamıştır.

⁹⁸⁸Osman Karatay, *Türklerin İşlamı Kabulü*, 117; H. A. R. Gibb, *a.g.e*, 114.

⁹⁸⁹ Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, 234.

DEĞERLENDİRME

Türkler, değişen koşullar karşısında toplumsal fonksiyonlarını yerine getirmede yetersiz kalan geleneksel dinlerinin etkisiyle tanıdıkları dinleri benimseme sürecine girmiştir. Böylece Türkler, yeni dinler benimsemiş ve geleneksel dinlerinin belli başlı öğelerini kendi yorumları ile yeni dinlerin içinde özümsemiştir. Geniş bir coğrafyaya yayılan ve farklı kültürler ile etkileşimde bulunan Türkler arasında dini çeşitlilik artmıştır. Türkler, birçok farklı medeniyetle iletişim kurmuş fakat tüm medeniyetlerin dinlerini kitlesel olarak benimsememiştir. Bu din değişimlerinin sebepleri Türklerin siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik ihtiyaçlarına göre gerçekleşmiştir.

Din değişimi ilk olarak sosyolojik bir olgudur. Geleneksel⁹⁹⁰ dinler, evrensel dinler ile karşılaştığı zaman toplum üzerindeki etkilerini kaybedebilir ve sonucunda yerini herkese seslenen evrensel dinlere bırakır. Bu durum elbette geleneksel dinin tamamen terk edilmesi anlamına gelmemektedir. Genellikle toplumlar kendi geleneksel dinlerinin değerlerini ve pratiklerini benimsenen evrensel dinin içinde yorumlayıp yaşatabilir. Eğer bir geleneksel dinin içinden evrensel din doğmamışsa, bunun sonucunda toplum karşılaştığı evrensel dinlerden birini benimseyebilirdi. Türklerin zaman içinde manevi, iktisadi, politik ve sosyal hayatlarında değişimler meydana gelmişti. Çevrelerindeki medeniyetlerin istek ve ihtiyaçlarının değişmesi ve çeşitlenmesi gibi Türklerin hayatlarında da doğal süreç esnasında değişimler meydana geliyordu. Türkler uzun yıllar boyunca Çin ve Soğdlar ile etkileşim kurmuş ve bunun sonucunda Budizm, Taoculuk, Zerdüştlük, Nesturi Hristiyanlığı ve Maniheizm gibi birçok dini tanımıştır. Kendi geleneksel dinleri içinden evrensel bir din türememiş olan Türkler, doğal bir süreç dahilinde bu evrensel dinlerden etkilenmiş ve bazılarını benimsemiştir.

Doğrudan bireye seslenen, birey ve topluma ahlak kuralları getiren, kişinin manevi dünyası için cevaplar sunan evrensel dinler, değişen toplumsal ihtiyaçlarını karşılamakta yetersiz kalan geleneksel dinlerinin de etkisiyle Türkler tarafından da benimsenmiştir. Türklerin, Çinlileşme korkusuna rağmen Budizm'den etkilenmesi bu duruma örnek gösterilebilir. Bu sebeple Maniheizm, Yahudilik ve İslam dinlerinin benimsenmesindeki en önemli sebeplerinden biridir. Uygurların Maniheizm'i, Hazarların Yahudiliği benimsemesi elbette bir seçicilik sonucu gerçekleşmiştir. Uygurlar, Çin karşısında Maniheizm'i, Hazarlar Emeviler ve Bizans karşısında Yahudiliği, İtil Bulgarları ise Hazarlar karşısında İslam'ı kabul etmiştir. Burada dikkat edilmesi gereken nokta bahsi geçen Türk devletlerinin, tehdit olarak gördükleri toplulukların dinlerinden

⁹⁹⁰ Belirli bir topluluğa ait, yayılmaya karakteri göstermeyen dinler. (Milli dinler) Bkz. s. 15.

kaçınmaya çalışmıştır. Buna karşılık tehdit olarak gördükleri toplulukların dini ve kültürel etkisinden kaçınmak için alternatif evrensel dinlerden birini benimsemiştir.

Türklerin dinler karşısında en çok dikkat ettiği husus asimilasyon tehlikesi olmuştur. Budizm'in Türkler arasında sempati ile karşılanıp yayılmasına rağmen, merkezîyetçi imparatorluk kurmuş Türkler, devlet dini olarak benimsememiştir. Burada Türkler için sorun Budizm'in kendisi değildir. Budizm'in Çin'in dini olarak görülmesi ve yaşam tarzı değişikliği ile Çinlileşme korkusu sebebiyle uzak durulmak istenmiştir. Fakat Maniheizm'in, Çin'in kültürel baskılarına karşı, kendilerine kalkan görevi görebileceğinin düşünülmesi ile Uygurlarca tercih sebebi olmuş olabilir. Burada Maniheizm'in öncülüğünü yapan Soğdlu tüccarların, güçlü bir rakip devlet organizasyonuna dahil olmamaları tercih sebebi olmuştur. Soğdlular tarafından benimsenen Maniheizm'i temsil eden Soğd halkının rakipten ziyade ticari ortak olarak görülmesi ve iyi ilişkiler kurulmuş olması Türklerin kendilerini güvende hissetmelerini sağlamıştır.

Yahudilik hususunda da aynı çekinceler ve yaklaşımların rol oynadığını söyleyebiliriz. Hazarlar İslam'ın temsilcisi konumundaki Emeviler'in baskısından dolayı İslam'a sıcak bakmamıştır. Her ne kadar halk arasında Müslümanlar artsa da Hazar yöneticileri, İslam'ı Emeviler'in siyasi ve dini otoritesi altında kalmamak için resmi din olarak kabul etmemiştir. Aynı durum Ortodoks Hristiyanlığı için de geçerlidir. Mezhebin öncüsü konumunda olan Bizans ile rakip konumda olan Hazarlar için Ortodoks Hristiyanlığının benimsenmesi aynı zamanda dini liderlik ile birlikte Bizans'ın otoritesinin kabul edilmesi anlamına geliyordu. Güçlü devletler tarafından temsil edilen dinlerin benimsenmesi dini otorite ile birlikte siyasi baskıyı da beraberinde getiriyordu. Bu durum ise asimilasyona sebep olabilirdi.

Benzer durumu İtil Bulgarları'nda da görebiliriz. Türk devleti olmalarına rağmen İtil Bulgarları, Hazarların otoritesinden çıkmak ve ittifak bulmak için İslam'ı benimsemiştir. İtil Bulgarları için siyasi baskının merkezi, tabii oldukları Hazar Devleti idi. Bu sebeple kültürel ve dini bağlamda Hazarlardan uzaklaşmak ve coğrafyada dini ve siyasi otoritesi olan Abbasiler ile ittifak kurmak iyi bir seçenektir. Bu sebeple İtil Bulgarları İslam'ı benimsemiştir. Her ne kadar İtil Bulgar Hanlığı'nda dış siyasi baskının din değişimine etkisi büyük olsa da aynı durumun Karahanlılar'da etkili olduğunu söyleyemeyiz. İslam Devletleri ile komşu olmalarına rağmen Karahanlılar üzerinde diğer Türk devletleri örneklerinde olduğu gibi siyasi ve kültürel baskılar yoğun değildi.

Türklerin din değişimlerinde siyasi sebepler de etkin rol oynamıştır. Türklerde kağanlar yönetme yetkisini “kut” ile gökten alırdı fakat kişi “kut’unu” kaybedebilirdi. Yani kağanın otoritesi sonsuz değildi. Fakat evrensel dinlerin, dini sınıf aracılığı ile gösterdiği ilahi otorite iktidarlarını kuvvetlendirebilirdi. Uygurlar için Maniheizm rahiplerin oluşturduğu sınıf, kağanın yönetici sınıf ve boy beyleri üzerindeki otoritesini arttırabilirdi. Aynı zamanda dinin getirdiği kurallara uyarak toplumda oluşacak birlik ve beraberlik ile kağanın otoritesi daha da kuvvetlenebilirdi. Hazarlar için ise Yahudiliğin benimsenmesi iç siyasetten ziyade dış siyaset ile ilgilidir. Emeviler ve Bizans baskısından korunmak Hazarlar için önem arz ediyordu. Bunun yanı sıra Hazarların ülkede bulunan Yahudi cemaati ile kurduğu bağlar ve dinin etkisi ile kağanlık tek bir soy üzerinden ilerlemeye başlamıştır. Böylelikle kağanlık mertebesi için çıkabilecek tehlikeler azalmıştır. İtil Bulgarlarında ise dış siyasette Hazarlara karşı bağımsız olmak ve güçlü bir devletle ittifak yapmak iç siyasetin yerine daha önemliydi. Karahanlılarda ise Satuk Buğra Han iç siyasette beylerin dış siyasette ise Samanilerin desteğini alıp Kağan olmak ve otoritesini güçlendirmeyi hedefliyordu. Yönetici elitteki Müslümanların desteğini almak, Karahanlıların Kağanı olmasını sağlayabilirdi. Aynı zamanda Oğulcak Kadir Han’ın rakip gördüğü Samaniler ile iyi ilişkiler kurup, dış siyasette de destek bulabilirdi.

Ekonomik ve ticari kazançlar da din değişimi için etkili olmuştur. Türkler, toplumun iktisadi faaliyetlerine fayda sağlayan dinleri olumlu değerlendirmiş olabilir. Uygurlar için Soğdlar ile kurulacak olan bağlar, ticareti arttıracacağı için çok önemliydi. Aynı zamanda Maniheizm et yerine sebze tüketilmesini öğütleyen bir dindi. Hazarlar için, ticari bağlantıları olan Yahudiler iyi bir ticari ortak olabilirdi. Ticaret yolları üzerinde bulunan Hazar Devleti’nde ticari faaliyette etkin olan Yahudilerin desteğini almak önemliydi. İtil Bulgar Han’ı ise İslam’ın kabulü ile halifeden nakdi yardım talep etmiştir. İsteddiği yardımın kendisine ulaşp ulaşmadığı bilgisinin dışında, İslam dünyasına katılmak, önemli bir coğrafi konumda olan İtil Bulgarları için önemliydi. Böylelikle İslam cemaatinin bir üyesi olarak, İslam devletlerinin ticaret ağına daha kolay ulaşabilir, İslam dünyasının ticari ortaklığının bir parçası olabilirdi. Karahanlılar ise İslam ticaret dünyası ve iktisadi faydalarını daha yakından gözlemleyebiliyordu. Yarı pastoral göçebe ağırlıklı halkının iktisadi problemlerinin çözümü için ticaret ve geniş otlak alanları gerekmektedir. Müslüman olarak, İslam ticaret ağına dahil olabilir ve bu devletlerle çeşitli ittifaklar kurabilirdi.

Kültürel etkileşim ve misyonerlik faaliyetleri de Türklerin din değişimleri üzerinde belirleyici rol oynamıştır. Budizm’in Türkler arasında ilgi görmesinin en önemli sebeplerinden biri Çin ile olan kültürel tanışıklıktır. Ayrıca Budizm sadece Çin vasıtası ile değil aynı zamanda Soğdlar

ile de tanınmıştır. Budistler ile kaynaşma fırsatı bulan Türkler, Budizm'e sempati duymuştur. Budist rahiplere Türkler arasında saygı gösteriliyor ve hürmet ediliyordu. Fakat Çinlileşme tehlikesinden dolayı Budizm'e merkezîyetçi yapıya sahip Türk devletlerinin yönetici sınıfı temkinli yaklaşmıştır. Maniheizm'de ise Soğdlar kilit rol oynamıştır. Gök Türk döneminden itibaren Soğdlar ile sıkı ticari ve kültürel ilişkiler kurulmuştu. Artan ilişkiler ve oluşan güven duygusu ile kültürel etkileşim de artmıştır. Bu sebeple Soğdlar vasıtası ile tanınan bu din tehdit olarak algılanmamış ve Türkler Maniheizm'e daha sıcak bakmıştır. Nesturi Hristiyanlığı konusunda ise papazların misyonerlik faaliyetlerinin başarılarını görebiliriz. Türkler arasında Nesturi Hristiyanlığı özellikle Maniheizm'in kabul edildiği 8. yy'da artmaya başlamıştı. Türklerin daha çok Budizm ve Maniheizm'le ilgilenmesi ve Hristiyan dünyası ile olan kültürel bağlarının azlığı sebebiyle Türkler arasında Nesturilik çok yayılma fırsatı bulamamıştır.

Yahudilik için ise Hazar topraklarında olan Yahudi cemaatinin misyonerlik faaliyetlerini başarılı bulabiliriz. Ticari ve bürokratik ilişkiler vasıtasıyla Hazar yöneticileri ile yakınlık kuran Yahudiler, zamanla Hazar yönetici kesimini dini propagandaları ile etkilemiştir. Fakat aynı başarının halk üzerinde etkili olduğunu söyleyemeyiz. İslamiyet'in yayılmasında ise kültürel etkileşim ve Müslüman dervişlerin faaliyetleri çok büyük önem taşımaktadır. Türkler her ne kadar Emeviler döneminde dine sıcak bakmasalar da, Abbasiler dönemi ile birlikte din politikasının değişmesi ile İslam dünyasını tanımaya başlamışlardı. Daha yakından tanıdıkları İslam devletleri ve halkları ile ticari ilişkileri artmıştır. Abbasiler ve Samaniler Devletleri'nde görev olan Türklerin artması, Türk devletlerine giden Müslüman tüccarlar ve dervişler İslam'ın tanınmasını sağlamıştır. Uzun yıllar boyunca kurulan kültürel, ticari ve sosyal ilişkiler sonucunda İslam dünyası ve Türkler arasında kültürel bir tanışıklık oluşmuştur. Bu kültürel tanışıklığın sayesinde Türkler İslam'ı kabul etmiştir.

Din değişiminin gerçekleşmesi için ayrıca uygun şartların oluşması gerekiyordu. Örneğin, Budizm için gereken uygun şartlar arasında yerleşik yaşama geçiş yer almaktadır. Türklerin Budizm konusunda yaşadıkları önemli ikilemlerden birisi de bu konudur. Budizm, ibadet için tapınak inşa etmeyi gerektiriyordu. Tapınaklar inşa etmek ve ibadet için tapınaklara gitmek, belirli bir yerde yaşamayı ve dolayısıyla yerleşik yaşamı beraberinde getiriyordu. Fakat yerleşik yaşamı Türkler için kalabalık Çin karşısında asimilasyona uğrama tehlikesini düşündürüyordu. Bu sebeple merkezîyetçi Türk devletleri Budizm'i benimsemeyi reddetmiştir. Fakat Maniheizm'in kabulünde Uygurlarda yerleşik yaşama geçiş artmıştı. Türkler arasında yayılmış olan Budizm ve Nesturi Hristiyanlığı gibi evrensel dinler de Maniheizm'i benimsemek için gereken manevi ve sosyal yapıyı gerekli ölçüde hazırlamıştır. Gök Türk döneminden itibaren

tarım faaliyetlerine olan ilgi Türkler arasında artıyordu. Tapınak inşaları ve tarım Maniheizm'in benimsenmesinde, yavaş yavaş yerleşik yaşama geçiş aşamasında olan toplumun dönüşümünü hızlandırabilirdi. Hazar toplumunda birçok etnik ve kültürel unsur bulunmaktaydı. Bu sebeple farklı dinlere inanan birçok insan vardı. Aynı zamanda yerleşik yaşam süren topluluklar da bulunmaktaydı. Zamanla Hazarların yerleşik yaşama geçişlerinin artması da Yahudiliğin benimsenmesi için gereken ortamı oluşturmuştur. İslamiyet'in benimsenmesinde de aynı durum söz konusu olmuştur. İtil Bulgarları ve Karahanlılar'da yerleşik yaşamın daha yaygın olması ile İslam'a daha kolay adapte olmuşlardır.

SONUÇ

Türklerin din değiştirmelerinin tek değil birçok sebebi vardır. Dinlerin benimsenmesinde toplumun ve devletin ihtiyaçlarına göre sebepler değişkenlik gösterebilmektedir. Türklerin din değişimlerinin başlamasındaki temel sebep ise kendi geleneksel dinlerinin, toplumda değişen maddi ve manevi ihtiyaçlarını karşılayamaması ve yeterli gelmemesi yer almaktadır. Türklerin geleneksel dinlerinden bir evrensel din türemediği için karşılaştıkları kapsayıcı nitelikte evrensel dinlerden etkilenmişlerdir. Geleneksel dinlerini, benimsedikleri yeni dinlere adapte etmişlerdir.

Din değişimi için toplumun ve devletin ihtiyaçlarının değişmesi, dönüşümün başlaması ve uygun ortamın oluşması tüm dini değişimlerin ortak noktasıdır. Din değişimleri aynı zamanda kültürel tanışıklık yoluyla Türklerin kendilerini tehdit altında hissetmedikleri ve ihtiyaçlarını karşılayacağını düşündükleri dinler üzerinden gerçekleşmiştir. Uygurların Maniheizm'i benimsemesinde Çin karşısında asimilasyon tehlikesi en önemli faktörlerden birini oluştururken, iç siyasette otoriteyi arttırma, toplumsal dönüşüm ve Soğdlar ile kurulabilecek ticari faaliyetler de önemli etkenlerdendir. Hazarlar'ın Yahudiliği benimsemesinde asimilasyon tehlikesi ve dış tehditler en büyük motivasyon olmuştur. Bunu, Yahudi cemaati ile oluşan ticari ve kültürel bağlar izlemektedir. İslamiyet'in benimsenmesinde ise İslam dünyasının tebliğ faaliyetleri ve kültürel tanışıklık büyük önem taşımaktadır. İslam dünyasını tanıyan ticari, kültürel, siyasi bağlar kuran Türkler için uygun ortamın oluşması ile İslamiyet benimsenmiştir. Elbette devletlerin özelinde farklı faktörler rol oynamaktadır. Örneğin, İtil Bulgarlarında dış siyasete karşı İslam devletleri ile ittifak önemliyken, Karahanlılarda iç siyasette otoriteyi arttırmak için önemliydi. Türklerin din değişimleri için ise kendi özellerinde sosyo-ekonomik ve siyasi sebeplerinde farklılıklar olmak kaydıyla sosyolojik süreçlerin, değişen toplumsal ihtiyaçların, kültürel tanışıklığın, misyonerlik faaliyetlerinin etkili olduğunu söyleyebiliriz.

KAYNAKÇA

Abuzar, Celil. “Dinin Toplumsal Yaşam Üzerindeki Etkisi.” *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s.26 (2011): 143-153.

Alaaddin Ata Melik Cüveyni. *Tarih-i Cihan Güşa*. Çeviren Mürsel Öztürk. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2013.

Anbarlı Bozatay, Şeniz. *Eski Türk Devlet Anlayışında İktidar ve Hakimiyet*. İstanbul: Kriter Yayınevi, 2019.

Aydın, Erhan. *Uygur Yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2018.

Baldick, Julian; *Hayvan ve Şaman*. İstanbul, Hil Yayın, 2016.

Bang, W., and Annemarie von Gabain. *Türkische Turfan-Texte II*. Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften in kommission bei Walter de Gruyter U. Co, 1929.

Baran Tekin, Dila. “Mani ve Öğretileri.” Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Hitit Üniversitesi, 2014.

Barthold V.V. *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. Çeviren Hakkı Dursun Yıldız. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1990.

Barthold, V.V. *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*. Çeviren Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2010.

Barthold, V.V. *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*. Haz. Samet Çelik. İstanbul: Divan Kitap, 2017.

Bayat, F. *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2006.

Beckwith, Christopher I. *İpek Yolu İmparatorlukları: Bronz Çağından Günümüze Orta Asya Tarihi* Ankara: ODTÜ Geliştirme Vakfı Yayınları, 2011.

Belazuri. *Fütuhu'l Büldan*. Çeviren Mustafa Fayda. İstanbul: Siyer yayınları, 2013.

Berger, Peter L. *The Social Reality of Religion*. Middlesex, UK: Penguin Books, 1973.

Berger, Peter L. *Dinin Sosyal Gerçekliği*. Çeviren Ali Çoşkun. İstanbul: İnsan Yayınları, 1993.

Berger, Peter L ve Thomas Luckmann. *Gerçekliğin Sosyal İnşası: Bir Bilgi Sosyolojisi İncelemesi*. İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2008.

- Boyle, John A. "Turkish and Mongol Shamanism in the Middle Ages." *Folklore* 83, s.3 (1972): 177-193. <https://www.jstor.org/stable/1259544>, (11.02.2020).
- Brook, Kevin Alan. *The Jews of Khazaria*. Maryland, USA: Rowman&Littlefield, 2018.
- Chavannes, Edouard. *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*. Çeviren Mustafa Koç. İstanbul: Selenge Yayınları, 2013.
- Clark, Larry. *Corpus Fontium Manichaeorum: Uygur Manichaean Texts, Texts Translations and Commentary- Volume II*. Turnhout: Brepols, 2013.
- Çandarlıoğlu, Gülçin. *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2019.
- Çağatay, Saadet ve Semih Tezcan. "Köktürk Tarihinin Çok Önemli Bir Belgesi: Sogutça Bugut Yazıtı." *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten* 23-24, s.1975-1976 (1976): 245-252.
- Çoruhlu, Yaşar. *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2000.
- Cosmo, Nicola. "Ancient Inner Asian Nomads: Their Economic Basis and Its Significance in Chinese History." *Journal of Asian Studies* 53, s.4 (1994): 1092-1126.
- Dalkesen, Nilgün. "İslam Öncesi Devirlerde Orta Asya'da Değişen Kadın Erkek İlişkilerinde Töre". *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7, s.2 (2008): 441-449.
- Dalkesen, Nilgün. "Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Kültüründe Geyik Kültü." *Milli Folklor* 2015, s.106 (2015): 58-69.
- Davletov, Timur B. *Şaman, Doğanın Şifası Uyanınca*. İstanbul: Asi Kitap, 2018.
- Demir, Necati. *Satuk Buğra Han Destanı*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2020.
- Deweese, Devin. *Islamization and Native Religion in The Golden Horde: Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 1994.
- Dickens, Mark. "Patriarch Timothy I and the Metropolitan of the Turks." *Journal of the Royal Asiatic Society, Third Series* 20, s.2 (2010): 117-139. <https://www.jstor.org/stable/25700436>, (18.01.2020).
- Drompp, Michael R. "The Uyghur Empire (744–840)," *Oxford Research Encyclopedia of Asian History*, (2017): 1-15.

<https://oxfordre.com/asianhistory/view/10.1093/acrefore/9780190277727.001.0001/acrefore-9780190277727-e-53>, (15.03.2020).

Duman, Abdullah ve Murat Ağarı, Çeviren. *Hudûdü'l Âlem, Mine'l- Meşrik İle'l- Magrib*. İstanbul: Ay Işığı Kitapları, 2018.

Dunlop, D. M. *Hazar Yahudi Tarihi*. Çeviren Zahide Ay. İstanbul: Selenge Yayınları, 2019.

Eberhard, Wolfram. *Çin'in Şimal Komşuları*. Çeviren Nimet Uluğtuğ. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996.

Eberhard, Wolfram. *Çin Tarihi*. Ankara: TTK Yayınları, 2019.

Eker, Süer. “Orta Asya’nın Gizemli Halkı: Soğdlular, Soğd ve Soğdca.” *Türkbilig*, s.24 (2012):41-76.

El-Cahiz. *Hilafet ordusunun menkıbeleri ve Türklerin faziletleri*. Çeviren Ramazan Şeşen. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2017.

Eliade, Mircea. *Shamanism: Archaic Techniques of Ecstasy*. Translation Willard R. Trask. P. USA: Princeton University Press, 1974.

Eliade, Mircea. *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu*. Çeviren Mehmet Aydın. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.

Eliade, Mircea. *Şamanizm*. Çeviren İsmet Birkan. Ankara: İmge Kitabevi, 1999.

Ergün, Olgun ve Paşa Cengiz Kara. *Özgün Belgeler Işığında Yahudi- Hazar Yazışmaları*. Ankara: Asos Yayınları, 2018.

Ergüven, İsmail Hakkı. ““Hsüan-Tsang’ın Seyahatnamesi (7. Yüzyıl) (Metin Çevirisi ve Değerlendirme)” Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi, 2011.

Esin, Emel. *İslamiyetten önce Türk kültür tarihi ve İslama giriş*. İstanbul: Edebiyat fakültesi yayınları, 1978.

Freyer, Hans. *Din Sosyolojisi*. Çeviren Turgut Kalpsüz. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1964.

Foltz, Richard. *Religions of the Silk Road: Premodern Patterns of Globalization*. Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan; 2010.

- Gibb, H.A.R. *Orta Asya'da Arap Fetihleri*. Çeviren Hasan Kurt. İstanbul: Çağlar Yayınları, 2005.
- Golden, Peter B., Orta Asya'da İslamiyet'in İlk Dönemleri ve Karahanlılar. Derleyen Denis Sinor. *Erken İç Asya Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2000. 459-499.
- Golden, Peter B., Güney Rusya Bozkırlarının Halkları. Derleyen Denis Sinor. *Erken İç Asya Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2000. 345-383.
- Golden, Peter B. *Hazar Çalışmaları*. Çeviren Egemen Çağrı Yılmaz. İstanbul: Selenge Yayınları, 2006.
- Golden, Peter. *Türk Halkları Tarihine Giriş*. Çeviren Osman Karatay. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2016.
- Golden, Peter B. *Dünya Tarihinde Orta Asya*. Çeviren, Yahya Kemal Taştan. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2018.
- Göksu, Erkan. "Buhara melikesi Kabac Hatun." *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, s.261 (2011): 261-283.
- Gömeç, Saadettin. *Türk Kültürünün Ana Hatları*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2012.
- Gömeç, Sadettin Yağmur. *Uygur Türkleri Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2015.
- Gömeç, Sadettin. *Şamanizm ve Eski Türk Dini*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2016.
- Gözler, Kemal. *Devletin Genel Teorisi: Bir Genel kamu Hukuku Ders Kitabı*. Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım, 2018.
- Grousset, Rene. *Bozkır İmparatorluğu Attila / Cengiz Han/Timur*. Çeviren. M.Reşat Uzmen. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2017.
- Günay, Ünver. *Din Sosyolojisi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2018.
- Günay, Ünver ve Harun Güngör. *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2018.
- Gündüz, Tufan. *Kur'an ve Kılıç*. İstanbul: Yeditepe yayınevi, 2018.
- Güvenç, Bozkurt. *Türk Kimliği, Kültür Tarihinin Kaynakları*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1995.
- Hunkan, Ömer Soner. *Türk Hakanlığı Karahanlılar*. İstanbul: Paradigma Yayınevi, 2015.
- Houston, G W. "An Overview of Nestorians in Inner Asia." *Central Asiatic Journal* 24, s.1-2 (1980): 60-68. <https://www.jstor.org/stable/41927279>, (18.01.2020).

- İbn Fadlan. *İbn Fadlan Seyahatnamesi*. Çeviren Ramazan Şeşen. İstanbul: Yeditepe yayınevi, 2018.
- İbn Havkal. *Sûrat el-Arz*. Çeviren Ramazan Şeşen. İstanbul: Yeditepe yayınları, 2017.
- İbn Hurdazbih. *Yollar ve Ülkeler Kitabı*. Çeviren Murat Ağarı. İstanbul: Kitabevi, 2008.
- İbnü'l Esir. *El kâmil fi't Tarih*. Çeviren Ahmet Ağırakça. İstanbul: Bahar yayınları. C.III.
- İbnü'l Esir. *El kâmil fi't Tarih*. Çeviren Yunus Apaydın. İstanbul: Bahar yayınları, 1986. C.V
- İbnü'l-Esir, *El-Kâmil fi't-Târîh*, C. IX. Çeviren Abdülkerim Özaydın. İstanbul: Bahar Yayınları, 1991.
- İnan, Abdülkadir. *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*. Ankara: TTK Basımevi, 1986.
- İlgen, Abdülkadir. "Eski Türk Topluluklarında Kılık Kıyafet." *Türk Dünyası Araştırmaları*, s.132 (2001): 189-201.
- İzgi, Özkan. *Çin Elçisi Wang Yeng-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*. Ankara: TTK, 1989.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Eski Türk Dini*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken yayınları, 2017.
- Kahraman, Ahmet. *Mukayeseli Dinler Tarihi*. İstanbul: M. Ü İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017.
- Karakaş, Selim. "Türk Tarihinde Maniheizm (VIII.- XIII. Yüzyıllar)." Basılmamış Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi, Ankara 2010.
- Karatay, Osman ve Muvaffak Duranlı. "Hazar Kağanı Yusuf'un Endülüs'e Mektubu." *Bilig / Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, s.64 (2013):199-230.
- Karatay, Osman. "Hazarların Musevileşmesine Dair Bir Belge: Kenize Mektubu." *Karadeniz Araştırmaları*, s.18 (2008): 1-17.
- Karatay, Osman. *Bulgarlar- Yitik Bir Türk Kavmi*. İstanbul: Ötüken Neşriyet, 2018.
- Karatay, Osman. *Hazarlar- Yahudi Türkler, Türk Yahudiler ve Ötekiler*. Ankara: Kripto Basım Yayın, 2018.
- Karatay, Osman. *Türklerin İslamı Kabulü*. Ankara: Kripto yayınevi, 2018.
- Kaşgarlı Mahmud. *Divan-ı Lügat-it- Türk*. Haz. Fuat Bozkurt. İstanbul: Salon Yayınları, 2017.

Kaya, Aytaç. “Türkiye’de Yapılan Tarih Araştırmalarında Türklerin İslam Öncesi İnanç Dünyası Üzerine Görüşler (1923-1980)”. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi, 2015.

Keskin, Mustafa. “Din ve Toplum İlişkileri Üzerine Bir Genelleme.” *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi IV*, s.2 (2004): 7-21.

Khazanov, Anatoly M. *Göçebe ve Dış Dünya: Geçmiş, Gelecek ve Şimdiki Hali Üzerine Mukayese*. Çeviren Ömer Suveren. İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2015.

Kirman, A. Ali. "Din Değiştirme Olgusuna Sosyolojik Bir Yaklaşım." *Dini Araştırmalar* 6, s.18 (2015): 75-88.

Klimkeit, Hans-J. "Christians, Buddhists and Manichaeans in Medieval Central Asia." *Buddhist-christian Studies* 1, (1981): 46-50. <https://www.jstor.org/stable/1390097>, (18.01.2020).

Klimkeit, Hans-J. "Manichaean Kingship: Gnosis at Home in the World". *Numen* 29, s.1 (1982):17-32. <https://www.jstor.org/stable/3269930>, (18.02.2020).

Klimkeit, Hans-J. "Buddhism in Turkish Central Asia." *Numen* 37, s.1 (1990): 53-69. <https://www.jstor.org/stable/3269824>, (18.01.2020).

Klyashtorny, S G. "The Tes Inscription of the Uighur Böğü Qaghan." *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 39, s.1 (1985):137-156. <https://www.jstor.org/stable/23657930>, (18.01.2020).

Klyashtorny, Sergey Grigoryeviç. *Kadim Avrasya'nın Bozkır İmparatorlukları*. Çeviren Serkan Acar, Abdullah Temizkan, Muvaffak Duranlı, Alihan Havuş, Erhan Aktaş. İstanbul: Tek Esin Vakfı Yayınları, 2018.

Koestler, Arthur. *13. Kabile*. Çeviren Belkıs Dişbudak. İstanbul: Plato Film Yayıncılık, 2007.

Koca, Salim. *Türk Kültürünün Temelleri*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2016.

Koç, Dinçer. “Rus Kaynaklarına Göre İlk Müslüman Türk Devletleri: İtil Bulgar Devleti.” Basılmamış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi, 2010.

Kuzgun, Şaban. *Türklerde Yahudilik ve Doğu Avrupa Yahudilerinin Menşei Meselesi: Hazar ve Karay Türkleri*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2015.

- Küçük, Abdurrahman, Günay Tümer, Mehmet Alparslan Küçük. *Dinler Tarihi*. Ankara: Berikan Kitabevi, 2018.
- Lavenda, Robert H ve Emily A Schultz. *Kültürel Antropoloji: Temel Kavramlar*. Çeviren Dilek İşler ve Onur Hayırlı. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2019.
- Lieban, Richard W. "Shamanism and Social Control in a Philippine City." *Journal of the Folklore Institute* 2, s.1 (1965): 43-54. <https://www.jstor.org/stable/3814111> (11.02.2020).
- Lieu, Samuel N. C. "Precept and Practice in Manichaeism." *The Journal of Theological Studies* 32, s.1 (1981): 153-173. <https://www.jstor.org/stable/23959917>, (18.01.2020).
- Ligeti, Lajos. *Bilinmeyen İç Asya*. Çeviren Sadrettin Karatay. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1986.
- Liu, Xinru. *The Silk Road in World History*. New York: Oxford University Press, 2010.
- Mackerras, Colin. Uygurlar. Derleyen Denis Sinor. *Erken İç Asya Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2000. 424-459.
- Mau-tsai, Liu. *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*. Çeviren Ersel Kayaoğlu, Deniz Banoğlu. İstanbul: Selenge Yayınları, 2019.
- Mensching, Gustav. *Din Sosyolojisi, Din, Kültür ve Toplum İlişkileri*. Çeviren Mehmet Aydın. Konya: Liretatürk, 2012.
- Mesudi. *Muruc Ez Zeheb*. Çeviren Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2004.
- Minorsky, V. "Tamīm Ibn Baḥr's Journey to the Uyghurs." *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London* 12, s.2 (1948): 275-305. <https://www.jstor.org/stable/608747>, (18.01.2020).
- Montgomery, Robert L. "The Spread of Religions and Macrosocial Relations." *Sociological Analysis* 52, s.1 (1991): 37-53.
- Morris, Brian. *Din Üzerine Antropolojik İncelemeler: Bir Giriş Metni*. Çeviren Tayfun Atay. Ankara: İmge Kitabevi, 2004.
- Morris, Brian. *Religion and Anthropology: A Critical Introduction*. New York, USA: Cambridge University Press, 2006.

Mukaddesi, Muhammed b. Ahmed. *Ahsenü 't-Takasim*. Çeviren Ahsen Batur. İstanbul: Selenge yayınları, 2015.

Ocak, Ahmet Yaşar. *Alevî Beştaşî İnançlarının İslâm Öncesi Temelleri: Bektaşî Menâkıbnâmelerinde İslam Öncesi İnanç Motifleri*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.

Ocak, Ahmet Yaşar. "Türkler ve İslamiyet: Türklerin Müslümanlığı Tarihine Dair Bir Sorgulama." *Semih Tezcan'a Armağan. Bolu: AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 13, s.13 (2013): 251-260.

Okumuş, Ejder. *Meşruiyet Ekseninde Din ve Devlet*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2003.

Okumuş, Ejder. *Dinin Toplumsal İnşası*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2015.

Ort, L. J. R. "Mani, Manichaeism, 'Religionswissenschaft'". *Numen* 15, s.3 (1963): 191-207. <https://www.jstor.org/stable/3269576>, (18.01.2020).

Ögel, Bahaeddin. *Türk Kültür Tarihine Giriş, Cilt:1*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991.

Ögel, Bahaeddin. *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2001.

Ögel, Bahaeddin. *Türk Mitolojisi I*. Ankara: TTK, 2010.

Ögel, Bahaeddin. *Türklerde Devlet Anlayışı*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2017.

Ölmez, Mehmet, Haz. *Orhon- Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları: Metin, Çeviri, Sözlük*. Ankara: Bilgesu Yayıncılık, 2013.

Ömeri, Şihabeddin b. Fazlullah. *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*. Çeviren Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2014.

Özaydın, Abdülkerim. "Türklerin İslâmiyeti Kabulü." *Türkler Ansiklopedisi* 4. (2002): 239-262.

Özbolet, Abdullah. "Toplumsal Fonksiyonları Bağlamında Dini Otorite: Tipolojik Bir Deneme" *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tarihi* 20, s.2 (2015): 1-24.

Özcan, Altay Tayfun. *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya*. İstanbul: Kronik Kitap, 2019.

Özcan, Mehmet Tefik. *İlkel Toplumlarda Toplumsal Kontrol: Hukuk Dışı Mekanizmalar ve İlkel Hukuk*. İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2012.

Paloutzian, Raymond F ve Crystal L Park, Der. *Din ve Maneviyat Psikolojisi: Yeni Yaklaşımlar ve Uygulama Alanları*. Çeviren İhsan Çapçioğlu ve Ali Ayten. Ankara: Phoenix Yayınevi, 2013.

Parrender, Geoffrey, Ed. *World Religions From Ancient History to the Present*. New York: Facts on File Publications, 1983.

Perrin, M. *Şamanizm*. Çeviren Bülent Arıbaş. İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2003.

Radloff, Wilhelm. *Türklük ve Şamanlık*. Çeviren A. Temir, T. Andaç, N. Uğurlu. İstanbul:Örgün Yayınevi, 2008.

Rasonyi, Laszio. *Tarihte Türklük*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1993.

Roux, Jean- Paul. *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*. Çeviren Aykut Kazancıgil. İstanbul: İşaret Yayınları, 1994.

Roux, Jean- Paul. *Orta Asya: Tarih ve Uygarlık*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2006.

Roux, Jean Paul. *Eski Türk Mitolojisi*. Çeviren Musa Yaşar Sağlam. Ankara: Bilgesu Yayıncılık, 2011.

Roux, Jean Paul. *Türklerin Tarihi, Pasifikten Akdeniz'e 2000 yıl*. Çeviren Aykut Kazancıgil, Lale Arslan Özcan. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2015.

Rudolph, Kurt. "Maniheizm." Çeviren Mustafa Bıyık. *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s.I(2002): 378-393.

Schimmel, Annamarie. *Dinler Tarihine Giriş*. İstanbul: Kırkambar Yayınevi, 1999.

Shimin, Geng. "Notes on an Ancient Uighur Official Decree Issued to a Manichaeon Monastery." *Central Asiatic Journal* 35, s.3-4 (1991): 209-230. <https://www.jstor.org/stable/41927791>, (18.01.2020).

Shimin, Geng. "Study of Another Two Folios of the Uighur Text "abitaki"." *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, c.59, s.1 (2006): 47-56. <https://www.jstor.org/stable/23658889>, (18.01.2020).

Sinor, Denis, Der. *Erken İç Asya Tarihi*. Ed. A. Gün Soysal. İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.

Solmaz, Sefer. *İbn Fazlan Seyahatnamesi'ne Göre İtil Bulgarları*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2018.

- Sümer, Faruk. *Eski Türklerde Şehircilik*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019.
- Şeker, Fatih M. *İslamlaşma Sürecinde Türklerin İslam Tasavvuru*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2016.
- Şeşen, Ramazan. *İslam coğrafyacılarına göre Türkler ve Türk ülkeleri*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2017.
- Taneri, Aydın. *Türk Devlet Geleneği: Dün-Bugün*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2015.
- Tang, Li. *A History of Uighur Religious Conversions (5th - 16th Centuries)*. Singapore: National University of Singapore, Asia Research Institution, 2005.
<https://ari.nus.edu.sg/publications/wps-44-history-of-uighur-religious-conversions-5th-16th-centuries/> (Erişim 02.01.2020).
- Tanyu, Hikmet. *Türklerin Dini Tarihçesi*. İstanbul: Türk Kültür Yayını, 1978.
- Taplamacıoğlu, Mehmet. *Din Sosyolojisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1963.
- Taşgıl, Ahmet. *Kök Tengri'nin Çocukları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat yayınları, 2017.
- Tekin, Şinasi. "Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devlet Dini Olarak Kabul Edilişinin 1200. Yıldönümü Dolayısı ile Birkaç Not (762-1962)" *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten* 10, s.1962 (1962): 1-10.
- Tekin, Talat. *Orhon Yazıtları: Kül Tigin, Bilge Kağan, Tonyukuk*. Ankara: Bilgesu Yayınları, 2019.
- Temir, Ahmet. *Moğolların Gizli Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019.
- Tezcan, Mehmet. "Eski Türklerde Budizm Örneğine Göre Din-Devlet İlişkileri (IV-V.yüzyıllarda Kuzey Çin'deki Yabancılar)." XIV. *Türk Tarih Kongresi*. Ankara: Kongreye Sunulan Bildiriler, III. Cilt, TTK Yayınları, (9-13 Eylül 2002): s.113-173.
- TDK, "Fetişizm", <https://sozluk.gov.tr/>, (15.02.2020).
- TDK. "Din". <https://sozluk.gov.tr/> . (20.02.2020).
- Thomas, Nicholas and Caroline Humphrey, Ed. *Shamanism, History and the State*. Michigan: The University of Michigan Press, 1996.
- Togan, İsenbike, Gülnar Kara, Cahide Baysal. *Çin Kaynaklarında Türkler, Eski Tang Tarihi (Chiu T'ang-shu)*. Ankara: TTK, 2020.

- Togan, Zeki Velidi. *Umumi Türk Tarihine Giriş*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.
- Topsakal, İlyas. *İdil Bulgarları ve İslamiyet*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019.
- Turan, Osman. *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2019.
- Turner, Brian S. *Religion and Social Theory*. London, UK: Sage Publication, 1991.
- Tümer, Günay. “Atalar Kültü.” *TDV İslam Ansiklopedisi*. (20.02.2020). <https://islamansiklopedisi.org.tr/atalar-kultu>.
- Tümer, Günay. “Din”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 20.02.2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/din>.
- Vaissière, Étienne. *Sogdian Traders: A History*. Translation James Ward. Leiden: Brill, 2005.
- Wach, Joachim. *Sociology of Religion*. Chicago, USA: The University of Chicago Press, 1962.
- Yıldırım, Kürşat. “Fa Hsien’in Türkistan’da Seyahati”. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi 1*, s.15 (2015): 45-58.
- Yıldırım, Kürşat. “Sung Yün’ün Türkistan’daki Seyahati”. *Tarih İncelemeleri Dergisi 1*, s.30 (2015):281-300.
- Yıldırım, Kürşat. “Wu Gong Seyahatnamesi.” *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, s. 217 (2015): 21-39.
- Yıldız, Hakkı Dursun. *İslamiyet ve Türkler*. İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2011.
- Yörükkan, Yusuf Ziya. *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri: Şamanizm*. İstanbul: Ötüken, 2014.
- Yusuf Has Hacıp, *Kutadgu Bilig*. Hazırlayan Buket Altıparlak. İstanbul: Say Yayıncılık, 2016.
- Zajaczkowski, Ananiasz. “Khazarian Culture And Its Inheritors.” *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, vol. 12, no. 1/3, 1961, pp. 299–307. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/23682777.
- Zieme, Peter. "The Manichaean Turkish Texts of the Stein Collection at the British Library." *Journal of the Royal Asiatic Society*, c.20, s.3 (2010): 255-266. <https://www.jstor.org/stable/25700455>, (18.01.2020).
- Zengin, Aslı ve Ümran Yaman. “Eski Uygur Türkçesi Metinleri Üzerinden Budizm ve Maniheizm’in Savaşa Bakışı.” *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi 58*, s.1 (2018):175-216.

Zeren, Münevver Ebru. "Uygurlarda Maniheizm Etkisi Altında Gelişen Din-Devlet İlişkisi". *Journal of Old Turkic Studies* 2, s.1 (2017):140-157.

Zuckerman, Constantine. "On the Date of the Khazars' Conversion to Judaism and the Chronology of the Kings of the Rus Oleg and Igor. A Study of the Anonymous Khazar Letter from the Genizah of Cairo". *Revue Des Études Byzantines* 53, s.1 (1995): 237-270.

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı: Özge Erden Güner

Uyruğu: T.C.

Doğum Tarihi ve Yeri: 03 Mart 1992, Tekirdağ

Elektronik Posta: ozgeerden0392@gmail.com

EĞİTİM

Derece	Kurum	Mezuniyet Yılı
Lisans	Boğaziçi Üniversitesi, Fen Edebiyat Fak., Tarih Bölümü	2016
Yüksek Lisans	İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Lisansüstü E. Ens. Tarih ABD.	2021

İŞ TECRÜBESİ

Tarih	Kurum	Görev
2016-2017:	Çerkezköy 125. Yıl Orta Öğretim Okulu	İngilizce/ Sınıf Öğretmeni
2019-2020:	Pi Eğitim Merkezi	İngilizce Öğretmeni

YABANCI DİLLER

İngilizce: İleri düzeyde.

Almanca: Başlangıç düzeyinde.